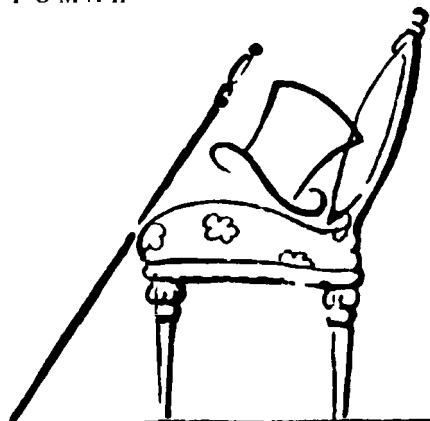

Оноре Бальзак

РОМАН

„ТОШКЕНТ“ БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

1964

Бальзак XIX асрнинг энг йирик реалистларидан бири бўлган француз ёзувчисидир.

Буржуа воқелигини қаттиқ ва аёвсиз танқид қилганлиги натижасида Бальзак жаҳон халқлари улуғ ёзувчилари сафидан узи-га муносиб ўрин эгаллайди. Бу француз ёзувчисининг генийсига Маркс билан Энгельс юксак баҳо берадилар.

Бальзакнинг ижоди ниҳоятда бой ва баракали бўлиб, жуда кўп роман, повестлар ёзган. Булардан энг машҳурлари «Евгения Гранде», «Горио ота», «Цезарь Бирото», «Деҳқонлар» ва ҳоказолар.

Энгельс Бальзакнинг асарлари «француз жамиятининг энг ажойиб реалистик тарихини» ўз ичига олган асарлар деган эди.

Биз ўзбек китобхоналарига Бальзакнинг «Евгения Гранде» номи романини биринчи марта таржима қилиб тақдим қилмоқдамиз. Бу роман Гранде образида ўз манфаатларини ҳар нарсадан устун қўювчи ва бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайдиган француз миллий буржуазиясининг тамагирлик — манфаатпарастлик хусусиятларини жуда мароқли қилиб талқин этади.

Бальзак Оноре.

Евгения Гранде. Роман. Т., «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти. 1964.

212 бет. Тиражи 10 000.

Бальзак Оноре. Евгения Гранде. Роман.

И(Фр.)

Марияга

Сизнинг исмингиз, яъни сурати бу асарга энг яхши безак бўлғувчи қизнинг исми онлангизни мусаффо сақлаш учун сирли шамшод дарахтидан узилган ва лекин муқаррар дуо-ю фотиҳалар билан табаррукланган ҳамда диёнатли қўллар билан муттасил янгилаб туриладиган эзгу новдача хизматини ўтасин.

Де Бальзак.

Баъзи чекка шаҳарларда шундай уйлар бўладики, улар ташқи кўриниши биланоқ тим қоронғи монастирлар, шумшук чўллар ёки ғамгин харобазорлар каби киши дилини сиёҳ қилади. Эҳтимол, бу уйлар айни вақтда монастирь сингари сукунатга чўмган, чўллар каби ҳувиллаган, ҳаётдан пом-нишон қолмаган вайронадек мудҳишдир. Бу уйларда ҳаёт ва ҳаракат шу қадар со-

киндирки, кўчадан нотаниш оёқ товушини эшитиб, деразадан қони қочган, рангпар юзини кўрсатиб, шамдай қотиб турган одамнинг совуқ назарига одамнинг кўзи тушмагунча, бу уй эгасиз қолган деб ўйлаш мумкин. Сомюрдаги, шаҳар чеккасидан қасрга олиб борадиган дўнг кўча охиридаги уйнинг ташқи кўриниши ҳам киши кўнглини мана шундай гаш қилади. Ҳозир камқатнов бўлиб қолган, ёзда иссиқ, қишда совуқ бўладиган, баъзи жойлари қоронги, бу кўча майда тош ётқизилган йўлининг доимо қуруқлиги ва тозалиги, тор ва қинғир-қийшиқлиги, эски шаҳарга бориб тақаладиган ҳамда шаҳар истеҳкомлари устидан кўриниб турадиган уйлarning жимжитлиги билан диққатга сазовордир. Уч асрдан бери турган бу иморатлар, гарчи ёғочдан ишланган бўлсалар-да, ҳали мустаҳкам эдилар; Сомюрнинг бу қисмидаги уйлар ташқи кўринишларининг хилма-хиллиги, ўзига хос услубда ишланганлиги билан осорياتиқа ҳаваскорларини ва санъат аҳллари диққатини ўзига тортарди. Бу уйларнинг ёнидан ўтар экансан, ҳар бир қават ўртасидаги учлари жимжимадор қилиб ишланган, нақш солинган катта тўсинларни кўриб ҳавасинг келади. Бу уйларнинг чапрост тўсинлари шифер билан қопланганидан, улар иморатнинг нураган деворларидан кўм-кўк бўлиб ажралиб турадилар. Томлари тахтадан чўққили қилиб ясалган, лекин вақт ўтиши билан чўккан, тахталари чириган, қуёш ва ёмғирдан қийшайиб қолган. Бу уйларнинг қорайиб, ўйилиб кетган дераза токчалари, ундаги нақшлар аранг кўзга ташланади; бу токчалар бир бечораҳол, заҳматкаш аёл парвариш қилган чиннигул ёки атиргулларнинг қоп-қора сопол туваклари учун жуда торлик қиладигандек туюлади. Сал нарида каттакон дарвоза, унинг ҳамма ёғига катта-катта қалпоқли миҳлар қоқиб ташланган, унга авлод-аждодаларимизнинг заковати оилавий ҳаётга хос ҳар хил ажи бужи сўзларни ёзиб қолдирганким, уларда нима дейилганини ҳеч қачон билиб бўлмайди. Унга бирорта протестант ўз эътиқодини ёзиб қолдирганми, ёки лиганинг бирор аъзоси Генрих IV ни лаънатлаб сўкиб ёзганми, ким билади дейсиз.¹ Шаҳарнинг номаъ-

¹ XVI асрда Католиклар иттифоқи деб аталган жамиятга бирлашган католиклар билан бўлғуси қирол Генрих IV бошчилигидаги протестант мазҳабидагилар ўртасида бўлган қаттиқ урушлар кузда тутилган.

лум бир фуқароси бунга ўзининг машҳур гражданлик тамғаларини, аллақачон унутилган ратманлик унвонининг шаклини ўйиб қўйган. Буларга Франциянинг бутун тарихи ёзилган. Деворлари ҳунарманднинг санъатини абадийлаштирган хом сувоқли омонатгина уйнинг ёнгинасида дворяннинг ҳашаматли иморати юксак қад кўтариб турар, 1789 йилдан бошлаб мамлакатни ларзага келтирган ҳар турли революциялар даврида парчаланиб кетган герб қолдиқлари тош дарвоза равогининг қоқ ўртасида ҳамон кўриниб турарди. Бу кўчадаги уйларнинг савдо-сотиқ қилинадиган пастки қаватларида дўкон ёки омборларни кўрмайсиз. Ўрта аср мухлислари бу жойда ота-боболаримизнинг хонаки каппонини асли ҳолида кўришлари мумкин. Пештахтасиз, витринасиз, ойнасиз бўлган бу пастаккина залларда ҳеч қандай ички ва ташқи безаклар йўқ. Қўполдан қўпол қилиб тунука қопланган қўшқават эшикларнинг ташқарисига қўнғироқли пружина ўрнатилган бўлиб, тишимсиз очилиб-ёпилиб туради. Зах, қоронғи форга ўхшаган бу хонага ҳаво билан ёруғлик ё эшик тепасидан, ё гумбаздаги тўйнуқдан тушиб туради, хонанинг пастаккина деворларига қопқоқли дарчалар ўрнатилган бўлиб, қопқоқлари эрта-лаб олиб қўйилади, кечқурунлари яна ўз жойига қўйилиб, темир болтли лўкидонлар билан тамбаланади. Мана шу деворга мол ёйиб қўйилади. Бу жойда ҳаридорларни сира алдаб бўлмайди. Савдонинг турига қараб молларнинг намуналари ҳам ҳар хил: туз ва треска балиғи билан лиқ тўлдирилган икки ёки уч бочка, бир печа той елкабоп мато, арқонлар, тўсинларга илинган мис идишлар, девор тагига тизиб қўйилган чамбараклар, токчаларга қўйилган бир неча тўп мовутлар бор. Ичкари кирасиз. Оппоқ дуррачани дол қўйган, юзлари лола ранг бир барно қиз тўқиб турган ишини қўйиб, онасини ёки отасини чақиради. Улардан бири дўконга чиқиб, сизга керакли нарсани сотади. Қанча харид қилишингизга — икки суликми ёки йигирма минг суликми, шунга яраша у ё бепарво, ё мўлозаматкорона, ё такаббуруна муомала қилади. Сиз эман тахталари сотувчи савдогарнинг ўз эшиги олдида, бармоқларини ўйнатиб қўшниси билан гаплашиб ўтирганини кўрасиз. Кўринишидан унда кичкина бочка қилинадиган арзимас тахталар, икки-уч боғлам тахтакачдан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшайди. Ҳолбуки, денгиз бўйидаги унинг

тахта омбори Анжудаги ҳамма бочкасосларни таъмин қилиб туради. Ҳар бир тахта унинг кўз остида, агар узум ҳосили мўл бўлгундай бўлса, печа бочкага тахта етказиб бера олишини билади. Ҳаво очик бўлса иши юришади. Ёгингарчилик бўлса, иши касот бўлади. Бир қарасангиз, вино бочкаларининг баҳоси ўн бир франкка чиқиб кетади, бир қарасангиз, олти ливрга¹ тушиб қолади. Худди Турень вилоятидаги сингари бу ўлкада ҳам савдо аҳлининг тақдири об-ҳавога боғлиқ. Соҳибкорлар, ер эгалари, тахта сотувчилар, бочкасослар — ҳаммалари ҳам қуёш нурига муштоқлар. Улар кечқурун ётишар экан, кечаси совуқ тушмаса гўрга деб хавотир оладилар. Улар ёмғирдан, шамолдан, қурғоқчиликдан қўрқишади, намгарчилик, иссиқ, ёмғир бўлса дейишади, хуллас, ҳар ким ўзига керагини кутади. Ер юзидаги газ билан осмон ўртасида муттасил кураш боради. Барометрнинг чеҳраси гоҳ очилиб, гоҳ ғамгин бўлиб, дам-бадам ўзгариб туради. Зап ажойиб кун бўлди-да, деган сўзлар Сомюрдаги қадимги Катта кўчанинг у бошидан-бу бошига, у хонадондан-бу хонадонга кўчиб юради. Сахий қуёш нури ёки айти вақтда ёққан ёмғир нималар келтиришини тушунган одамлар-бир-бирига «Осмондан Луидорлар² ёғяпти», дейди. Дала ишлари айти қизиган пайтларда шанба кунлари тушдан кейин бу ҳалол дўкандорларнинг дўконидан икки пуллик ҳам мол сотиб ололмайсиз. Ҳар қайсисининг узумзори бор, қўргончаси бор, уларнинг ҳар қанақаси ҳам икки кунга шаҳарга жўнаб кетади. Қанча харид қилиш, қанчага сотиш ва қанча фойда қилишини савдо аҳллари олдинданок тийин-тийинигача ҳисоблаб қўйишади, улар ўн икки соат вақтининг ўн соатини хушчақчақ сайр-саёҳатга, турли томошаларга, майда-чуйда гапларга, бир-бирларини тинмай таъқиблашга сарф этиши мумкин. Агар бирорта хотин каклик сотиб олган булса, эртасига, албатта, қўшнилари унинг эридан: «Хўш, кечаги каклик яхши қовурилдими?», деб сўрамай қўймадилар. Бирорта қизнинг деразадан бошини чиқариши амри маҳол, дарров бекорчиларнинг кўзи тушади. Уйлар сукунат қўйнида, қоп-қоронғи бўлишига қарамай, у ерда ҳеч қандай сир сақланиб

¹ *Ливр* — французларнинг қадимги кумуш тангаси (қиммати 20 суга тенг).

² *Луидор* — 20 франкка тенг олтин танга.

қолмаганидай, бу ердаги ҳар бир кишининг ички ҳаёти ҳам ҳаммага ойнадай равшан эди. Бутун ҳаёт киши кўз унгидан ўтиб туради. Ҳар қайси оила ўз эшиги олдида жой қилиб ўтиради, нонуштасини ҳам, тушлик овқатини ҳам, жанжалини ҳам шу ерда қилади. Кўчадан ўтган биронта йўловчи ҳам одамларнинг синчков назаридан қочиб қутулолмайди. Бир вақтлар шаҳарга битта-яримта бегона киши келиб қолгудек бўлса, уни роса калака қилишарди. Шаҳарда бўладиган ҳар хил фисқу фасод гапларда Анжер аҳолиси «хизмат кўрсатар эди», шунинг учун ҳам уларга *майнабозлар* деб лақаб беришганди.

Эски шаҳарнинг кўҳна уйлари кўчанинг юқори қисмига ўрнашган, бир маҳаллар бу ерда маҳаллий дворянлар яшаган. Шу қиссадаги воқеалар рўй берган бу ғамхона уй ҳам ўтмиш замондан қолган табаррук меросларнинг бири эди. У замонларда одамлар ҳам, нарсалар ҳам соддалиги, оддийлиги билан ажралиб турарди. Бу фазилят ҳозирги француз одатлари ичида кундан-кунга йўқолиб бормоқда. Бу илон изи бўлиб кетган хушманзара йўлни томоша қилиб борар экансиз, ҳар бир гадир-будур жойни кўриб, нимадир эсингизга тушади, бориб-бориб умумий таассурот сизни ҳаёл дарёсига фарқ этади, юра-юра сиз кун тушмас бир пастқамликка дуч келасиз. Шу жойда жаноб Гранде уйининг дарвозаси бор, у ҳадеганда кўзга ташланмайди. Жаноб Гранденинг таржимаи ҳолни билмай туриб, шаҳар аҳолисининг уни нима учун *жаноб* деб чақиритишининг сабабини билиб бўлмайди.

Гарчи озгина вақт бўлса ҳам чекка жойларда яшамаган одам Сомюрда жаноб Гранденинг қанчалик обрўси борлигини тушуниши қийин. Жаноб Грандени баъзилар «Гранде ота» деб атардилар (лекин бу хил кексалар анча камайиб қолган). 1789 йилда Гранде бадавлат бир бочкасоз уста эди, ёзишни, ўқишни ва ҳисоб-китобни биларди. Франция республикаси Сомюр вилоятидаги руҳонийларнинг ер-мулкини сота бошлаганда, бочкачи қирқ ёшда бўлиб, тахта-ёғочлар билан савдо қилувчи бой бир савдогарнинг қизига эндигина уйланган эди. Гранде қулидаги нақд пули, хотинининг сепи — ҳаммаси бўлиб икки минг луидорни ёнига солиб, вилоятнинг энг катта шаҳрига жўнади. Бу ерда унинг қайнатаси миллий мол-мулкларни сотишни бошқарувчи баджаҳл бир республикачига икки юз дублон олтин ваъда қилгани туфайли, гарчи жуда қонуний бўлмаса ҳам, қонуний деб расмий-

лаштириб, вилоятнинг энг яхши богзорларини, черков ерларини ва бир печа фермани арзон-гаровга сотиб олди. Сомюр фуқаросида революцион руҳ жуда суст бўлгани учун Гранде отани жасоратли одам, республикачи, ватанпарвар, янги гоёларга майли бор ақл эгаси деб ҳисобладилар. Ваҳоланки, бочкачини тоқзорлардан бошқа нарса қизиқтирмас эди. У, Сомюр вилояти маъмурий маҳкамасига аъзо бўлиб сайланган эди. Унинг тинчликни севиши бу ерда сиёсат соҳасида ҳам, савдо-сотиқ соҳасида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Сиёсат соҳасида у собиқ киниларга ҳомийлик қилди ва муҳожирларнинг ер-сувларини сотишга қўлидан келганча қаршилик кўрсатди. Савдо-сотиқ соҳасида республика армиясини минг ёки икки минг бочка оқ вино билан таъминлаб турди, бунинг эвазига унга бир аёллар жамиятининг энг кейин сотиш учун қолдирилган мулкларидан энг яхши ўтлоқлар тегди. Консуллик¹ замонасида соддадил, кўнгилчан Гранде шаҳар ҳокими бўлди, жуда яхши ишлади, лекин узумдан яна ҳам кўп ҳосил олди. Империя даврида эса у — *жаноб Гранде* бўлиб қолди. Наполеон республикачиларни ёқтирмасди. Шунинг учун қизил² қалпоқ кийиб, олифтагарчилик қилиб юриши билан ном чиқарган жаноб Гранденинг ўрнига катта бир ер эгасини тайинлади. Бу одамнинг фамилиясида *де* қўшимчаси бўлиб, Империянинг бўлажак барони эди. Жаноб Гранде шаҳар ҳокими вазифасидан тушганига, шунчалар иззат-ҳурматдан маҳрум бўлганига сира ҳам ачинмади. Шаҳар фойдаси учун, ўз имениясига олиб борадиган йўллар қуришга фармон берди. Унинг уй ва именияси, бахтига, юқори баҳоланмагани учун у унчалик кўп солиқ тўламас эди. Турли участкалар яхши-ёмонлигига қараб тақсимлангач, Гранденинг тоқзорлари тинимсиз яхши парвариш қилинганидан, «ўлка боши»га айланди. Аъло навли вино чиқадиган тоқзорларни ана шундай деб аташар эди. Гранде ўзига Фаҳрий легион крести олиши мумкин эди. 1806 йилда худди шундай бўлди ҳам. Бу маҳалда жаноб Гранде эллик етти ёшда, хотини эса ўттиз олтиларда эди. Ҳақиқий муҳаббат меваси бўлмиш, битта-ю битта қизлари ўн ёшга тўлганди. Афтидан, жаноб Гранденинг хизматдаги

¹ Наполеоннинг дастлаб бош кўтараётган даври.

² Француз революцияси вақтида якобинчилар озодлик символи сфатида қизил қалпоқ кийиб юрганлар.

нуқсонлари эвазига тақдир уни сийламоқчи бўлди шекилли, шу йили бирин-кетин бир неча меросга эга бўлди: де ля Годиньер хонимдан мерос тегди, бу кампир Гранде хонимнинг онаси бўлиб, қизли вақтидаги фамилияси де ля Бертельер эди. Кейин, шу марҳуманинг отаси жаноб де ля Бертельер чолдан мерос тегди. Яна она томондан катта буви ҳисобланган Жантийе хонимдан ҳам мерос қолди. Ҳаммаси бўлиб қанча мерос қолганлиги ҳеч кимга маълум эмас эди. Ҳар учала қария ҳам шу қадар хасис эдики, улар пулни бир жойга уюб қўйиб, кейин унга четдан қараб ҳузур қилардилар. Жаноб де ля Бертельер чол умуман пул ишлатишни исрофгарчилик деб ҳисоблар, олтинни томоша қилиб ўтириш судхўрликдан кўра кўпроқ фойда беради дерди. Сомюр шаҳри унинг бойлигини тахминан, ердан оладиган даромадига қараб белгиларди. Мана шу вақтларда жаноб Гранде аслзодаликнинг янги бир даражасига миндиким, биз тенглик бўлсин деб минг бор жар солганимиз билан барибир бу нарса йўқолмасди. Яъни у вилоятда энг биринчи тўловчи бўлиб қолди. Гранденинг юзта тоқзори бўлиб, ҳосили мўл бўлган йиллари у бу узумлардан етти юз, саккиз юз бочка вино қилар эди. Унинг ихтиёрида ўн учта ферма, черков ерлари бор эди, эҳтиёт-шарт деб черковнинг деразаларини, пештоқларини ва меҳробларини суваб қўйган эди. Бундан ташқари, яна юз йигирма етти арпан¹ пичанзорни бўлиб, бу ерга 1793 йилда уч минг терак кўчати ўтказилган эди. Ниҳоят, турган уйи ҳам ўзиники эди. Унинг қанчалик бо-ю бадавлат эканлигини, ҳаммага маълум бўлган мол-мулкига қараб белгилар эдилар. Лекин қанча сармоясини борлигини фақат икки кишигина сал-пал билар эди: улардан бири нотариус, жаноб Крюшо бўлиб, жаноб Гранденинг сармояларини фойдага қўйишда доимо ваколат берарди. Иккинчиси эса Сомюрнинг энг бой банкири де Грассен бўлиб, унинг фойдаларига виночи яширин шартнома билан шерик бўларди. Гарчи чол Крюшо билан жаноб де Грассен чекка шаҳарларда одамларни обрў ва пул билан таъминловчи писмиқлик хусусиятига эга бўлсалар-да, бироқ бировларнинг олдида иккови ҳам жаноб Гранденинг ҳурматини жуда жойига қўйишар эди, буни кўрган кишилар собиқ шаҳар ҳокими-

¹ Арпан — эски француз ер ўлчови, тахминан 51,07 ар.

нинг қанча сармоёси борлигини унга кўрсатилган ҳурмат-эътиборга қараб билардилар. Жаноб Гранденинг махсус хазинаси борлигига, бу хазинада тиллаларнинг уюм-уюм бўлиб ётишига, кечалари чолнинг бу тилла уюмларига қараб завқланишига Сомюрда ҳеч ким шубҳа қилмас эди. Бахил одамлар буни чоли тушмагурнинг кўзига қарабоқ билишарди, чунки унинг кўзларига гўё олтиннинг сариқ ранги уриб қолгандай эди. Ўз сармоёсидан катта фойда чиқаришга ўрганиб қолган одам шаҳватпараст, қиморбоз ёки сарой аҳлига ўхшаб очкўзлик билан боқади, олазарак кўзларида аллақандай бир сир яширингандай бўлади, унинг хатги-ҳаракатини, нималарга моҳир эканлигини билиш қийин, лекин бу одам ўз ҳамкасбларидан қочиб қутулолмайди. Бу нарса франкомасонларга¹ хос хислат туғдирарди. Шундай қилиб, жаноб Гранденинг обрўси баланд эди. Бундай обрў, иззат-ҳурматга умрида ҳеч кимдан қарз олмаган, узум ҳосили учун қанча бочка тайёрлаш кераклигини — мингтами ёки фақат беш юзтами — астрономдай аниқ айтиб бера оладиган кекса бочкачи ёки кекса виночигина сазовор бўлиши мумкин. Бу одам хонаси келганда, ханотликни сира қўлдан бермайди, бочка винодан қиммат бўлиб кетган чоғларда ҳар доим сотишга тайёр бочкалари бўлади, узум ҳосилини ертўласига яшириб қўйиб, майда савдогарлар ўз бочкаларини беш луига зўрға сотганларида, у пайт пойлаб, шундай бочкани икки юз франкдан сотарди. 1811 йили яшириб қўйган узумидан нархига етказиб сотгани учун, у икки юз қирқ минг ливрдан ортиқроқ фойда кўрди. Пул хусусига келганда Гранде йўлбарс ё илонга ўхшар эди: ерга ётиб, кулча бўла олар, ўлжасига узоқ вақт кўз тикиб, бирдан унинг устига ташланар, сўнгра ҳамёнининг оғзини катта очиб, навбатдаги экию ҳиссасини ютиб юборар, кейин нафси пича ором олиб, овқатни ҳазм қилишга ётган илондай совуқ, бепарво равишда аста кулча бўлиб оларди. Гранде кўчадан ўтганда ҳамма унга қойил қолиб қарарди, лекин уларнинг бу қарашига ҳурмат-эҳтиром билан бир қаторда қўрқув ҳам бор эди. Сомюрда Гранденинг «юмшоқ» темир панжасига тушмаган одам бормикин? Фалончига ҳурматли Крюшо мулк сотиб олгани пул топиб берган, лекин ўн бир процент фойдаси

¹ Франкомасонлик — диний-мистик оқим.

билан беришни шарт қилганмиш; жаноб де Грассен бит-тасининг савдо векселини ўз ҳисобига олгану, лекин қўшимча процентни ўлгудек кўп олган. Бозорда ёки кеч-қурунги гурунгларда жаноб Гранденинг номи тилга олинмаган кунлар жуда оз бўларди. Баъзи бировлар эса, бу кекса виочининг бойлигини ватанимиз фахри деб юришар эди. Савдогар, майхона эгаларидан кўплари чет эл одамларига:

— Тақсир, шаҳримизда икки-учта миллионер корхона бор. Жаноб Гранде бўлса-ку, бойлиги қанча эканини ўзи ҳам яхши билмайди!— дейишарди ғурур билан.

1816 йилда Сомюрнинг энг абжир ҳисобчилари бу чолнинг ер-сувларини сал кам тўрт миллионга баҳоладилар. Бу ер-сувларидан 1793 йилдан 1817 йилгача ўрта ҳисоб билан ҳар йили юз минг франкдан даромад олиши керак эди. Шундай бўлган тақдирда, унинг қўлидаги нақд пуллари ҳам ерининг баҳоси билан бараварлашиб қоларди. Бостон ўйинидан кейин ёки узумзорлар тўғрисида гап очилган чоғда фаросатли одамлар жаноб Гранде ҳақида шундай дердилар:

— Гранде отами? Гранде отанинг нақд пули олти-етти миллионга етади.

Башарти жаноб Крюшо ёки де Грассен бу хил гапларни эшитиб қолгудай бўлсалар:

— Сиз мендан эпчил чиқдингиз. Мен унинг қанча пули борлигини ҳеч билолмаган эдим,— деб жавоб қайтарардилар.

Париждан келган бирорта мусофир Ротшильд ёки жаноб Лафит¹ ҳақида сўз очса, сомюрликлар:

— Улар жаноб Грандечалик боймикин?— деб сўрардилар.

Агар парижлик меҳмон, Грандени менсимасдан, ўз гапиши маъқулласа, ўтирганлар бир-бирларига қарашиб, ишонмасдан бош чайқардилар. Гранде ўта бо-ю бадавлат бўлганидан бу одам нима демасин, нима қилмасин — ҳаммаси одамларга тўғридек туюларди. Агар илгарилари одамлар унинг баъзи ғалати қилиқларидан кулиб, ҳазиллашиб юришган бўлса, энди бу нарсаларга чек қўйилди. Жаноб Гранденинг айрим майда-чуйда ноўрин ишларини ҳам унинг катта обрўйи ювиб кетарди. Бутун

¹ *Лафит* (1768—1844) — Июль монархиясининг биринчи менистрлиги даврида бош министр бўлган Париж банкири.

вилоятдагилар учун унинг айтгани айтган, дегани деган. Одамлар унинг гапиришидан, кийинишидан, юриштуришидан андаза олар эди. Ҳар бир одам, худди натуралист ҳайвонлар инстинктини ўргангандай, Гранденинг қилиқларини олдиндан ўрганиб олиб, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидаги доноликни билиб олиши мумкин эди.

— Гранде ота жун қўлқоп кийяптими, демак, қиш қаттиқ келар экан,— дейишарди одамлар,— узумларни узиб олиш керак.— Гранде ота бочка ясаш учун жуда кўп тахта гамляяпти, демак, бу йил вино сероб бўларкан-да.

Жаноб Гранде ҳеч қачон на гўшт сотиб оларди, на нон. Деҳқонлари ҳар ҳафта хўроз гўшти, жўжа, тухум, ёғ ва буғдойдан керагича келтириб турардилар. Тегирмони ҳам бор эди: тегирмонни ижарага олган киши шартномадаги тўловдан ташқари, Грандедан маълум миқдорда дон олиб кетиб, ун ва кепак келтириб бериши керак эди. Ягона хизматкор Нанета-давангир, гарчи ёши бориб қолган бўлса ҳам, ҳар шанба Гранде оиласи учун ўзи нон ёпар эди. Жаноб Гранде қўл остидаги ижарачи резаворчиларга, мени сабзавот билан таъминлаб турасиз деб қўйганди.

Мевадан-ку, Гранде шу қадар кўп ҳосил олар эдики, ҳосилнинг кўп қисмини бозорга олиб чиқиб сотар эди. Ўтинга йўл бўйидаги дарахтларни кестираётган ёки ўз ерларининг четидаги чириб кетган тўнгаларни кундаков қилдираётган эди. Деҳқонлари ўтинларни текинга арралаб тайёрлаб шаҳарга олиб келишар, ҳурмат қилиб саройга тахлаб ҳам беришар ва бунинг эвазига қуруқ раҳматдан бўлак нарса эшитмасдилар. Унинг ҳаменидан диний расм-русумларга иона учун, хотини билан қизининг кийим-кечаги ва уларнинг черковдаги кресло ҳақларини тўлаш учунгина пул сарф бўларди. Бундан ташқари, чироққа, Нанета-давангирнинг ойлигига, кастрюль оқлашга, солиқларга, иморатларнинг ремонтига ва устaxonалар харажасига ҳам пулни ўзи харжларди. Унинг яқинда сотиб олган олти юз арпан ўрмони бор эди, бу ўрмонга қараб туришни қўшни қоровулга топшириб, пул ваъда қилди. Шў ўрмонни сотиб олгандан кейингина илвосин гўшти ейдиган бўлди. Бу одам кишилар билан жуда эркин, бемалол гаплашади. У камгап эди. Одатда у ўз фикрини, кўнглида борини чўзмай, секин,

бир-икки насиҳатомуз гаплар билан айтиб қўя қоларди. Революция давридан бери (шу даврда Гранде кишилар диққатини ўзига жалб қилган эди) чоли тушмагур узоқ гапиришга тўғри келса, ёки баҳслашиб қолгудек бўлса, жуда қаттиқ дудуқланадиган бўлиб қолди. Бу дудуқлик, пойма-пой гаплар, фикрларнинг сўзларга кўмилиб кетиши, маълумоти йўқлигидан мантиқнинг етишмаслиги — буларнинг ҳаммаси Гранде томонидан атайлаб бурттирилардики, буларга шу қиссанинг баъзи воқеалари ичида кераклича изоҳ берилади. Шуниси ҳам борки, Гранде шахсий ҳаётида ва савдо ишларида учраган ҳар қандай қийинчиликларни одатда: «Билмадим. Қўлимдан келмайди. Истамайман. Ҳали кўрармиз», деган туртга гап билан ҳал қилиб ташларди. Ҳеч қачон у «ха» ёки «йўқ» деб очиқ гапирмас, ёзишга ҳам асло ёзмасди. Агар унга бирор нарса тўғрисида гапирсалар, совуққонлик билан қулоқ соларди, иягини ўнг қўли билан ушлаб, ўнг тирсагини чап қўлининг кафтига тирарди-да, ҳар бир иш тўғрисида ўзича қатъий бир фикрга келарди. Кейин бу фикридан сира қайтмасди. У майда-чуйда савдо ишларини ҳам яхшилаб ўйлаб кўрарди. Ҳамсухбати ўзича, гапни қотирдим, энди айтганимга юради, деб қаттиқ ишониб, унга бутун сир-асрорини айтса, Гранде шундай жавоб берарди:

— Хотиним билан маслаҳатлашмай, бир нарса деёлмайман.

Қўли косов, сочи супурги бўлиб қолган хотини, унинг учун бир ниқоб вазифасини ўтарди. Гранде ҳеч қачон бировнинг уйига бормас, ўзи ҳам ҳеч кимни меҳмонга чақирмас эди. У ҳеч қачон шов-шув кўтармас, гўё ҳар бир нарсани тежаб-тергаб ишлатаётгандай туюларди, ҳатто ортиқча қимирлашга ҳам хушн йўқдек эди. Хусусий мулкни дахлсиз деб билганидан бировларнинг ҳеч нарсасига қўл теккизмасди. Юмшоқ, мулойим гапиришига, ўзини эҳтиёт тутишига қарамай, барибир, баъзан айрим қилиқлари билан бочкасозлигини билдириб қоларди. Айниқса, уйда бемалол юрган вақтларида шундай бўларди. Гранде семиз, йўғон, болдирининг томирлари бўртиб чиққан, баланд бўйли, елкаси кенг, бақувват одам эди, юзи юмалоқ, чўтир эди. Ияги узун, лаблари юпқа, тишлари эса оппоқ. Унинг бойқушникига ўхшаган кўзлари хотиржам, совуқ боқарди. Ажин босган пешонасида гўлдаси бор эди. Жаноб Гранде билан ҳазилашши

анойи эмаслигини билмаган ёшлардан баъзилари унинг оқ оралай бошлаган малла сочи ҳақида: «Худди кумушдек товланади-я» деб кулишарди. Йўгон бурнида қон талашган шиши бўлиб, одамлар уни ёмонлик аломати дейишарди, бу бежиз эмасди. Товламачилик, хасислик билан бойлик орттиришни ўзича бир эрмак, ҳузур-ҳаловат деб билувчи бутун умиди бирдан-бир меросхўри, қизи Евгенияда бўлган бу одамнинг хавфли, айёр, соддамугамбир, худбин эканлиги шундай юзидан билиниб турарди. Ўзини тутншидан, юриш-туришидан, унинг ўзига қаттиқ ишонишлиги кўриниб турарди, бу хил ишонч доим иши ўнгидан келишига ўрганиб қолган кишида бўлади. Кўринишидан хушчақчақ, мулойим, хушфеъл жаноб Гранде аслида эса иродаси кучли, қаттиқ қўл одам эди. Доим бир хилда кийиниб юргани учун, ташқи қиёфаси 1791 йилда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Тагчарми қалин кавушини чарим ип билан боғлаб оларди. У, йил — ўн икки ой қалин жун пайпоқ, жигар ранг қалин мовутдан тикилган кумуш тўқали калта шим, сариқ ва тўқ жигар ранг йўлли икки ёқлама бахмал нимча, этаги кенг қўнғир кафтан квакер¹ нусха шляпа кийиб, қора галстук тақиб юрарди. Жандармларники сингари пишиқ қўлқопини йигирма ой киярди, кир бўлмасин деб уни доим бир жойга, шляпасининг гардишига қўярди. Сомюр шаҳарчасининг аҳолиси бу киши тўғрисида бошқа ҳеч нарса билмас эди.

Шаҳар фуқаросидан фақат олти киши унинг уйига кира оларди. Биринчи уч кишининг бири жаноб Крюшонинг жияни бўлиб, у жуда ажойиб йигит эди. Бу ёш йигит Сомюрдаги биринчи даражали суд раислигига тайинланган кунидан бошлаб, Крюшо фамилиясига яна *де Бонфон* сўзини қўшиб олди ва Бонфон сўзининг Крюшо сўзидан кўра жараанглироқ эшитилишига, устун туришига қўлидан келганча ҳаракат қилди. У, К. де Бонфон деб имзо қўядиган бўлди. Битта-яримта калтафаҳм арзғўй уни «Жаноб Кюрюшо» деган бўлса, хато қилганини қабул вақтида дарров сезарди. Судья «жанобни раис» деб мурожаат қилганларга ҳомийлик қилар, бироқ кимки уни «Жаноб де Бонфон» деб атаса яна ҳам хурсанд бўлиб, айёрларча бир жилмайиб қўярди. Жа-

¹ *Квакер* — Англия ва АҚШ ларда тарқалган диний христиан мазҳабларидан бирининг аъзоси.

ноб раис ўттиз уч ёшда эди; Бонфон (Boni fontis) деган жойда унинг ер-мулки бўлиб, етти минг ливр даромад берарди. У нотариус амаким билан Сен-Мартен де Тур капитулининг мансабдор аъзоси аббат¹ Крюшо амакимнинг мол-мулки менга мерос қолади деб юрар эди. Уларнинг иккови ҳам жуда бадавлат, бой эди. Мана шу учта Крюшо шаҳардаги йигирма оилага боғлиқ бўлган беҳисоб қариндош-уруғлари билан бирга бир маҳаллар Флоренциядаги Медичилар гуруҳи сингари бир гуруҳ ташкил этишарди. Худди шу Медичиларга ўхшаш Крюшоларнинг ҳам ўз Пацци²лари бор эди. Йигирма уч яшар йигитнинг онаси де Грассен хоним ҳар доим Гранде хонимнинг ёнига қарта ўйнагани келарди, у меҳрибон ўғли Адольфни мадемуазель Евгенияга уйлантириш ниятида эди. Банкчи жаноб де Грассен хотинининг кекса хасис чолга қилган макр-ҳийлаларига кўмаклашиб турарди ва бирор ишкали чиқиб қолса дарров ҳозир бўларди. Бу учала де Грассенларнинг ҳам ўз тарафдорлари, амакиваччалари, содиқ иттифоқдошлари бор эди.

Аббат Крюшо — бу оиланинг Талейрани³ эди. Бу одам ўзининг нотариус укасига орқа қилиб, банкирнинг хотинини чув туширмоқчи ва бой меросни ўзининг раис жияни учун сақлаб қолмоқчи бўларди. Евгения Грандега уйланиш учун бўлган Крюшолар билан Грассенлар ўртасидаги яширин кураш, Сомюр жамоатчилигининг турли доираларини жуда қизиқтирарди. Мадемуазель Гранде Грассенга тегармикин? Баъзилар жаноб Гранде қизини унисига ҳам, бунисига ҳам бермайди, дейишарди. Ном чиқараман деб ўлиб юрган собиқ бочкасоз Франциянинг бирорта катта амалдорини куёв қилмоқчи, дейишарди улар; чолнинг ҳар йилги уч юз минг ливр даромади, ҳар қандай катта амалдорни ҳам Гранде оиласининг ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги ҳамма бочкаларига кўнишга мажбур этади. Баъзилар эса бунга эътироз билдиришиб: «Эр-хотин де Грассенлар киборлар авлодидан бўлиб, жуда бой одамлар, уларнинг ўғли Адольф ҳам жуда дилбар йигит, папанинг

¹ Аббат — монастирь ноziри.

² Пацци — XV ва XVI асрларда Флоренциядаги машҳур бир уруғ, медичилар гуруҳи билан рақобатда ўтган.

³ Талейран (1754—1838) — субутсиалиги, порахўрлиги ва сиёсий найраиғлари билан ном чиқарган француз дипломати.

жияни билан жуда яқин, Гранде сингари паст табақадан чиққан, қўлига ранда ушлаганини бутун Сомюр кўрган, бир маҳаллар қизил қалпоқ кийиб юрган бу одам шундай куёвга жон деб рози бўлиши керак», дейишарди. Бамаъни, мулоҳазали одамлар: «Жаноб Крюшо де Бонфон учун уларнинг эшиги доим очиқ, ваҳоланки, унинг рақибини фақат якшанба кунлари қабул қилишади», дейишарди. Яна баъзи бировлар, Крюшога нисбатан Гранде оиласидаги аёллар билан иноқроқ бўлган де Грассен хоним, ахийри ишнинг уддасидан чиқади, деб ўйларди. Бошқа бировлар бу фикрга қўшилмай аббат Крюшо дунёда энг писмиқ одам, монахнинг олдида хотин киши ип эшолмайди, деб гап қилишарди. Лекин сомюрлик доно кишилардан бири хотин киши билан монах ҳақида гапириб: «Иккаласи ҳам бир гўр», деган эди.

Кўп нарсадан хабари бор маҳаллий оқсоқолларнинг фикрича, Гранде жуда эҳтиёткор одам, шунинг учун бойлигини бегоналарга чиқармайди, шу сабабли Евгения Гранде Парижда улгуржи вино савдоси билан шуғулланувчи амакисининг ўғлига тегиши керак эди. Бу фикрга крющочилар ҳам, грассенчилар ҳам қуйидагича жавоб қайтарардилар:

— Аввало шуни айтиш керакки, иккала ака-ука ўттиз йил мобайнида ақалли икки марта кўришмаганлар. Қолаверса, парижлик жаноб Гранде ўғлини таг-жойли мўртабар одамларнинг қизига уйлантирмоқчи. У ўз вилоятининг бошлиғи, депутат, миллий гвардия полковниги, тижорат судининг раиси. У, сомюрлик Гранде билан ҳисоблашмайди, Наполеон қаноти остидаги бирор-та герцог оиласи билан қариндош бўлмоқчи.

Гранде бойликларининг меросхўри тўғрисида ҳам нималар дейишмади, бу ҳақда йигирма чақирим атрофда, ҳатто Анжердан Блуага қатнайдиган кареталарда ҳам гап бўлди. 1811 йилнинг бошида крющочилар грассенчилар устидан ошкора ғалаба қозонди. Ажойиб боғи, чиройли қалъаси, фермалари, анҳорлари, ҳовузлари, ўрмонлари бор уч миллион сўмлик Фруафон ер-мулки сотиладиган бўлиб қолди. Бу мулкни ёш маркиз де Фруафон пулга зориққанидан сотмоқчи эди. Чол Крюшо, раис Крюшо, аббат Крюшо ўз муридларининг ёрдами билан бу мулкни лахтаклаб сотишга йўл қўйишмади. Агар лахтаклаб сотилса, ҳар қайси участканинг пули қўлга киргунча айрим харидорлар би-

лан суд расмиятларини бажаришга кўп вақт керак деб, нотариус ёш йигитни лаққа тушириб, ишни осонгина пишириб қўя қолди. Яхшиси, жаноб Грандега сотилса бўларди, у пулдор одам, пулни нақд тўлайди. Шундай қилиб, маркиз Фруафоннинг бой мулки жаноб Гранденинг жиғилдонига тушди. Гранде ҳам ҳаммани ҳайрон қолдириб, зарурий расмиятчиликлардан кейин керакли процентларни ҳисобга олиб, колган пулни нақд тўлади. Бу ҳодиса Нант ва Орлеанда катта шов-шув кўтарди. Жаноб Гранде ўша томонга қайтиб кетаётган йўловчи аравачага тушиб, янги сотиб олинган қалъасини кўриб келгани кетди. Ўз ер-мулкини яхшилаб кўздан кечиргач, пулни беш процент фойдасига қўйганига қаноат ҳосил қилиб, маркиз Фруафондан сотиб олган ер-мулкига ўзиникини қўшиб, яна ҳам кенгайтиришни қатъий ният қилиб Сомюрга қайтиб келди. Шундан сўнг деярли бўшаб қолган пул сандиғини қайтадан пулга тўлдириш учун чакалакзор ва ўрмонларни бутунлай кестириб ташламоқчи, шунингдек, пичанзорларидаги теракларини ҳам пулламоқчи бўлди.

Шаҳарнинг юқори қисмида ўрнашиб, қалъа деворининг харобалари билан тўсилган жаноб Гранденинг уйи кўримсиз, хунук, сув сепгандай жимжит деган гапларнинг маъносига энди тушуниш осонроқ бўлади. Кираверишдаги пештоқ ва унинг иккита устун қумтошдан ясалган эди. Қумтош — махсус оқ тош бўлиб, Луара қирғоқларида кўп учрайди. Бу тош шу қадар юмшоқки, икки юз йилга зўрға чидаши мумкин. Бетайин иқлим бу тошларда катта-кичик, ғалати тешиклар пайдо қилгани учун пештоқ ва унинг ёнбошлари худди қурт еган ёғочга ўхшарди. Бу нарса француз архитектураси учун характерли бўлиши билан бирга, турма эшигига ҳам бир мунча ўхшаб кетарди. Пештоқ устида қаттиқ тошдан ясалиб, йилнинг тўрт фаслини тасвирловчи чўзинчоқ барельеф қад кўтариб туради, лекин у нураб, жудаям қорайиб кетганди. Барельеф тепасидаги плинтусда бир неча тасолифан тушиб қолган ўсимликлар: сариқ чамандагул, зарпечак, чирмовуқ ва кичкинагина бир олича дарахти ўсиб турарди. Яхлит эман ёғочидан ясалган, қоп-қорайиб қуриб, ҳамма томони ёрилиб кетган эшик кўринишдан мўртга ўхшаса-да, лекин у болтлар билан маҳкамлаб қўйилган эди. Эшик ўртасидаги занг босиб кетган кичкина тўрт бурчакли темир панжара эшик тақиллатадиган тўқ-

моқча учун ўрнатилган, панжарага ҳалқа билан бирлаштирилган тўқмоқча катта бир михнинг қалпоғига бориб уриларди. Ота-боболаримиз, «жакмар» деб атаган бу тўқмоқ узунчоқ бўлиб, кўриниши йўгон, хитоб аломатига ўхшаб кетарди. Агар антиквар¹ уни диққат билан кўздан кечирса, унда масхарабоз башарасига ўхшаб кетувчи айрим жимжима безакларни топган бўларди, лекин вақт ўтиши, тўқмоқнинг кўп ишлатилишидан бу безаклар ўчиб кетганди. Гражданлар уруши вақтида узоқдан келаётган дўст-душманни таниб олиш мақсадида ўрнатилган кичкина панжарадан қараган одам тўқ зангор гумбаз шаклида ишланган дарвозанинг ичкарасида бир неча зинапояни кўриши мумкин. Бу зинапоядан боққа чиққанлар. Боғ қалин деворлар билан ўралган бўлиб, девор кучли намиққанидан четини ўт босиб кетганди. Бу деворлар шаҳар қалъасининг деворлари эди, уларнинг устидан бир неча қўшни уйларининг боғлари кўриниб турарди.

Уйнинг пастки қаватидаги энг чиройли хона зал эди. Залга дарвоза тагидан кириларди. Анжу, Турень ва Берри сингари кичкина шаҳарчаларда залнинг аҳамиятини жуда кам кишилар тушунади. Зал айни вақтда ҳам даҳлиз, ҳам меҳмонхона, ҳам кабинет, ҳам бадуар, ҳам овқатхона вазифасини ўтайди. Зал оилавий ҳаёт саҳнаси, кўпчилик тўпланадиган жой эди. Шу ерли сартарош йилига икки марта келиб, жаноб Гранденинг сочини олиб кетарди. Бу ерга фермерлар, черков руҳонийси, супрефект, тегирмончи хизматкори ҳам келиб турарди. Иккита деразаси кўчага қараган бу зал тахта полли эди. Залнинг ҳамма ёғи қадимги нақшлар ўйилган сарғимтир тахталар билан қопланганди. Очиқ тўсинлардан қилинган шифти ҳам бўз рангга бўялган бўлиб, тўсинлар орасига сарғайиб кетган зиғирпоя толаси тиқилган эди. Қадимий нақш солиб ишланган эски мис соат наридан-бери тарашланган оқ тошдан ясалган камин бетини безаб турарди. Камин устида яшилсимон кўзгу бор эди, кўзгунинг қалинлиги кўриниб турсин деб, чеккалари қиррали қилиб кесилганди. Готик услубида ишланиб, пўлат рамкага солинган, олтин нақшли катта тошойнанинг пастдан-юқорисигача заррин бир лента товланарди. Каминнинг икки бурчагини безаб турган бир жуфт зарҳалли қандил икки хил ишла-

¹ Антиквар — Ноёб китоблар ва антик нарсалар билан савдо қилувчи киши.

тиларди: қандил кўкимтир мрамрдан ишланиб, сиртига мис қопланган пьедестал устидаги гул солиб ишланган тош шамдон олиб қўйилса, пьедесталнинг ўзи оилавий ўтиришларда шамдон ўрнида ишлатиларди. Қадим услубда ишланган креслоларнинг жилдларига Лафонтен масалларини тасвирловчи манзаралар тикилганди, лекин бу масалларни илгаридан билмаган одам, бу креслоларга қараб ҳеч нарсани тушунолмасди, чунки унинг бўёқлари ўчиб, йиртилиб кетганди. Залнинг тўрт бурчагида, ён томонида, тоқчалари бор буфет шаклида, махсус бурчакка қўйиладиган қилиб ишланган шкафлар турарди. Деразалар ўртасидаги бўш жойга тепаси шахмат тахтаси шаклида ишланган қадимий йиғма стол қўйилганди. Стол тепасида қора гардишли чўзинчоқ барометр осиб қўйилган, унинг гардишлари зарҳалли ёғоч белбоғчалар билан безатилган бўлса-да, пашшалар ифлос қилиб ташлаганидан зарҳали билинмай кетганди. Камин қаршисидаги деворда бўёқ қаламда солинган иккита сурат осифлиқ турарди: улардан бири — француз гвардияси лейтенанти кийимида тушгани жаноб де ля Бертельер чол, иккинчиси — чўпон кийимидагиси марҳума хоним Жан-тийе бўлса керак. Икки деразага учлари попукли қизил пардалар осилганди. Гранденинг хулқи-атворига унча мос келмайдиган бу ҳашаматли жиҳозлар уй билан бирга сотиб олинган, катта тошойна, соат, жилд тикилган стол-курсилар ва махсус бурчакка қўйиладиган қилиб пушти ёғочдан ясалган шкафлар ҳам илгари сотиб олинган эди. Эшик олдидаги дераза ёнида похол курси турарди. Гранде хонимнинг ўтган-кетганларни томоша қилиб ўтириши учун курси сал баландроқ бўлсин деб, унинг оёқлари тагига бирон нарса қўйишарди. Олича дарахтидан ясалиб, бўялган иш столчаси дераза тагига тақаб қўйилганди, унинг ёнида эса Евгения Гранденинг кичкина креслоси турарди. Мана, ўн беш йил бўлди, она билан қиз бутун умрини мана шу жойда тинч-тотув ўтказарди, апрель ойидан то ноябргача улар тинмай ишлашарди. Биринчи ноябрь куни улар каминга ўт ёқишарди. Гранде фақат шу кундан бошлаб ўт ёқишга рухсат берар, 31-мартда эса ҳавонинг қандай бўлишидан қатъи назар ўт ёқилмасин деб буйруқ қиларди. Гранде хоним билан қизи апрель ва октябрнинг энг совуқ саҳарлари ёки оқшомларида оёқ-қўлларини Нанета-давангир эҳтиётлик билан ошхонадаги ўчоқдан олиб келган чўғда иситишар эди.

Она-бола бутун онлага кўйлак-лозим тикишарди, ҳар иккови кун билан шундай жон куйдириб ишлашардики, кўрган одам уларни кунбай ишлайдиган ишчи аёллар деб ўйлаши мумкин эди. Евгения онасига ёқа тикиб бермоқчи бўлса, уйқуга ажратилган соатларда ҳам ишлашга ва шамни ортиқча ёққанини отасидан яширишга мажбур бўларди. Хасис чол бир кунлик овқатни эрталабдан бўлиб бериб қўйгандай, шамни ҳам қизи билан Нанета-давангирга кўпдан сери ўлчаб берарди.

Ўз хўжайинининг барча жабр-зулмига ғиқ этмай чидаш берадиган бирдан-бир одам Нанета-давангир эди. Одамлар, жаноб Гранде билан Гранде хоним хизматкордан жуда ёлчиган, дейишиб уларга ҳаваслари келарди. Бўйи беш футу саккиз дюйм бўлгани учун Нанета-давангир лақаби берилган бу аёл жаноб Гранделар эшигида ўттиз беш йилдан бери хизмат қилиб келарди. У бор-йўғи олтмиш ливр маош оларди, шунга қарамай, уни бутун Сомюрдаги энг бой чўрилардан биттаси шу деб ҳисоблашарди. Яқинда, у ўттиз беш йил мобайнида олтмиш ливрдан йиғиб тўплаган пулидан, қариган чоғида еб ётиш учун, нотариус Крюшога тўрт минг ливр бериб қўйди. Нанета-давангирнинг узоқ муддат машаққат билан жамгарган бу пули кўпларга ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кўп бўлиб туюлди. Олтмиш ёшга кирган бечора аёлнинг қариган чоғида бир бурда нонга зор бўлмаслигини билган ҳар қандай чўри хотиннинг ҳам унга ҳаваси келарди-ю, лекин бу пулларнинг нақадар оғир машаққатлар билан тўплангани тўғрисида ҳеч ким ўйламасди. Қиз бечора йигирма икки ёшга кирганида ҳеч кимнинг эшигида ўзига бошпана тополмади, унинг ташқи қиёфаси жуда ҳам бесўнақай эди; аслида эса, бу ниҳоятда адолатсизлик билан берилган баҳо эди, чунки агар шу қизнинг калласи гвардия офицерининг елкасида бўлганда ҳамма завқ билан томоша қилган бўларди, лекин нима ҳам дердик, ҳар нарсанинг ўз ўрни бўларкан-да. Нанета сигир боқиб юрган ферма ёниб кетгач, Сомюрга келиб иш қидира бошлади. Қиз ҳар қандай иш бўлса ҳам қайтмайдиган қатъий кайфиятда эди. Шу вақтларда жаноб Гранде уйланиш тараддудида уй-рўзғор ишларини тартибга солмоқчи бўлиб юрган эди. У ана шу пайтда ҳеч ерда ўзига бошпана топа олмай сандироқлаб юрган шу қизни учратиб қолди. Ўзи чинакам бочкасоз бўлгани учун одамнинг жисмоний кучига катта эътибор

бера оладиган Гранде бу чорпаҳилдан келган жуссаси паҳлавоннамо, сонлари йўғон, оёқлари олтмиш йиллик эман дарахтининг илдизлари каби бақувват, елкаси чор бурчак, қўллари барваста аравакашнинг қўлидай кучли ва кўнгли ҳам худди ўз ифати каби покиза бўлган аёл кишидан қандай манфаат чиқариш мумкинлигини дарров пайқади. Бу жангчинамо давангир аёлнинг бетигаги сўгаллар ҳам, унинг қип-қизил юзи ҳам, томирлари бўр-тиб чиққан қўллари ва жулдур кўйлаги ҳам ҳали юрак ўти ёниб турган ёш бочкасозни асло чўчитмади. Мана, у бечора қизга кийим-бош берди, қорнини тўйдирди, унга маош тайинлади ва иш буюрган чоғларида ҳам унчалик қаттиқ муомала қилмади. Бундай муомалани кўрган Нанета-давангир шодлигидан пиқ-пиқ йиғлар ва бочка-соз уни молдай ишлатиб азоблаётган бўлишига қарамай, унга жуда ҳам эллашиб қолди. Нанета ҳамма ишни ўзи қиларди: овқат пиширар, кир ювиш учун ишқор эритар, кирларни Луарага олиб бориб чайар, сўнг яна ўзи орқалаб кўтариб келарди, хуллас, у, тонг қоронғисидан ўрнидан турганча, то қора кечгача тинмай ишларди; узум узадиган пайт келганда у ҳамма хизматкорлар учун овқат пиширар, уларни кузатиб, ўз хўжайинининг мулкини вафодор ит сингари қўриқларди ва ниҳоят, ўз хўжайинига кур-кўрона ишонган бу аёл унинг ғирт бемаъни хатти-ҳаракатлари ва фармойишларига ҳам чурқ этмасдан итоат қиларди. Уша доврўғи оламга кетган 1811 йили, яъни узум узиш мавсуми ғоят машаққат билан ўтган йили Нанетанинг Гранделар хонадонида хизмат қила бошлаганига йигирма йил тўлган вақтга тўғри келди. Шу муносабат билан Гранде ўзининг эски соатини Нанетага тақдим этдики, бу Нанетанинг умр бўйи ишлаб ўз хўжайинидан олган бирдан-бир совғаси эди. Гарчи Гранде ҳар доим Нанетага ўзининг эски кавушларини тақдим этиб турса-да, (хўжайиннинг кавуши унинг оёғига ҳам тўғри кела берарди) Гранде уч ой судраб юриб жуда ҳам тўзитиб юборган бу кавушни асло совға деб айтиб бўлмасди. Бу бечора қиз муҳтожлик туфайли шу қадар хасис бўлиб қолган эдики, Гранде бора-бора уни худди вафодор итни севгандай севиб қолди, оқибат Нанета ўз бўйнига михлар қадалган бўйинбоғ тақишларига имкон бердики, бўйинбоғнинг михлари энди унинг бўйинини яраламасди. Гранде нонни ғоят қуримсоқлик билан шапарак қилиб кесиб берса ҳам Нанета ҳеч зорланмас эди; ҳеч

ким ҳеч қачон касал бўлмаслиги керак деб қатъий гигиена қонуни жорий этилган бу хонадоннинг урф-одатларига оиланинг бошқа аъзолари билан бирга Нанета ҳам жуда кўникиб қолган эди.

Бинобарин, Нанета шу оиланинг аъзоси эди: Гранде кулса, у ҳам кулар, у қайғурса, қайғурар, совқотса, совқотар, исинса, исинар, у билан бирга ишларди. Бу тенгликдан у ниҳоятда мамнун бўларди. Агар Нанета дарахт тагига тўкилган, эртапишар шафтоли ёки олхўридан егудай бўлса, хўжайини уни ҳеч қачон уришмасди.

Мевалар шигил қилиб, бошини эгиб ётган йилларда, деҳқонлар чўчқаларини ҳам мева билан боқардилар, шундай пайтларда Гранде:

— Тортинма, олиб еявер, Нанета,— деб қўярди.

Ёшлик чоғида қўпол муомаладан бошқа ҳеч нима кўрмаган қишлоқи қиз учун, бировнинг меҳр-шафқати туйғайли бошпанали бўлган қишлоқи аёл учун Гранденинг оташин, муғамбирона табассуми бамисоли қуёш шуъласидек чақнаб кўринарди.

Шу билан бирга, Нанетанинг пок қалби ва қисқа ақли биттагина туйғу ва биттагина фикрдан ортигини ўзига сиғдирилмасди. Ўттиз беш йил мудом Нанетанинг кўз олдида ўзининг оёқ яланг ва жулдур кийимда жаноиб Гранденинг дастгоҳи ёнига кириб келгани кўринарди ва мудом унинг қулоғи остида бочкасознинг: «Нима хизматингиз бор, жажжи қиз», деб сўрагани эшитилиб турардики, ундаги бу миннатдорлик туйғуси ҳамон сўнмаган эди. Баъзан Гранде, бу бояқиш аёлнинг ҳеч қачон биронта ҳам эркалатувчи сўз эшитмаганини, аёл кишига хос нозик туйғулар унга бегона эканлигини ва у дунёда тангри таоло ҳузурига биби Маръямдан ҳам покиза бўлиб кириб боришини ўйларкан, кўнгли юмшаб кетиб:

— Бечора Нанета!— деб қўярди унга қараб.

Кекса чўри Гранденинг бу хитобига жавобан доимо жуда ғалати тарзда қараб қўярди. Вақт-вақти билан такрорланиб турадиган бу сўз, кўпдан бери узилмас дўстлик занжирини пайдо қилган эдики, ҳар хитобдан сўнг занжир бир бўғиндан ошиб борарди. Гранденинг кўнглидан макон топган ва қари қиз мамнуният билан қабул этган раҳм-шафқат ҳиссиёти тагида ғоят мудҳиш бир нарса мавжуд эди. Кекса бочкасознинг қалбида пайдо бўлган хасис кишига хос ёвуз мурувват ҳиссини уйғо-

тувчи ғоят зўр мамнуният туйғуси Нанета учун бахтиёрлик чўққиси бўлиб туюларди. «Бояқиш Нанета!», деб кимларгина айтмасди! Парвардигор ўз паришталарини уларнинг овозлари ва тавба-тазарруларидан англашиб турган оҳангдан таниб олади. Сомюрдаги кўпгина хонадонларда хизматкорларга нисбатан анча яхши муомала қилсалар ҳам, уй эгалари ўз хизматкорлари билан бўлган муносабатдан мамнун эмас эдилар. Шу сабабдан қуйидаги гап шаҳарда оғиздан-оғизга кўчиб юрарди:

— Жаноб Гранде хонадонидагилар нима қилиб Нанета-давангирнинг кўнглини олишаркин, қачон қарасанг, атрофларида парвона бўлгани бўлган-а. Нанета улар учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайди-я!

Нанета пазандалиқ қиладиган, панжара қопланган, деразаси ҳовлига қараган ошхона ҳар доим чиннидай озода, ўт ёқилмаганлигидан совуқ эди, бу ерда бирон ушоқ ҳам бекорга нобуд бўлмас, хуллас, бу чинакам бахил одамнинг ошхонаси эди. Нанета идиш-товоқни ювиб, қолган овқатларни йиғиштириб бўлгач, чироқни ўчириб ошхонадан чиқар ва ўз хўжайинлари ёнида зигир каноп йигириш учун коридорнинг нариги бетига залга кирарди. Чунки бу ерда бир дона шам бутун оилга кифоя қиларди.

Хизматкор аёл коридорнинг тўридаги қоронғи каталакда ухларди, бу каталакка ойнаси чапланган кичкинагина дарчадан ёруғ тушарди, холос. Бу забардаст гавдали аёл учун каталакда ётиш ҳеч гап эмас эди, қайтага бу хонадонда кеча-ю кундуз ҳукм суриб турган сукунат ичида қилт этган шарпани ҳам эшитиб ётарди. Нанета худди пойлоқчи ит сингари бир қулоғини динг қилиб ётиши, сергак тортиб дам олиши зарур эди.

Бу истиқоматгоҳнинг бошқа хоналари ҳақида қиссамиздаги воқеалар билан бирга навбат-банавбат баён қилажакмиз. Аммо хонадондаги жамики зеб-зийнатлари йиғилган залга назар ташлашингиз билан юқори қаватдаги хоналарнинг нечоғлик ғарибона ҳолда эканлигини олдиндан тасаввур қила оласиз.

1819 йил, октябрь ойининг ўрталарида Нанета-давангир биринчи марта кеч кириш олдида чироқ ёқди. Ажойиб куз фасли эди. Бу кун, крүшочилар билан грассенчилар учун унутилмас бир байрам эди. Олтов рақиб ҳам гўё жангга ҳозирлик кўргандек шайланиб бугун Гранденинг залига тўпланмоқчи ва дўстлик изҳор этишда бир-

бирларидан устун чиқмоқчи эдилар. Гранде хоним билан қизи ва Нанета эрталаб шаҳар черковига, кундузги ибодатга борганини бутун Сомюр аҳолиси кўрди-ю бугун мадемуазель Евгения туғилган кун эканини эслади. Шунинг учун нотариус Крюшо, аббат Крюшо ва жаноб де Бонфон Гранделар оиласида тушки овқат дастурхони йиғиштирилиши пайтини мўлжаллаб туриб шошилишчи равишда, Грассенлардан олдинроқ, мадемуазель Грандени табриклашга бордилар. Ҳар учовлари ҳам ўзларининг кичкина иссиқхоналарида ўстирилган гуллардан биттадан катта гулдаста боғлаб олдилар. Раис тақдим этмоқчи бўлган гулдаста ғоят зўр моҳирлик билан зар попукли оқ шоҳи лентага ўралган эди. Жаноб Гранде ҳар йили Евгения туғилган куни қиладиган одат бўйича, бугун ҳам эрталаб қизи ҳали ўрnidан турмасданоқ, унинг ёнига кирди ва тантанали вазиятда ўз совғасини, яъни жуда ноёб тилла тангани ҳадя қилди; у қизига ўн уч йилдан бери доимо шундай совға тақдим қиларди. Гранде хоним шароитга қараб одатда қизига қишки ёки ёзги кўйлак тақдим этарди. Янги йилда ва туғилган кунда отасидан тегадиган иккита тилла танга билан онасидан тегадиган иккита кўйлак, қизнинг даромади бўлиб, булар тахминан юз экюга тенг келарди. Гранде қизининг бу даромадларини сақлаб қўйишидан хурсанд эди. Ахир қизига берилган пул қўйнидан тўкилса қўнжиги тушиш билан барабар эди-да; яъни шу тарздаги икир-чикирлар билан ўз меросхўрини хасисликка ўргатиб бориши ҳам керак эдики, у баъзан айнан ана шу мақсадда қизининг қимматбаҳо буюмларини, ҳатто бир вақтлар ля Бертельер оиласи қўшган мол-бисотларгача бирма-бир текшириб турар ва қизига:

— Булар сенинг тўёна дўжнанг бўлади,— дерди.

Тўёна дўжнаси қадимдан одат бўлиб қолган ва ўрта Франциянинг баъзи жойларида ҳозир ҳам авж олган ва ҳурмат билан ўтаб келинади. Беррида, Анжуда агар биронта қиз турмушга чиқмоқчи бўлса, унинг оиласи ёки куёвнинг оиласи қизга бир ҳамён танга совға қилиши ва бу ҳамёнда оиланинг қудратига қараб, ўн иккита ёки ўн икки дўжна, ёки ўн икки юзта кумуш ё олтин танга бўлиши керак эди. Энг камбағал чўпон қиз ҳам тўёна дўжнасисиз турмушга чиқмайди, ҳеч бўлмаганда чримига бир дўжна мис чақа бўлиши керак. Иссуденда ҳали ҳозиргача бир тўёна дўжнаси тўғрисида гапиради-

лар. Бир бадавлат меросхўрга тақдим этилган бу тўёна дўжнаси юз қирқ тўртта, яъни ўн икки марта. ўн иккита португал тилласидан иборат экан. Папа Климент VII ўз жияни Екатерина Медичини¹ Генрих II га эрга бераётганда унга тўёна учун бир дўжна жуда қимматбаҳо антик давр медалларини тақдим этган экан.

Тушки овқат пайтида Евгениянинг отаси қизининг янги кўйлак кийиб, яна ҳам очилиб кетганини кўриб суюниб кетди:

— Модомики, бугун Евгения туғилган кун экан, чи роқ ёқсак ҳам бўлади! Ишқилиб, бу ишимиз хайрли бўлсин!

— Ойимқиз бу йил албатта турмушга чиқсалар керак,— деди Нанета-давангир, у бочкасоз таъбирича қирговул ҳисобланган ғоз гўштининг суякларини йиғиштириб чиқиб кетаётган эди.

— Сомюрда қизимизга муносиб куёв йўқ,— деб жавоб қайтарди Гранде хоним қўрқа-писа эрига қиё боқиб қўяркан; бу ҳол бояқиш аёлнинг шу ёшга етиб эрига мутлақо қул бўлиб қолганидан, унинг зулми остида азоб чекаётганидан далолат берарди.

Гранде қизига назар ташлади ва қувонч билан:

— Қўзичоғим бугун йигирма уч ёшга тўлди, энди уни эътиборсиз қолдириш ярамайди!— деб юборди.

Евгения билан онаси маъноли кўз уриштириб олишди.

Гранде хоним эти бориб устихонига ёпишган, қотма, ранги заъфарон, эпашанг ва имиллаган хотин эди, хуллас, бу тоифа зотлар эрларининг зулми остида яшаш учун яратилганга ўхшарди. Хоним суяги бузуқ, танқа бурун, дўнг пешона, кўзлари катта-катта бир хотин эди ва бир кўрган кишига маза-матраси ҳам, шираси ҳам қолмаган, сўлиб ажин қоплаган мевани эслатарди. Унинг сийрак тишлари қоп-қора, лаблари буришган, ияги эса чориқнинг учига ўхшарди. Аммо у жуда ажойиб аёл эди, наинки ажойиб, чинакам ля Бертельер эди. Аббат Крюшо, бир эмас, бир неча марта гап орасида сиз, хоним, бир вақтлар хийлагина гўзал аёл эдингиз, деб қистириб ўтишга муяссар бўлган эди, Гранде хоним эса унинг бундай хушомадларига рўй-рост ишонарди.

¹ *Екатерина Медичи* (1519 — 1589) — Француз қироли-часи.

Хоним ўз табиатидаги мусича сингари ювошлик, болалар қийноққа солган капалак сингари фидоилик, ғайри оддий диёнатлилиқ, муттасил бир тарздаги хушвақт руҳий кайфият, оқ кўнгиллилиқ каби фазилатлари билан кишиларни ўзига ром қилган эди, ҳамма уни ҳурмат қилар ва ҳолига ачинарди. Эри унга чакана харажатлар учун ҳеч қачон бир йўла олти франкдан ортиқ пул бермас эди. Бу хийла хунук аёл ўз сепи ва ҳақи маҳрига теккан мерослари билан жаноб Грандега уч юз минг франкдан ортиқ бойлик келтирган бўлса ҳам ўзини муттасил равишда эрига қарам чўридек ҳис қиларди, аммо хонимнинг руҳий гўзаллиги эрининг золимлигига қарши бош кўтаришга йўл қўймасди, шу сабабли у ҳеч қачон эридан бир тийин ҳам пул сўраб олмасди. Шу сабабли у нотариус Крюшо олиб келган турли ҳужжатларга имзо чекаётган пайтда бирон марта бўлсин эътироз билдирмади. Ана шу бемаъни ва мавҳум такаббурлик жаноб Гранде томонидан муттасил таҳқирланувчи руҳий олижаноблик бу аёлнинг ахлоқида катта ўринни эгалларди. Гранде хоним доимо зангор левантиндан кўйлак кияр ва у кўйлак бир йилгача устидан тушмас эди; каттакон оқ чит рўмол ўрар, ёки похол шляпа кияр ва деярли ҳамма вақт қора шойидан фартуқ тутарди. Кўчага онда-сонда бир чиқар, шунинг учун унга оёқ кийимининг ҳам унча кераклиги йўқ эди. Хуллас, хоним ўзи учун ҳеч қачон ҳеч нарса истамасди. Шунинг учун ҳам Гранде хотинига олти франк пул берганига жуда кўп вақт ўтганини эслаб қолиб, баъзан виждон азобини ҳис қиларди, натижада, у ҳар йили узум ҳосилини сотган пайтда хонимга тўғноғич пули беришни одат қилди. Қисқаси, Гранде хонимнинг ҳар йилги муайян даромади голландиялик ё белгиялик савдогарларнинг Гранде узумзоридан олинган ҳосил учун тўлаган ақчаларидан тўрт ё беш луидорни ташкил қиларди. Аммо у ўз тегиши — беш луидорни олган пайтларда, кўпинча эри: «Менга бир неча сўм қарз бериб тура олмайсанми?» деб, гўё ўзиникини сўрагандек сўраб қоларди. Шунда бояқиш аёл, руҳоний отанинг таърифи бўйича, ўз хўжайини ва ҳукмдори ҳисобланган бу одам учун озгина бўлса ҳам хайрли иш қилиб қўйишидан суюниб, «тўғноғич» пулидан бир неча экюсини бутун қиш давомида яна эрига қайтариб берарди. Гранде ҳар ойда ип, игна ва қизининг упа-элиги сингари майда-чуйдаларга сарфлаш учун чўп-

тагидан юз сулик тангани чиқариб бериб, желаткасини тугмаларкан, хотинидан:

— Сенга ҳам оз-моз пул керак эмасми, онаси?— деб сўраб қўйишни асло унутмасди.

— Азизим,— дерди шунда ўзининг она эканлигидан кўнгли кўтарилиб кетган Гранде хоним,— кейин кўрар-миз.

Бехуда ҳиммат! Жаноб Гранде хотинига нисбатан ўзини гоят даражада сахий ҳисобларди. Ҳаётда Нанетага, Гранде хонимга, Евгенияга ўхшаган одамларни учратган файласуфлар тақдири илоҳининг моҳияти кинодан иборат десалар ҳақли эмасмилар?

Евгениянинг турмушга чиқиши ҳақида биринчи марта гап очилган шу тушки овқатдан кейин, Нанета бир шиша смородинали ичимлик келтириш учун жаноб Гранденинг хонасига чиқди ва у ердан қайтиб тушаётиб, зинадан йиқилиб кетишига оз қолди.

— Нотавон!— деди унга хўжайин,— шу ердан ҳам бегалва тушолмадингми, кўзинг қаёқда эди?

— Тақсир зинапоянгиз зўрға илиниб турибди.

— Тўғри айтяпти,— деди Гранде хоним,— ўша зинапояни аллақачон тузаттириб қўйиш керак эди. Кеча шу зинада Евгениянинг ҳам оёғи қайилиб кетиб, йиқилиб туришига сал қолди.

Нанетанинг ранги қув ўчиб кетган эди. Буни кўрган Гранде унга:

— Хайр, майли, қани, Евгениянинг туғилган куни шарафига ва йиқилмасдан омон қолганинг учун бир рюмка смородинадан ичақол, қувват бўлади.

— Рост, ичсам арзийди,— деди Нанета,— менинг ўрнимда бошқа хотин бўлганда шишани синдирган бўларди, мен бўлсам, тирсагим лат еса ейдики, шишани сақлаб қоламан.

— Бечора Нанета,— деб қўйди Гранде унга вино қуяркан.

— Бирор жойинг лат едими?— деди Евгения унга рамҳдиллик билан термилиб.

— Йўқ, белимни тутиб қолдим.

— Ҳа, майли бўлмасам, Евгениянинг туғилган куни шарафига ўша зинапояни тузатиб бера қолай. Ахир зинапояннинг четлари ҳали бақувват, ўша ерига оёқ қўйиш эсларингга келмапти-да.

Гранде хотини, қизи ва чўрисини каминда лангил-

лаб ёниб турган ўт ёруғида қолдириб, ўзи мих, тахта ва асбобларини олгани ошхонага шамни кўтариб чиқиб кетди.

— Ёрдамлашворайми?— деб қичқирди Нанета, зина-поядан келаётган тақир-туқур овозни эшитиб.

— Йўқ, йўқ! Ўрганган ишим,— деб жавоб қилди со-биқ бочкасоз.

Бочкасоз ёшлик даврини эслаб, барала ҳуштак ча-либ, чириган пиллапояни тузатаётганда, учала Крюшо баравар келишиб, эшикни тақиллатишди.

— Сизмисиз, жаноб Крюшо?— деб сўради Нанета панжара орқали кўчага қараб.

✓ — Мен,— деди раис.

Нанета эшикни очди, каминдан шипга шуъласи уриб турган аланга ёруғида учала Крюшо зал эшигини топиб олишди.

— Ҳа, ойимқизни табриклагани келдиларингми?— деди Нанета улар олиб келган гулларни ҳидлаб.

— Афв этасиз, жаноблар,— деди Гранде, дўстлари-нинг овозини эшитиб,— хуш келибсизлар! Фақир киши панада дегандек, пиллапоямни ўзим бир илож қилиб тузатаётган эдим.

— Ишлайверинг, ишлайверинг, жаноб Гранде. «Фа-қир киши ҳам ўз хонадонида хон ҳисобланади»,— деди раис насиҳатомуз оҳангда. Унинг нимага шама қилаёт-ганини ҳеч ким тушунмагани учун бир ўзи тиржайиб қўя қолди.

Гранде хоним билан қизи меҳмонларга пешвоз тур-дилар. Раис хонанинг қоронғилигидан фойдаланиб Ев-генияга шундай деди:

— Ойимқиз, сизга туғилган кунингизда узоқ умр, бахт-саодат ва худди шу кунгидай сиҳат-саломатлик тилашга рухсат этгайсиз.

У Сомюрда жуда сийрак учрайдиган гуллардан катта гулдаста тақдим этди; кейин қизнинг тирсақларини қи-сиб туриб, бўйнининг икки томонидан меҳрибонлик би-лан ўпган эди, Евгения уялиб кетди. Занг босган узун михни эслатувчи бу раис, олий табақанинг шилқим йи-гитлари қизларга шу хилда мулозамат қилади деб ўй-ларди.

— Баҳузур,— деди Гранде залга кираркан.— Оила-вий маросимларни эсингизда яхши сақлар экансиз, жа-ноби раис!

— Лекин меннинг жияним учун,— деди қўлида гулдаста ушлаб турган аббат Крюшо, қизингиз билан бирга ўтказилган ҳар қандай кун ҳам катта байрам ҳисобланади.

Аббат Евгениянинг қўлини ўпди. Кекса Крюшо эса бемалол қизнинг икки бетидан ўпди-да:

— Умрнинг ғизиллаб ўтишини қаранг! Йил деганда ўн икки ой кетиб турибди.

Бирорта қизиқ гапни эшитиб қолса-ю у кўнглига ёқиб қолгудай бўлса, то жонига теккунча ҳадеб такрорлай берадиган Гранде қўлидаги шамни ўз ўрнига, соат рўпарасига қўйиб, деди:

— Модомики, бугун Евгениянинг байрами экан, шамлардан кўпроқ ёқайлик!

Гранде серҳашамат қандилни пастга туширди, ҳар қайси шамдонга косача кийдирди. Нанетанинг қўлидан учи қоғоз билан ўралган янги шамни олиб, шамдонга ўрнатиб ёндирди ва хотини ёнига ўтириб, гоҳ дўстларига, гоҳ қизига ва гоҳ ёниб турган ҳар иккала шамга кўз югуртира бошлади. Хўппа семиз, гавдаси момиқдек юмшоқ, пакана бўйли, афти қарта ўйинига ўч кампирларнинг юзини эслатувчи, бошига малла ранг силлиқ парик кийган аббат Крюшо пухтагина тикилган кумуш тугмали бошмоқни ҳафсала билан кийган оёқларини узатаркан:

— Грассенлар келгани йўқми ҳали?— деб сўради.

— Йўқ, ҳали,— деди Гранде.

— Ие, келишлари керакмиди?— деди кекса нотариус галвир сингари чўтир бетини бужмайтириб.

— Келишса керак,— деб жавоб қилди Гранде хоним.

— Қалай, узумларни йиғиштириб олдингизми?— деб сўради суд раиси Бонфон Грандедан.

— Тамомладим!— деди унга кекса виночи ва ўридан туриб, шу айтган сўзига монанд кўкрагини мағрурона кериб, залнинг у бошидан-бу бошига юра бошлади.

Шу пайт у ошхонага ўтадиган йўлак эшигидан Нанета-давангирни кўриб қолди, у бугунги маросимга халал бермаслик мақсадида, ўчоқ ёнида чироқ ёқиб ўтириб, ил йиғиришга ҳозирланаётган эди.

— Нанета,— деди Гранде йўлакка чиқиб,— ўчоқни ҳам, чироқни ҳам ўчириб, ёнимизга келиб ўтир. Залга ҳаммамиз ҳам сиғамиз.

— Ҳали азиз меҳмонлар келишади-ку.
— Сен ҳам улардан кам эмассан. Улар ҳам, Одам Атодан тарқаган, сен ҳам.

Сўнгра Гранде раиснинг ёнига қайтиб келиб:

— Ҳосилни пулладингизми?— деб сўради.

— Йўқ, гапнинг сираси — сақлаб турибман. Вино ҳозир шунчалик яхши, бир йилдан кейин яна яхшироқ бўлади. Хабарингиз бор, узумчилар шартлашган баҳодан камига сотмасликка келишиб қўйишди, бу йил ҳам бельгияликларга бўш келмаймиз. Олмасдан кетишса, кетишаверсин, барибир, яна қайтиб келишади.

— Шундай, лекин биз қаттиқ туришимиз керак!— Гранде бу гапни шундай оҳангда айтдики, раис бир сесканиб тушди.

«Нима бало, ким ошди савдосини бошламоқчимиз дейман?»— деб ўйлади Крюшо.

Айни шу пайт эшик тақиллаб, грассенлар онласи келганидан дарак берди. Уларнинг келиши Гранде хоним билан аббат ўртасидаги суҳбатни ҳам бўлиб қўйди.

Де Грассен хоним пойтахтдан узоқдаги хилват шаҳарда яшаб, фазилатли урф-одатлар туфайли қирқ ёшида ҳам ёш кўринадиган, бичими чоғгина, ўзи питрак, кулча юзлари қип-қизил, бадани момиқдек оппоқ, дўмбоққина, беташвиш аёллар тоифасидан эди. Бундай аёллар кеч кузакда очилган гулга ўхшайдилар: кўринишлари ёқимли бўлса ҳам, гул барглари аллақандай шумшук, муаттар ҳидлари ҳам анча сўнган бўлади. Де Грассен хоним хийла дуруст кийинар, Париждан мода журналлари ёздириб олиб, кийим кийишда бутун Сомюрга ибрат кўрсатар, бундан ташқари ўз уйида ўйин-кулги кечалари ўтказиб турарди. Хонимнинг эри император гвардиясининг собиқ квартирмейстери бўлиб, у Аустерлиц ёнидаги жангда оғир яраланиб истеъфога чиққан эди. Бу одамнинг жаноб Грандега нечоғлиқ ихлоси баланд бўлса ҳам, у ҳамон ҳарбийларга хос чўрткесарлик одагини ташламаган эди.

— Салом, Гранде,— деб у виночига бир мунча такаллуф билан қўл узатдики, айнан ана шу хатти-ҳаракати билан доим Крюшолар оиласидан ўзини устун қўярди.— Ойимқиз,— деди у Гранде хонимга таъзим қилгандан сўнг, Евгенияга ўгирилиб:— сиз ҳар қачонгидай гўзал ва оқиласиз. Очиғини айтсам, сизга яна қандай яхшилик тилашимни билмайман.

Шу гаплардан кейин у, хотинининг қўлидан яшикчага ўрнатилган арчагулни олиб уни Евгенияга узатди. Бу Европага яқиндагина келтирилган ва жуда кам топиладиган гул эди.

Де Грассен хоним Евгенияни самимий меҳрибонлик билан бағрига босди ва қўлини сиқиб шундай деди:

— Менинг кичкинагина совғамни сизга топширишни Адольф ўз зиммасига олди.

Бир қараганда ювошгина кўринса ҳам, аслида ҳуқуқшунослик фанини ўрганиш учун Парижга бориб, узига тайинланган пулдан ташқари яна саккиз-ўн минг франкни созуриб, эндигина қайтиб келган баланд бўйли, оқ сариқдан келган, рангида қони йўқ, нимжонгина, аммо хийлагина одобли кўринган йигит Евгенияга яқин келиб, унинг икки юзидан ўпди ва унга тилла суви юритилган кумуш аслаҳали чок қутича тақдим этди. Тахта қутича устидаги Е. Г. ҳарфлари готик услубда усталик билан ўйилган бўлишига ва айни вақтда унинг чор атрофи жуда қунт билан ишланган деб ўйлашга кишини мажбур этишига қарамай, у росмана бизда йўқ қувониб кетди, бундай қувончдан ёш қизлар қизариб, этлари сесканиб ва лаззатли туйғу таъсиридан тиграб кетадилар. Қиз, совғани олсам майлими дегандек отасига қараб қўйди, жаноб Гранде: «Ола қол, қизим» деган маънода шундай сир қиёфа билан гапирдики, бундай вазиятга кириш унақа-бунақа артистнинг қўлидан келавермасди. Тақдим этилган совға меросхўр қиз учун беқиёс улкан хазина бўлиб кўриндиким, натижада, қиз Адольф де Грассенга хушчақчақ ва шўх назар ташлаб қўйди. Буни кўрган учала Крюшо эса турган ерларида данг қотиб қолишди.

Жаноб де Грассен Грандега бир чимдим тамаки таклиф этди, ўзи ҳам бир чимдимини олиб ҳидлади, сўнг ҳаво ранг фрагининг ёқасини безатиб турган Фахрли легион лентасидаги чангни қоқиб туриб, жаноб Крюшога шундай бир қараб қўйдикки, бу қараши билан гўё: «Хўш, қани, бу зарбага жавоб қайтариб кўринг-чи!» демоқчига ўхшарди. Де Грассен хоним ҳазилкаш аёлларга хос ясама соддалиги билан Крюшолар олиб келган совғани қидираётгандай, уларнинг гулдасталари солинган кўк вазаларга кўз ташлаб қўйди. Вазиятнинг нозиклашганини пайқаган аббат Крюшо, ўчоқ атрофида ўтирганлардан ажралиб, Гранде билан залнинг нариги бошига

кетди. Иккала чол, Грассенлардан энг узоқдаги дераза олдига боришгач, руҳоний чол бахил чолнинг қулогига шундай деди:

— Булар пулни ҳавога учирешяпти.

— Учиб келиб менинг сандигимга тушса, ҳеч зарари йўқ,— деди кекса виночи.

— Агар сиз қизингизга тилла қайчи совга қиламан десангиз ҳам қурбингиз келади,— деди аббат.

— Мен берган совғалар тилла қайчидан минг карра абзал,— деб жавоб қайтарди Гранде.

«Жиянимнинг ҳеч ҳам фаросати йўқ экан!— деб ўйлади аббат, сочлари ҳурпайиб, қорачадан келган башараси яна ҳам совуқ кўринган раисга қараб.— Битта-яримта баҳоси баландроқ тақинчоқ совга қилса бўлмасми?»

— Биз ҳам сиз билан ўйнаймиз Гранде хоним,— деди де Грассен хоним.

— Лекин ўзимиз етарлимиз, иккита столда ўйнасақ ҳам бўлади...

— Модомики, бугун Евгениянинг туғилган куни экан, ҳаммаларинг бирга лото ўйнаб қўя қолинглар,— деди Гранде ота,— ўйинга мана бу икки ёш ҳам қатнашади.

Умрида ҳеч қачон ҳеч қандай ўйин ўйнамаган собиқ бочкасоз ўз қизи билан Адольфга ишора қилди.

— Қани, олиб кел столларни, Нанета.

— Сизга кўмаклашворамиз, мадемуазель Нанета...— деди хушчақчақ де Грассен хоним. У Евгенияни хушнуд қилганидан ўзи ҳам беҳад хурсанд эди.— Умримда ҳеч қачон бунчалик хурсанд бўлмаган эдим,— деди унга вориса қиз.— Бундай ажойиботни ҳечам кўрмаганман.

Де Грассен хоним қизнинг қулогига:

— Буни Адольф Париждан ўзи танлаб олиб келган,— деб пичирлади.

— Майли, майли, кўрсатавер ҳунарингни лаънати жодугар,— деб ўзича тўнгиллаб қўйди суд раиси.— Бир кун эмас, бир кун ё сенинг, ё эрингнинг иши судга тушиб қолар, ўшанда сенларни расво қилмасамми.

Нотариус эса бир бурчакка бориб бамайлихотир аббатга тикилиб ўтирар ва ўзича шундай мулоҳаза юри-тарди:

«Майли, бу де Грассенлар билган номаъқулчиликларини қилаверсинлар, агар бойлигимни укам билан жиянимнинг бойлигига қўшсам, бир миллиону бир юз минг

франкка етади. Де Грассенларнинг бойлиги нари борса — шунинг ярмисича келади, бунинг устига, яна эрга берадиган қизи ҳам бор уларнинг. Майли, истаганларича совға қилаверсинлар. Барибир, вориса ҳам, совғалар ҳам, ахийри бир кун ўзимники бўлади».

Соат саккиз яримда иккита стол тайёрланди. Дўндиқ де Грассен хоним ўғлини Евгениянинг ёнига ўтқазिशга муяссар бўлди. Гарчи, Сир қараган кишига шунчаки оддий йиғиндек туюлса ҳам, аслида жуда қизиқарли бўлган бу маъракада қатнашувчилар қатор рақамлар ёзилган ола-була карталар билан кўк шиша синигидан қилинган маркаларни ушлаб олишиб, гўё кекса нотариуснинг ҳар сафар халтачадан рақам олганида унга илова қилиб айтган қизиқ гапларидан кулишарди-ю, лекин ҳаммаларининг фикри-ёди жаноб Гранденинг миллионларида эди. Кекса бочкасоз эса, де Грассен хонимнинг бошидаги пушти ранг патларга ва кўзни қамаштирувчи либосига, банка хўжайинининг забардаст калласига, Адольфнинг бошига, раисга, аббатга, ногариусга мағрурона назар ташлаб, ўз-ўзига дер эди.

«Буларнинг ҳаммаси менинг пулим учун келиб ўтиришибди. Бу ерга улар менинг қизим туфайли диққатпазликка келишади. Ҳе-ҳе! Менинг қизим на унисига, на бунисига насиб қилади, бу жаноблар бамисоли менинг қармоғимдек гап».

Иккита шам хирагина ёритиб турган эски ва заҳ залдаги бу оилавий хурсандчилик; Нанета-давангир йигириб ўтирган чарх овози остида эшитилувчи бу кулгилар (лекин фақат Евгения билан унинг онасигина самимий кулишарди); оладиган даромаднинг қанчалик зўр бўлишига қарамай бу одамларнинг нечоғлиқ пасткашлиги; баланд нарх деб, қурбон бўлган қушларни эслатувчи ва ўзи самимий деб ўйлаган изҳори дўстлик домига илиниб, унга кўр-кўрона эргашган бу қиз — мана шуларнинг барчаси қўшилиб, ҳозирги ўтиришни ҳам қайғули, ҳам кулгили бир манзарага айлантирмоқда эди. Дарвоқе, айнан шундай манзаралар барча халқлар ҳаётида ҳамма вақт ҳам содир бўлиб турмаганмикин, агар шу тўғри бўлса, бундай манзара илгарилари ниҳоятда соддалик билан талқин этилмаганмикин?

Ушбу йиғинда икки оиланинг бундай сохта меҳрибончилигидан катта фойда кўришни ўзига мақсад қилиб олган кекса Гранденинг чеҳраси ҳукмронлик қилар ва

барчага нур бахш этиб турарди. Ҳозирги замонда ягона худо деб ҳисобланувчи, яъни ҳар қандай ишга қодир бўлган пул ёлғиз шу Гранде қиёфасида акс этмаганмикин? Инсонга хос бўлган нозик туйғулар бунда фақат иккинчи даражали аҳамиятга эга эди; бу хил туйғулардан фақат учта покиза кўнгил, яъни Нанета, Евгения ва унинг она-сигина баҳраманд эди, холос. Бироқ улар шу оқ кўнгилликлари туфайли ниҳоятда оми эдилар! Евгения билан онаси Гранденинг бойлиги тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эди; улар тирикчилик ишларига ўз хира тушуичалари орқалигина баҳо беришарди; пулсиз кун кечиришга ўрганиб қолганликлари учун, пулни ёмон ҳам кўрмас, яхши ҳам кўрмас эдилар. Бу аёлларнинг ўзларига номаълум равишда таҳқирланган ва лекин жуда яшовчан туйғулари улар ҳаётининг бирдан-бир сири эдиким, турмушлари фақат моддий манфаатлар билан чекланган кишилар орасида бундайлар ажиб бир тарзда яққол ажралиб турардилар. Одамзод пешонаси шўр қилиб яратилган! Ҳар қандай омаднинг манбаи гофиллик. Гранде хоним ўртадаги ўн олти су «ганак»ни—бу зал бунёд бўлгандан бери ҳеч қачон бунақа катта ютуқни кўрмаган эди — эндигина ютиб олиб, уни чўнтагига солаётганида, Нанета-давангир эса ўз бекасининг омадидан севишиб кула бошлаганда, кўча эшик тўсатдан шундай қаттиқ тақилладики, аёллар ўтирган ерларида бир ирғиб тушдилар.

— Сомюрликлар бунақа тақиллатмайди,— деди нотариус.

— Нега бунча қаттиқ тақиллатишмаса?— деди Нанета.— Нима бало, эшикни бузиб киришмоқчимиз дейман?

— Қандай бадбахт экан у?— деб юборди Гранде.

Нанета икки шамдан биттасини олиб, Гранде билан бирга эшикни очгани чиқиб кетди.

— Гранде! Гранде!— деб чақирди уни хотини ва аллақандай кўрқув ҳиссиётни уни ўрнидан қўзғатиб, залдан ташқарига чиқишга ундади.

Лото ўйнаб ўтирганлар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Биз ҳам чиқсакмикин-а?— деб қўйди жаноб де Грассен.— Назаримда, бундай тақиллатишдан хайр кутиб бўлмайди.

Шу пайт, жаноб де Грассен очиқ турган меҳмонхона эшигидан ёш бир йигитни ва иккита каттакон чамадон

билан ўрин-кўрпа кўтариб, ўша йигитни кузатиб кира-ётган почта-пассажир маҳкамасининг вакилини кўз қири билан кўриб қолди. Гранде шахт билан хотинига ўгирилиб:

— Гранде хоним, бориб лотонгизни ўйнайверинг. Бу жаноб билан ўзим гаплашаман,— деди.

Шундан кейин у шоша-пиша меҳмонхона эшигини ёпиб қўйди. Бевозта бўлган меҳмонлар яна жой-жойларига ўтиришди, лекин ўйинни давом эттиришмади.

— Келган сомюрлик эканми, жаноб де Грассен?— деб сўради ундан хотини.

— Йўқ, мусофир.

— Назаримда, Париждан келганга ўхшайди.

— Дарвоқе,— деди нотариус чўнтагидан голланд кemasини эслатувчи, икки энлик қалинликдаги эски соатини оларкан,— ҳозир роппа-роса соат тўққиз, тақсир. Оббо, жин ургур-э! Бош маҳкаманинг дилижони ҳеч қачон кечикмайди-я.

— Келган киши ёшми ўзи?— деб сўради аббат Крюшо.

— Ҳа.— деб жавоб қилди де Грассен. — Юки ҳам камида уч юз кило келади.

— Нанета ҳаяллаб қолди,— деб қўйди Евгения.

— Келган фақат ўзингизнинг битта-яримта қариндошингиз бўлса керак,— деди суд раиси.

— Келинлар, ўйнайверамиз,— деди мулойим оҳангда Гранде хоним.— Жаноб Гранде овозидан авзон бузукроқ туюлди менга. Унинг ишлари тўғрисида гаплашаётганимизни эшитса, балки хафа бўлар.

— У сизнинг амакиваччангиз бўлса керак,— деди Адольф ёнида ўтирган Евгенияга,— жуда ўктам йигит, мен уни жаноб де Нусингенникида¹, балда кўрган эдим.

Адольф гапдан таққа тўхтади, чунки онаси унинг оёгини босиб қўйган эди, у ўйинга тикиш учун баланд овоз билан ўглидан икки су сўради-да, кейин қулогига пичирлади:

— Юм оғзингни, анқов!

Шу пайт залга Гранде кирди, лекин Нанета-давангир кирмади: у билан комисионернинг оёқ товуши зинадан эшитилди. Гранденинг орқасидан бояги мусофир йигит

¹ Нусинген — «Одамзод комедияси»даги бир персонаж, банк хўжайини.

кириб келди; у бу ерда ўтирганларни ниҳоятда қизиқтирган ва уларнинг фикру хаёлини мутлақо банд этган эдиким, бу томдан тараша тушгандек кутилмаган ташриф гўё асалари инига шиллиқ қуртнинг кириб қолишини ёки аллақандай хароба бир қишлоқдаги товуқлар орасида товуснинг пайдо бўлишини эслатарди.

— Оловга яқинроқ ўтиринг,— деди унга Гранде.

Мусофир йигит ўтиришдан олдин залдагиларга одоб билан таъзим қилди. Эркаклар ўринларидан туриб назокат билан саломлашдилар, хонимлар такаббуруна реверенс¹ қилдилар.

— Хийлагина совуқотгандирсиз, тақсир?— деб сўради Гранде хоним.

— Сиз, эҳтимол, Париждан...

— Хотинларга теккан касал экан-да ўзи!— деди кекса виночи қўлидаги хатни ўқишдан тўхтаб.— Бир оз нафасини ростлаб олсин.

— Ахир, дадажон, бу жанобга бирон нарса керакдир балки,— деди Евгения.

— Ўзининг тили бор,— деди виночи жаҳл билан.

Бу гапдан факат янги келган меҳмон ажабланди. Қолганлар эса уй эгасининг бағритошлигига кўникиб қолган эдилар. Шунга қарамай, мана шу икки огиз савол-жавобдан сўнг, мусофир ўрнидан туриб, оловга орқасини ўгирди-да, оёғини кўтариб, уни оловга тутди ва айни вақтда Евгенияга:

— Миннатдорман, синглим, мен Турда овқатланиб олган эдим,— деди. Кейин, у Грандега қараб илова қилди.— менга ҳеч нарса керак эмас, ҳеч ҳам чарчаганим йўқ.

— Сиз пойтахтдан келдингизми, тақсир?— деб сўради де Грассен хоним.

Ўзига берилган саволни эшитган Шарль — парижлик жаноб Гранде ўғлининг исми шундай эди — стол устидаги нарсаларни ва стол атрофида ўтирганларни яхшироқ кўриш учун бўйнида занжирга осилган кичкина лорнетини олиб, ўнг кўзига тутди, де Грассен хонимга эса ҳаёсизларча бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, сўнг жавоб қилди:

— Шундай хоним. Лото ўйнапганмидинглар, келин ойи?— деб сўради у яна.— Марҳамат, бемалол ўйнай-

¹ *Реверанс* — аёлларнинг хиёл тиз букиб салом бериши.

веринглар: жуда қизиқарли ўйин, уни тамомламай тўхтатиш яхшимас...

«Евгениянинг амакиваччаси бўлса керак деган эдим ўзим ҳам»,— деб ўйлай бошлади де Грассен хоним йигитга мулоим назар ташларкан.

— Қирқ етти!— деб қичқирди кекса аббат.— Тош қўймайсизми, де Грассен хоним, бу номер сизда бор-ку.

Жаноб де Грассен хотинининг картасига тош қўйди, бу орада кунгли гаш бўла бошлаган хоним лото ўйинини унутиб қўйиб, гоҳ Париждан келган йигитга, гоҳ Евгенияга тикиларди. Ёш вориса онда-сонда амакиваччасига кўз қирини ташлаб қўярди, бу манзарани кузатиб ўтирган банкчининг хотини эса у нигоҳларнинг тагида ажабланиш ёки қизиқсиниш ҳиссиётининг тобора ортиб бораётганини осонлик билан пайқаётган эди.

Йигирма икки ёшга кирган бу ўктам йигит Шарль Гранде бутун қиёфаси билан ҳозир бу ерда ўтирган қишлоқинамо содда кишиларга мутлақо зид эдиким, унинг киборларга хос хатти-ҳаракатининг ўзи уларни ғоят нафратлантирмоқда ва шу сабабли ҳаммалари масхара қилиб кулиш мақсадида уни синчиклаб кузатаётган эдилар. Бу ўринда изоҳ бериб ўтишга тўғри келади. Йигирма иккига кирган йигитлар кўпроқ болалик хатти-ҳаракатларига мойил бўладилар. Ҳа, бундай ёшларнинг юздан тўқсон тўққизтаси ўзини худди Шарль Гранде сингари тутган бўларди. Шарлнинг оғаси бундан бир кун олдин унга Сомюрдаги амакисиникига бориб, бир неча ой туришни таклиф қилган эди. Парижлик жаноб Гранде бу билан эҳтимол Евгенияни назарда тутгандир. Умрида провинциал шаҳарчага биринчи марта бораётган Шарль эса бу ерда ўзини олифта йигитларга хос бўлган жамики афзалликларини намойиш қилмоқчи, ўзининг зарвароқ либослари билан теварак-атрофдаги ҳамма одамларнинг кўзини ўйнатмоқчи, у ердагилар учун янгича даврон бошлаб Парижнинг энг сўнгги янгиликларини ўша ерда тадбиқ этмоқчи бўлган эди. Хулласи калом, у Сомюрда Париждагига қараганда кўпроқ вақтини тирноқларини ярақлатиш билан шуғулланмоқчи, ўзининг нечоғлик назокат билан башанг кийинганини намойиш қилмоқчи эдиким, баъзан бундай башанг йигитлар ўзларини бепарво кўрсатишга уринсалар ҳам, ҳар бир оёқ олишларида улардаги нафосат ялт этиб кўзга ташланиб туради.

Шарль ўзи билан парижча фасонда тикилган энг яхши ов костюмини, энг яхши милтиғини, энг нафис қинга солинган энг яхши пичогини олиб келган эди, у яна ўзи тўплаган гоят ажиб желатлар коллекциясини ҳам олиб келган эди; у желатлар орасида кул ранг, оқ, қора, жигар ранг, тилладек товланувчи, пистонли, олди очиқ, икки қаватли, ёйиқ ёқали, тик ёқали, қайтарма ёқали, этагидан ёқасигача олтин тугма қадалган турли фасондаги желатлар бор эди. Ўша пайтларда расм бўлган ёқалар ва галстукларни ҳам ҳар хилини олиб келган эди. У яна Бюиссондан икки нафар костюм ва энг ҳарир ички кийим олди. Онаси совға қилган, олтиндан ясалган энг нафис пардоз буюмларини ҳам олди. Олифтагарчилик қилиш учунгина зарур бўладиган турли-туман безак буюмларини ўзи билан оларкан, у аёллар ичида ҳеч бўлмаганда ўзига нисбатан ўта илтифотли муносабатда бўлган ва Шарль уни Анета деб атовчи, ҳозир эса, баъзи бир шубҳалар қурбони сифатида, вақтинча ўз бахт-иқболидан воз кечишга мажбур бўлиб, эри билан Шотландия бўйлаб диққатпаз саёҳатга чиққан киборлар даврасига мансуб олий зот хоним совға қилган жажжигина, гоят гўзал ёзув асбобларини ҳам ўзи билан бирга олган эди; шу билан бирга, у хонимга ҳар икки ҳафтада мактуб ёзиб туриш мақсадида анча-мунча чиройли қоғозлардан ҳам ғамлаб олган эди. Хуллас, бу Парижнинг мумкин қадар мукамал тўпланган матахлари эдиким, дуэлни бошлаш учун ишлатиладиган қамчидан тортиб, то уни поёнига етказишда керак бўладиган жимжимадор пистолетларгача мавжуд бўлган бу буюмлар ёш такасалтангнинг ўз умрини бебурд ўтказиш учун хизмат киларди. Отаси унга сафарда ўзингни одамлардан четда тут, камсуқум бўл деб насиҳат қилган эди, шунинг учун ҳам, у ўзига буюртирилган дилижоннинг алоҳида хонасида ўтириб келди ва бу билан Бадендаги курортда учрашишмоқчи бўлган зодагон хоним ҳоказо ва ҳоказо Анетани қарши олиш учун махсус буюртирилган серҳашам сафар файтонига тегмаганидан ўзини беҳад мамнуи ҳис қилди. Шарль, амакимникида юз нафарли жамоа бўлса керак деб ўйлаб, унинг ўрмонларида ит билан ов қилиш ниятида, хуллас, бамисоли феодалча ҳаёт кечириш орзусида йўлга чиққан эди. У амакисини Сомюрда учратишни асло ўйламаган эди, бу ерда у Фруафонга борадиган йўлни сўраб туриб, амакисининг шу ердалигини

билиб қолгач, демак, бу шаҳарда ҳам амакимнинг қаср намо данғиллама ҳовлиси бўлса керак, деб ўйлади. Шарль амакисининг хонадонидаги кишилар кўзига — **ҳо** Сомюрда бўлсин, **ҳо** Фруафонда бўлсин—биринчи сафардаёқ тузукроқ кўриниш мақсадида, энг олифта, энг нафис, энг жозибали сафар либосини кийиб олдим, бундан мақсад ўша замонда бирон буюм, ё одамнинг нақадар мукамал эканлигини аниқловчи мақтов сўзларига сазовор бўлиш эди. Боягина Тур шаҳрида саргарош унинг чиройли қўнғир сочини жингалак қилиб тараган эди, ўша ерда Шарль ички кийимларини ҳам алмаштириб, доирасифат ёқасига қора атлас галстук таққан эди, доим табассум қилиб турадиган оппоқ чеҳраси яна ҳам очилиб кетди. Яъни тугмаланган сафар камзули унинг хипча белини сиқиб турар, ёйиқ ёқали кашмири желати унинг остидаги иккинчи оқ камзул ёқаси остидан кўриниб турарди. Унинг бепарволик билан чўнтагига ташлаб қўйган соати ҳар эҳтимолга қарши тилла занжир билан камзул тугма тешигига илиб қўйилган эди. Кул ранг шимининг тугмалари икки ёнбошидаги қора ипак билан гул тикилган чоклари олдида қадалган эди. У қўлидаги таёқчасини жуда чиройли қилиб ўйнатарди, таёқнинг олтин нақшли тутқичи кул ранг қўлқопига жуда мос тушган эди. Фуражкиси ҳам ниҳоятда ўткир дид билан танланган эди. Фақат паришлик киши, энг юксак зодагонлар даврасига мансуб паришлик кишигина шундай либосда ҳам кулгили кўринмас, аксинча, мана шу ортиқча тақинчоқлар орқали энг назокатли олифталикни ўзида мужассамлаштирган бўлардики, бу ҳолат уни мардона қиёфада, яъни энг ажойиб пистолетлари бор, ўткир кўзли ва гўзал Анетага сазовор бўлган йигит қиёфасида намоёиш қиларди.

Мана энди, агар сиз сомюрликлар билан паришлик йигитнинг бир-бирларига ажабланиб тикилиб қолганларининг сабабини яхшилаб билгингиз келса, залда ўтирганларнинг ва бу оила аъзоларининг кўримсиз либослари орасида сайёҳнинг кўркемлиги нечоғлик чарақлаб турганини мукамал тасаввур қилмоқчи бўлсангиз, жаноб Крюшоларни кўз олдингизга келтиришга уриниб кўринг. Улар учови ҳам тамаки искаб ўтирар, лекин кўпдан бери на бурунларидан томган суюқлик изини артишга, на ёқалари ёғимланиб, тарам-тарам сариқ из қолган, кирлигидан ранги ўзгариб кетган қўйлақларининг маниш-

каларидаги қора доғларини тозалашга уринардилар. Улар шалвираган галстукларини бўйинларига боғлашлари билан худди арқон сингари буралиб кетарди. Уларнинг ички кийимлари шу қадар кўп эдики, ярим йилгача кир ювмасдан яшашлари мумкин эди, натижада, кир бўлган кийимларини шкафнинг ичкари томонига тиқиб ташлардилар ва кўп вақт ўтиши билан бу кийимларнинг ранги айниб, моғор босиб қоларди. Учовлари ҳам турқи совуқликда ва қаримсиқликда бир-бирларига жуда ўхшаб кетардилар. Уларнинг эскирган кийимларига ўхшаш рангпар, шимлари сингари ғижимланган юзлари худди унниқиб, қуришиб, буришиб кетганга ўхшарди. Уларнинг дуч келган исқирт ва эски-туски кийимларни бепарволик билан илиб кетаверишлари провинциал шаҳарларда одаг тусини олган бир ҳол эдиким, кўпинча у ерларда одамлар бошқалар кўзига яхши кўриниш учун кийинмаётганларини бехосдан унута бошлардилар ва бир жуфт қўлқоп олиш зарур бўлиб қолганда, энг аввал унинг нархига эътибор берардилар — Крюшоларнинг паллапартишлиги мана шундай бепарволик оқибати эди. Грассенлар ва крюшолар фақат бир масалада — модадан ҳазар қилишда мутлақо ҳамфикр эдилар. Париждан келган йигит, хонанинг ўзига хос безаклари, шифтдаги тўсинлари, тахталарнинг бўёқлари ва ёки «Методик энциклопедия» ё «Монитёр» китобларининг ҳамма ёгини доғ қилиб ташлаш даражасида сероб бўлган пашшалар қолдирган шифтдаги қора нуқталарни томоша қилиш мақсадида лорнетини қўлига олган заҳоти лото ўйнаётганлар бурунларини жийириб худди заррафни томоша қилаётгандек, унга қизиқсиниб тикилардилар. Жаноб де Грассен билан унинг ўғлига модапараст бу йигитнинг қиёфаси таниш бўлса ҳам, шунга қарамай, стол атрофида ўтирганларнинг ажабланишига шерик бўлдилар — бунга сабаб улар ё умумий таассурот кучини енга олмадилар, ё бўлмаса, ўтирганларнинг бир-бирларига: «Ана кўрдингми, *парижликлар* мана шунақа бўлишади» демоқчи бўлишгандай киноявий тарзда кўз қисиб, олифта йигитни маъқуллашаётганини пайқаб қолдилар. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам уй эгасининг дилини ранжитишдан асло хавфсирамай, кўнгилларига сиққанча Шарлни кузатиб ўтириши мумкин эди. Чунки Гранде ўз қўлидаги узундан-узоқ мактубни ўқиш билан банд эди. У меҳмонларни қандай

ноқулай вазиятда қолдираётганига парво қилмай, мак-тубни ўқиш учун, стол устида турган битта-ю битта шамдонни олиб кетди. Евгения бундай камолатни, кийим кийишдаги бу хил бекаму кўстликни умрида ҳеч қачон кўрмаган бўлгани учун, ҳозир амакиваччаси қиёфасида фаришталар олдидан тушган малакни тасаввур қилиб, ҳайратга келган эди. У йигитнинг ялт-ялт қилиб турган чиройли қўнғир сочларидан анқиб турган хушбўй атир ҳидини ҳузур қилиб ҳидлар, йигитнинг қўлларидаги атласдан тикилган юпқа қўлқопнинг ажиб сиртини силаб кўришни истарди. У Шарлнинг жажжигина қўлларига, момикдек оппоқ, нафис ва нозик чеҳрасига ҳавас билан суқланиб тикиларди. Хуллас, агар бу сиймо, ҳеч нарсадан хабари бўлмаган, бутун умрини онда-сонда битта йўловчи ўтиб қоладиган шу хилват кўчадаги мана шу исқирт штукатуркали уйда муттасил пайпоқ тўқиш, отасининг кийимларини ямаш билан ўтқазадиган қизга гоят ўктам бир йигит кўрсатиши мумкин бўлган жамики таассуротни ўзида мужассамлаштира олса, у чоқда амакиваччасининг келиши ҳам Евгениянинг қалбида шундай нафосатли ихтирос туйғусини уйғотган эдиким, инглиз кипсекларидаги¹ Вестолл² томонидан чизилган ва финденлар³ зўр маҳорат билан нақшлаган пари чеҳра аёлларни кўрган ёш йигитларнинг қалбида айнан шундай туйғу намоён бўларди, чунки у аёллар шу қадар латиф ва нозик тасвирланган бўлардиким, яна паришта сингари учиб кетмасин деб расмга хиёлгина пуфлашдан ҳам қўрқарди киши. Шарль чўнтагидан дастрўмолини олди—унга ҳозир Шотландияда саёҳат қилиб юрган олийзот хоним ўзи гул тикиб совға этган эди. Евгения муҳаббат изҳор этиш имкони бўлмаган дамларда, зўр муҳаббат билан тикилган нафис дастрўмолнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб тикиларкан, наҳотки шундай йигит ҳам рўмолча ишлатса, деган гумон билан амакисининг ўғлига қаради. Шарлнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, лорнет ушлаши, ҳар бир нарсага ҳаёсизларча тикилиши, ҳали яқингинада бадавлат ворисани нақадар зўр мамнун этган қутичага ё сариқ чақалик матах, ё кулгили бир нар-

¹ *Кипсек* — инглиз тилида нашр этилган расм ва безакларга бой шеър ва проза тўплами.

² *Вестолл* (1765—1836) — портрет чизувчи инглиз rassomi.

³ *Ака-ука Финденлар* — инглиз наққошлари.

са деб бўлса керак, жирканч билан қараши — хуллас, крүшоларга ҳам, грассенларга ҳам ёмон туюлган барча хатти-ҳаракати қизга шу қадар ёққан эдики, у ухлаб кетишдан олдин алламаҳалгача, амакиваччалар ичида анқо қушидек сийрак учрайдиган бу йигит ҳақида ширин ҳаёллар суриб ётди.

Номер сугуриш жуда чўзилиб кетса ҳам, ниҳоят, лото ўйини тугади. Нанета-давангир хонага кириб баланд овоз билан:

— Бека ойим, манави жанобга ўрин солмоқчиман, менга чойшаб берсангиз,— деди.

Гранде хоним Нанетанинг орқасидан чиқди. Шунда де Грассен хоним пичирлаб:

— Пулларимизни олиб, ўйинни тўхтата қолайлик,— деди.

Ҳамма ўйин бошида икки судан тиккан пулини сири кўчган эски ликопчадан қайтиб олди; кейин баравар ўринларидан туриб, бир оз оловга яқинроқ келиб ўтиришди.

— Ҳа, ўйнаб бўлдингларми?— деб сўради Гранде мактубдан кўз узмай.

— Ҳа, ҳа,— деб жавоб қилди де Грассен хоним Шарлнинг ёнига ўтираркан.

Евгения бўйи етган қизларнинг қалбида биринчи дафъа муҳаббат ҳиссиёти уйгонганда ҳосил бўладиган мулоҳазалардан бирига игоат этган ҳолда, онаси билан Нанетага кўмаклашгани залдан чиқиб кетди. Агар борди-ю шу топда у уддабурон кафоратчига дуч келиб қолса, шубҳасиз, онасини ҳам, Нанетани ҳам ўйламаганини, балки амакиваччаси учун ҳозирланаётган хонани кўриш ништиёқи билан ёнаётганини, амакиваччасини яхши жойлашиши учун у хонани иложи борича серҳашам ва озода қилишга ҳаракат қилмоқчи, ул-бул олиб кириб қўймоқчи, бирон нарсани унутиб қўйишмадимикин деб текшириб қўймоқчи бўлганини эътироф этган бўлар эди. Евгения амакиваччасининг диди ва фикрига ўзидан бошқа ҳеч кимни тушунмайди деб ҳисобларди. Чиндан ҳам, у хонага жуда вақтида кириб келди ва ҳамма тайёргарчилик кўрилиб бўлди деб, энди чиқиб кетишаётган онаси билан Нанетага асосий тайёргарликнинг энди бошланишини исбот қилди. У Нанета-давангирга чўғдонга ўчоқдаги чўғдан солиб келиб чойшабларни иситиш кераклиги ҳақида фикр айтди, ўзи эски стол устига дастурхон ёзди ва На-

нетага ҳар кун эрталаб дастурхонни алмаштириб туришни қаттиқ тайинлади. Каминга яхшилаб ўт ёқиш керак деб онасини ишонтирди, Нанетани эса, отасига айтмасдан коридорга бир қучоқ ўтин олиб келиб қўйишга кўндирди. Ўзи залга чопқиллаб кириб, бурчак-бурчакда турган шкафларнинг биридан марҳум бобоси дея Бертельердан мерос қолган, локланган эски патнис, яна олти қиррали биллур стакан, тилла суви ўчиб кетган қошиқча, муҳаббат маъбудаларининг расмлари солинган қадимий шиша идишларни олди-да, ҳаммасини олиб келиб, каминнинг бир бурчагига териб қўйди. Қизнинг туғилиб шу ёшга етгунча юритган фикр-мулоҳазалари, ҳозир чорак соат вақт ичида қилган фаросатича келмас эди.

— Ойижон,— деди у,— бу мой шамнинг ҳинди акамнинг димоғига ёқмайди. Мум шам сотиб олиб келсакмикин-а?..

✓ Евгения, ўзига ойлик харажат учун берилган юз сулик тангани ҳамёнидан олиш учун бамисоли қушдек энгил қанот қоқиб ўрнидан турди.

— Ма, ол, Нанета, физилла.

Шу пайт Гранде хоним қизининг қўлида олий нав Севрес чиннисидан ясалган қадимий қанддонни кўриб, кўрқиб кетганидан эътироз билдирди:

— Даданг кўрса нима дейди?

Бу қанддонни Фруафон қалъасидан Гранденинг ўзи олиб келган эди.

— Қандни қаёқдан оласан? Эсингни еб қўйдингми?

— Ойижон, Нанета шам билан бирга қанд ҳам олиб келади.

— Даданг нима дейди?

— Ахир ўз жиянлари уйимизда бир стакан ширин сув ҳам ичолмаса уят бўлмайдими? Кейин, шуниям кўриб ўтирибдиларми?

— Дадангнинг кўзи ҳамма нарсани кўради,— деди Гранде хоним бошини сарак-сарак қилиб.

Нанета тараддудга тушиб қолди: чунки хўжайинининг феълини яхши биларди.

— Боравер, Нанета, ахир менинг туғилган куним-ку бугун!

Нанета шарақлаб кулиб юборди: у ёш бека қизнинг ҳазил гапини умрида биринчи марта эшитиши эди, кейин, дарҳол Евгениянинг айтганини бажаришга киришди.

Она-бола жаноб Гранде томонидан жияни учун ажратилган хонани безатиш билан овора эканлар, де Грассен хоним Шарлнинг диққатини ўзига тортиш мақсадида унга хушомад қилиб ўтирарди.

— Моломики, сиз,— деди у Шарлга,— пойтахтдаги кишки ҳузур-ҳаловатлардан воз кечиб Сомюрда яшашга журъат этибсиз, демак, ғоят довюрак йигит экансиз, тақсир. Лекин, агар бизлардан унча ҳайиқмасангиз, бу ерда ҳам яхшигина кўнгил очиш мумкин.

Де Грассен хоним Шарлга провинциал шаҳарлик аёлларга хос маънодор боқди: бу ерларда аёллар ниҳоятда сиполик ва эҳтиётлик билан нигоҳ ташлашга одатланганларки, уларнинг нигоҳларида, ҳар қандай ҳузур-ҳаловатни ё ўғрилик, ё йўлдан озиш деб билувчи руҳонийларга мансуб бўлган чучмал ҳис-туйғулари яққол кўзга ташланиб туради. Шарль ҳозир бу ерда ўзини шу қадар бегона ўзи тасаввур қилган амакисининг ҳашаматли қасридан ва ундаги дабдабали ҳаётдан шунчалик узоқда ҳис қила бошладики, ниҳоят, де Грассен хонимга тикилиб туриб, унинг чеҳрасида сийқаланиб кетган парижга хос аломатларни учратишга муяссар бўлди. У ўзига карата айтилган қандайдир таклифнамо сўзларга илтифот билан жавоб қилди, шундан сўнг суҳбат ўз-ўзидан уланиб кетди, айти пайтда де Грассен хоним, ўз дилидаги гапларни изҳор этишига қараб, тобора овозини пасайтира бошлади. Ҳозир хоним ҳам, Шарль ҳам бир хилда бир-бирларига ишониш эҳтиёжи туғилганини ҳис қила бошладилар. Шундай қилиб, бир неча минут давом этган ноз-ишвали суҳбатдан ва жиддий тарзда айтилган ҳазил гаплардан сўнг, бу устомон провинциал аёл вино савдоси ҳақида суҳбатлашиб ўтирган бошқа одамлар (йилнинг шу пайтида ҳар бир сомюрликнинг ташвиши шу эди) уларнинг гапини эшитмаяпганига қаноат ҳосил қилгач, Шарлга қуйидагиларни айтишга улгурди:

— Тақсир, борди-ю мурувват қилиб, бизникига қадам ранжида қилсангиз менинг ҳам, эримнинг ҳам бошимиз кўкка етарди. Бизнинг меҳмонхонамиз Сомюрда ягона ҳисобланади, у ерда сиз йирик савдогарлар ва дворянлар намояндлари билан учрашиш шарафига муяссар бўласиз: биз жамиятнинг шу иккала табақасига мансубмиз, улар фақат бизникида тўпланишади, чунки бизникида вақти чоғлик қилиш мумкин. Мен фахрланиб айтишим мумкинки, эримни ҳар иккала табақа намояндлари

ҳам бир хилда ҳурмат қилишади. Хуллас, сизни бу ерда зериктириб қўймасликка уринамиз. Агар сиз жаноб Гранденинг уйида қолгудек бўлсангиз — худо кўрсатмасин — аҳволингиз нима кечади! Амакингиз ўзининг узумзорларидан бўлак ҳеч нимани ўйламайдиган, ўлгудек зиқна одам, келин ойингиз эса иккита жумлани бир-бирига қовуштириб айтолмайдиган ҳудожўй аёл, амакиваччангиз Евгения бўлса, умр бўйи йиртиқ-ямоқ билан овора бўлиб ўтирувчи бефаросат, саводсиз, сепи йўқ, овсар қиз.

Шарль де Грассен хонимнинг ноз-карашмали хушодамадига жавоб қиларкан, ўзича: «Бу бойвучча ҳам чакки эмасга ўхшайди», деб ўйлаб қўйди.

— Хотин дейман, жаноб Грандени ўзингга ром қилиб олмоқчимисан,— деди кулиб хўппа семиз, малла соч банкир.

Буни эшитган нотариус билан раис бир оз қочириқ қилишди; аммо аббат уларга муғамбирона кўз ташлаб қўйди-да, бир чимдим тамаки олиб, уни атрофида ўтирганларга тутди, сўнг уларнинг фикридан қуйидаги мазмунда хулоса ясади:

— Сомюрликлар илтифотини жаноб Грандега де Грассен хонимдан афзалроқ ким ифодалаб бера оларди?

— Шундай денг! Бу гапни сиз қай маънода тушуна-сиз, жаноб аббат?— деб сўради жаноб де Грассен.

— Буни мен, тақсир, сиз учун, рафиқангиз учун, Сомюр шаҳри учун ва жаноб меҳмон учун,— деб Шарль томонга ўгирилди айёр чол,— ғоят манзур бўладиган маънода тушунаман.

Аббат Крюшо кўринишдан ҳеч нарсага эътибор бермагандай ўтирса ҳам, Шарль билан де Грассен хонимнинг суҳбати мазмунини аниқлаб олишга улгурган эди.

Ниҳоят, Адольф ўзини бетакаллуф кўрсатишга ури-ниб, Шарлга мурожаат қилди:

— Тақсир, билмадим, эсингизда бормикин: мен жаноб барон Нусинген берган зиёфатда сизнинг рўбарўн-гизда ўтириш шарафига муяссар бўлган эдим, кейин...

— Мутлақо тўғри айтдингиз, тақсир, мутлақо,— деб жавоб берди Шарль ҳамманинг диққат-эътибори ўзида эканлигидан ажабланиб.

— Бу жаноб сизнинг ўғлингизми?— деб сўради у де Грассен хонимдан.

Аббат йигитнинг онасига истехзоли назар ташлади.

— Шундай, тақсир,— деди она.

— Парижга шунақа жуда ёш пайтингизда борган экансиз-да?— деди яна Шарль Адольфга қараб.

— Нима ҳам қилардик!— деди аббат.— Фарзандларимизни кўкракдан ажратишлари билан дарҳол Парижга юборамиз.— Де Грассен хоним аббатга ғоят ажиб бир тарзда, савол маъносида тикилди.— Уғиллари ҳадемай ҳуқуқшунос бўлиб етишадиган,— деб яна гапида давом этди у,— де Грассен хонимдек ёши эндигина ўттиздан ошган, аммо ўзи қиз боладек жуда ёш кўринувчи аёлни учратиш учун провинцияга келиш керак. Хоним, сизнинг балда танца тушушингизни томоша қилиш учун йигит ва қизлар стуллар устига чиққан пайт ҳалиям кўз олдимда,— деб илова қилди аббат ўзининг аёл қиёфасидаги ганимига ўгирилиб.— Назаримда, сиз гўё куни кеча ҳамани қойил қолдиргандексиз...

«Вой қари жодугар-э!— деди кўнглида де Грассен хоним.— Наҳотки ниятимни фаҳмлаган бўлса?»

Шарль эса: «Сомюрда омадим келадиганга ўхшайди»,— деб ўйларкан, камзулининг тугмаларини ечиб, қўлини желатига тикди-да, Чантри¹ гасвирлаган лорд Байрон қиёфасида узоқ бўшлиққа кўз тикиб турди.

Кекса Гранденинг бепарволиги, ёки дурустроқ қилиб айтганда, мактуб ўқиётгандаги унинг ташвишли қиёфаси нотариус билан раиснинг диққат-эътиборидан четда қолмади. Булар иккови, хўжайиннинг шам ёруғи тушиб турган юзидаги билинар-билинемас иборалардан мактубнинг қандай мазмунда эканлигини аниқлашга уринардилар. Виночи ўзининг одатдаги осойишта қиёфасини зўр-базўр тушуниб турарди. Аммо қуйидаги машъум хатни ўқиган ҳар бир киши Гранденинг нечоғлик совуқ-қонлик билан атайлаб ўзини бамайлихотир тутганини тасаввур қилиши мумкин.

«Ака, сен билан дийдор кўришмаганимизга ҳадемай йигирма уч йил бўлади. Менинг уйланишим баҳонаси билан сўнги марта кўришган эдик. Туйдан кейин бир-биримиздан хурсанд бўлиб хайрлашдик. Ўша пайтларда оиламнинг гуркираб яшнаётганидан хурсанд бўлганимни билган эдим, аммо вақти келиб бу оиланинг ягона таянчи сенинг ўзинг бўлиб қолишингни асло хаёлимга келтирмаган эдим. Бу мактуб сенинг қўлингга бориб

¹ Чантри (1781—1842) — ўз замонасида машҳур бўлган инглиз ҳайкалтароши.

текканда мен оламдан ўтган бўламан. Мен шундай бир мушкул аҳволга тушиб қолдимки, бундай шармандаликдан ўлимни афзал кўрдим — мен банкрот бўлиб синдим. Энг сўнгги минутгача нажотга умид боғлаб, тубсиз жар ёқасида турган эдим. Энди ўша жарга қулашга тўғри келади. Биржадаги даллолим билан нотариусим де Рогеннинг синиши, мени энг сўнгги маблағларимдан жудо қилди ва ўзим учун ҳеч вақо қолдирмади. Тўрт миллионга яқин қарздор бўлдим, лекин бор-йўғи йигирма беш процентгина актив¹ ваъда қилишим мумкинки, бу умидсизликдан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ. Сизлар узумдан ҳам сифатли, ҳам мўл ҳосил олганинлар туфайли омборимдаги виноларимнинг баҳоси пасайиб кетди. Яна уч кундан кейин Париж менинг тўғримда: «Жаноб Гранде муттаҳам одам экан!» деб овоза қилади... Мен эсам, у пайтда номусли одам бўла туриб, номуссизлик кафанига ўралиб ётаман. Мен ўз ўғлимнинг покиза номига ҳам доғ сол-япман, ҳам онасидан қолган мулкдан маҳрум этипман. Кўзгинамнинг оқу қораси бечора ўғлим бу нарсалардан мутлақо беҳабар. Биз очиқ чеҳра билан хайрлашдик. Лекин, яхшиям у шу видолашув чоғида ҳаётимнинг энг сўнгги тўлқинлари мавжланганини пайқамади. Наҳотки, у бир вақт келиб менга лаънат ўқиса? Акажон! Акажон! Фарзандлар лаънати нақадар мудҳиш! Улар бизнинг қарғишимиздан тавба-тазарру қилиб қутулишлари мумкин, аммо уларнинг қарғишидан қутулиб бўлмайди. Гранде, сен — акамсан, сен менинг ёнимни олишимг керак. Шундай қилгинки, ўғлим Шарль менинг қабрим устида бирорта ҳам аччиқ сўз айтмасин. Ака, агар сенга қоним ва кўз ёшим билан ёзганимда ҳам мактубим ушбучалик изтиробли бўлмасди; унда қоним тирқираб оқаётган бўлар, кўз ёш тўкиб йиғлаётган бўлардим, кейин ўлиб кетардим-да, изтироб чекишдан халос бўлардим. Аммо мен изтироб чекапман ва қатра ёшсиз кўзларим билан ажалнинг башарасига тик қараяпман. Мана энди сен Шарлга ота бўлиб қоляпсан; она томондан унинг ҳеч бир қариндоши йўқ — сабаби ўзингга маълум. Нима учун ўшанда жамоатчиликнинг бидъат гапларига қулоқ осмадим? Нима учун муҳаббат ҳиссиётига шўнгиб кетдим? Нега энди мен давлатманд кишининг никоҳсиз хотинидан туғилган қизига уйландим? Энди Шарлнинг ҳеч

¹ *Актив* — нақдина.

кими қолмади. О, менинг бахти қора ўғлим! Ўғилгинам!

Гранде, сенга ўзим учун ёлвораётганим йўқ,— эҳтимол, гаровга уч миллион бериб туришга қурбинг ҳам етмас, аммо ўғлим учун ёлвораман. Шуни билгинки, ака, сени ўйлаганимда ҳақингга дуо қилиб, қўлларимни кўкка кўтараман. Гранде, ўлимим олдидан Шарлни сенга топширяпман. Сендан кўнглим тўқ бўлгани учун энди тўппончага руҳим азобланмасдан баҳузур боқмоқдаман, сен унга оталик қиласан деган умиддаман. Шарль мени жуда яхши кўрарди: мен ҳам унга меҳрибон эдим, ҳеч қачон хафа қилмагандим, шунинг учун у мени лаънатламайди. Ўзинг кўрарсан ҳали, у қўйдай ювош йигит, худди онасига ўхшайди, сени ҳеч қачон хафа қилмайди.

Бола бечора дабдабали ҳаёт кечиришга одатланган эди, сен билан бизнинг дастлабки пайтларда қандай қашшоқлик билан кун кечирганларимизнинг биронтасидан ҳам хабари йўқ унинг. Мана энди у бутун бор-йўғидан жудо бўлди, ёлғиз ўзи қолди. Ҳа, энди дўстлари ҳам ундан юз ўгиришади, унинг бунчалик хор бўлишига мен сабабчиман. Оҳ, қани энди етарли даражада қаттиқ қўл бўлсам, бир зарб билан уни ҳам арши аълога, онасининг ёнига юборган бўлардим. Қандай бемаънилик!

Ўз бахтсизлигим, яъни Шарлнинг бахтсизлиги ҳақида яна икки оғиз гапириб ўтмоқчиман. Ўғлимни сенинг олдинга шунинг учун юбордимки, токи сен унга менинг ўлимим ва унинг келгусидаги тақдири ҳақида батафсил тушунтиргин. Сен унга оталик қил, меҳрибон сўзларингни дариг тутма. Уни беташвиш ҳаётдан бирданига маҳрум этма, акс ҳолда ўғлимни жувонмарг қиласан. Яна тиз чўкиб унга ёлвораманки, онасининг меросхўри сифатида бировлардан асти пул даъво қилмасин. Аминманки, бу ёлворишим ортиқча, негаки, ўғлим ор-номусли йигит, менинг кредиторларим сафига киришдан хайр кутиб бўлмаслигини яхши тушунади. Унга айт, эси борида менинг меросимдан воз кечсин. Мен туфайли нечоғлиқ мушкул аҳволга тушиб қолганини унга англат, агар мени бояги-боягидай яхши кўрса, менинг номимдан унга айт: ҳали яна ишлари ўнгланиб кетади. Ҳа, меҳнат, бир вақтлар икковимизга ҳам нажот бахш этган оғир меҳнат, мен созуриб юборган бойликларни яна ўғлимга қайтиб бериши мумкин. Агар ўз фарзандининг висолига бир лаҳзагина боқиш учун ҳам қабридан

туришга рози бўлган отасининг васиятларига кўнса Ҳиндистонга жўнаб кетсин! Ака! Шарль — номусли, до-
юрак йигит. Агар сен уни мол билан таъминласанг, ўлса
ўладики, унга дастлабки харажатлар учун берган пу-
лингни қайтиб беради! Аминманки, ўғлимга қарз бера-
сан, Гранде! Акс ҳолда, ўзинг виждон азобига мубтало
бўласан. О, борди-ю менинг дилбандим сендан нажот
олмаса, меҳрингга сазовор бўлмаса, худои таолога илти-
жо қилиб, шу тошбағирлигинг учун то абад сени инти-
қом қилишини сўрардим. О, қани энди, озгина бўлса ҳам
қимматбахо буюмлардан сақлаб қололган бўлганимда
эди, онасининг мулки ҳисобидан ўғлим номига бир оз
пул ўтказишим мумкин бўларди, афсуски, ой охиридаги
тўловлар бор-йўқ маблағимни юлқиб кетди. Мен ўғлим-
нинг тақдири нима бўлишини аниқ билмасдан олдин
ўлишни истамасдим; менга умид бағишловчи қўлларинг-
ни маҳкам сиқиб, муқаддас ваъдаларингни ўз қулоғим
билан эшитсам, аини муддао бўлур эди; бироқ менинг
вақтим битди. То Шарль етиб боргунча, мен баланс ту-
зиб чиқишим керак. Бу баланс орқали мен доимо ишла-
римда раҳнамолик қилган соф виждоним билан ўзим-
нинг хонавайрон бўлишимда айбли ҳам эмаслигим, виж-
донсизлик ҳам қилмаганимни исботламоқчиман. Шунинг
ўзи ҳам Шарлга гамхўрлик эмасми? Алвидо, акажон!
Менинг томонимдан сенга топширилган ва қабул эти-
шингга имоним комил бўлган васийлик учун доим бо-
шингга худонинг раҳмати ёғиб турсин. Жамики одам-
зод эртами-кечми риҳлат қиладиган нариғи дунёдан
сенинг ҳақингга то абад дуо қилғайман. Бу мактуб қў-
лингга текканда, мен аллақачон нариги дунёда бўла-
ман.

Викто-Анж-Гийом Гранде»,

Кекса Гранде мактубни яна аввалги букланган ери-
дан сидқидиллик билан тахлади-да, желаткасининг
киссасига сола туриб:

— Гаплашиб ўтирибсизларми?— деб сўради.

У ўз ҳаяжони ва ниятини яширишга уриниб жиянига
камсуқумлик билан эҳтиёткорона назар ташлади.

— Исиниб олдингизми?

— Жуда яхши исиндим, амакижон!

— Хонимларимиз қани?— деди амаки, жиянини шу
ерда тунашини унутиб.

Шу пайт хонага Евгения билан Гранде хоним кириб келди.

— Тепада ҳамма нарса тайёрми?— деб сўради чол бирмунча ўзини босиб.

— Тайёр, дадажон.

— Қани, жияним, агар чарчаган бўлсангиз, Нанета сизни бўлмангизга кузатиб қўйсин. Лекин айтиб қўяй, у жой кошона эмас! Ҳамёнида бир тийин ҳам сармояси йўқ қашшоқ виночиларни айбга буюрмайсиз. Солиқлар бор-йўғимизни сўриб оляпти.

— Сизларга халал бермайлик, Гранде,— деди банкчи,— балки жиянингиз билан у ёқ-бу ёқдан гаплашмоқчидирсиз. Оқшомингиз хайрли ўтсин! Эртагача хайр!

Бу сўзлардан кейин ҳамма ўрнидан қўзғалди ва ҳар бир меҳмон ўз табиатига мувофиқ таъзим қилиб хайрлашди. Кекса нотариус эшик олдида турган фонусни олиб ёқди ва де Грассенларни кузатиб қўйишни таклиф қилди. Де Грассен хоним, меҳмон келиб қолишини ва бугун оқшомги ўтириш вақтлик тугашини хаёлига келтирмаган эди, шунинг учун хизматчисига кечрەк келиб олиб кетишни буюрган эди.

— Сизни қўлтиқлаб олсам майлими, хоним?— деди аббат Крюшо де Грассен хонимга.

Хоним қуруққина қилиб:

— Миннатдорман, аббат жаноблари. Ёнимда ўғлим бор,— деди.

— Мен билан юрган аёллар ҳеч қачон гапга қолмайди,— деб эътироз билдирди аббат.

— Жаноб Крюшога қўлингни тутсанг-чи,— деди хонимнинг эри.

Аббат бошқалардан бир неча қадам илгарилаш учун, ўзи қўлтиқлаб олган дўндиқ хонимни тез-тез етаклаб кетди.

— Меҳмон жонон йигит экан,— деди аббат хонимнинг қўлини қисиб.— *Узумлар узилиб бўлди, хайр энди, саватлар.* Гранденинг қизидан умид узишимизга тўғри келади. Евгенияни парижлик йигит илиб кетади энди. Агар у йигитнинг Парижда кўз остига олиб қўйган битта-яримта жопони бўлмаса, ўғлингиз Адольфга рақиб...

— Қўйсангиз-чи, жаноб аббат! Бу йигитча ҳадемай Евгениянинг овсарлигини, бунинг устига қаримсиқ эканлигини пайқаб қолади. Қизга тузукроқ тикилиб қарадингизми? Ранги заъфарон бўлиб кетибди.

— Амакиваччасига шу тўғрида ҳам гапиргандирсиз?
— Ҳатто ҳеч тортинмай гапирдим.
— Энди сиз, хоним, доим Евгениянинг ёнига ўтиринг, шунда йигитга қиз тўғрисида маломат қилишдан қутуласиз, чунки паришлик йигитнинг ўзи бир-бирларингизни таққослаб...

— Барибир у индинга бизникига меҳмон бўлиб келадиган бўлди.

— Агар сиз хоҳласангиз, хоним...— деди аббат.

— Хўш, нимани хоҳлашим керак экан, нимага шама қиляпсиз, жаноб аббат? Ёки менга биронта бемаъни маслаҳат бермоқчимисиз? Худога шукур, мана, ўттиз тўққиз йил умр кўриб, номимга доғ туширмай келганман, энди етти иқлимнинг хирожини тутишганда ҳам, номимга доғ туширишларига кўнмайман. Сиз билан бизнинг ёшимизда одамлар аввал мулоҳаза қилиб олиб, кейин гапириши керак. Сизнинг оғзингиздан чиқаётган гаплар эса, асло художўй одамнинг гапига ўхшамайди. Фоблазбон¹ гаплар-ку бу.

— Сиз «Фоблаз»ни ўқиганмидингиз?

— Йўқ, жаноб аббат, «Хавфли муносабатлар»ни² айтмоқчийдим.

— О, у китоб бағоят юксак ахлоқ ҳақида ҳикоя қилади,— деди аббат кулиб туриб.— Сиз мени ҳам ҳозирги ёшларга ўхшаб ахлоқи ёзуқ экан деяпсиз чоғи. Мен сизга фақат...

— Бемаъни маслаҳат бермоқчи эмас эдим, деб кўринг-чи! Ниятингиз очиқ-ойдин сезилиб турибди-ку. Агар паришлик йигит,— истараси иссиққина экан унинг,— агар шу йигит менга кўнгил қўйса Ъорми, бир зумда амакисининг қизини унутиб юборган бўларди. Биламан, Парижда баъзи бир олий ҳиммат оналар ўз фарзандларининг бахти ва келажаги учун шу тарзда ўзларини қурбон қиладилар, аммо биз провинцияда яшаймиз, жаноб аббат...

— Шундай, хоним.

— На мен, на ўғлим Адольф.— деб давом этди хоним,— юз миллион учун ҳам бундай йўлга юрмаймиз.

¹ *Фоблаз* — француз ёзувчиси Луве де Кувренинг «Кавалер Фоблазнинг саргузаштлари» романининг (1789) қаҳрамони.

² «*Хавфли муносабатлар*» — француз ёзувчиси Шодерло де Лакеонинг романи.

— Хоним, мен ҳам юз миллион тўғрисида гапирганим йўқ. Борди-ю чиндан ҳам шундай бўлса, унда сиз ҳам, мен ҳам эриб кетган бўлар эдик. Мен фақат шуни айтмоқчиманки, ҳар қандай бамаъни аёл усули одобни тўла сақлаган ҳолда, меҳмонга беозор ноз-ишва қилишни мумкинки, бу тарздаги таннозлик зодагонлар даврасида одат тусини олгандир.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ахир, ҳар қайсимиз, бир-биримизга ёқимли кўринишга уринишимиз керак эмасми, хоним?.. Рухсат этсангиз, бурнимни қоқиб олсам. Амин бўлинг, хоним, у йигит лорнет билан қараганда, мендан кўра сизга кўпроқ тикилиб қаради. Модомики, у қариликдан кўра гўзалликни афзал кўраркан, бунинг учун мен уни кечираман.

— Масала равшан,— деди раис ўзининг дағал овози билан,— паришлик жаноб Гранде Сомюрга ўз ўғлини фақат уйлантириш ниятида юборган.

— Ундай бўлганда,— деди нотариус,— бу йигит худди томдан тараша тушгандай ногаҳондан кириб келмас эди.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди де Грассен,— чолимиз тушмагур эсли ҳушли одам.

— Де Грассен, азизим,— деди унинг рафиқаси,— мен у йигитни уйимизга меҳмондорчиликка таклиф этдим. Сен энди жаноб Ларсоньер билан унинг хотинини, кейин, эр-хотин Дю Отуа жанобларини, албатта ўша соҳибжамол қизи билан бирга таклиф этиб келишинг керак. Ишқилиб, ўша куни қиз дурустроқ яسانيб келсин-да. Онасининг ғайирлиги келиб, доим қизига беўхшов кийимларни кийдириб қўяди..— Сўнг де Грассен хоним иккала Крюшога ўгирилиб қараш учун қадамларини секинлатди-да, гапига илова қилди:— Умид қиламанки, жаноблар, сиз ҳам уйимизга ташриф буюриб, дилимизни хушнуд этгайсиз?

— Мана, уйингизга ҳам етиб келдингиз, хоним,— деди нотариус. Учала Крюшо учала Грассен билан хайрлашиб, уйларига кетишди. Йўл-йўлакай улар провинциалларга хос ғоят зўр таҳлил қобилиятини ишга солиб, крющочилар билан грассенчиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини мутлақо ўзгартириб юборган бугунги оқшомдаги буюк воқеани ҳар томонлама муҳокама қила бошладилар. Бу зўр дипломатларга йўл-йў-

риқ кўрсатиб турган ниҳоят даражада ўткир, соғлом фикр, ҳар икки томонни ҳам, ҳозирча умумий душманга қарши иттифоқ тузиш зарурлигини сезишга мажбур этди. Ахир ҳар иккала томон бир ёқадан бош чиқариб туриб, Евгениянинг ўз амакиваччасини севишига, Шарлнинг эса ўз амакисининг қизи тўғрисида ўйлашига халал беришлари зарур эмасми? Агар паришлик йигит атрофида муттасил равишда турли-туман макр-ҳийла-лар, чучмал бўҳтонлар, қалбаки мақтовлар, камсуқум-лик билан айтилган уйдирмалардан тузоқ тўқилса, ари-хонага тушиб қолган шўрлик шиллиққурт атрофида виз-виз учиб, ҳамма ёғига мум чапиб ташлаган асала-рилардек йигитни ҳам теварак-атрофдан ўраб олишса, унда бу ёвуз кучлар қуршовини ёриб чиқишга йигитнинг кучи етармиди?

Залда тўрт қариндошнинг ўзи қолгандан кейин жаноб Гранде жиянига шундай деди:

— Ухлаш керак. Бу ерга нима мақсадда келганингиз тўғрисида гаплашиш учун вақт кеч бўлиб қолди. Эртага қулай бир вақт топармиз. Биз соат саккизда нонушта қиламиз. Тушда озгина ҳўл мева билан бир бурда нон еймиз ва устидан бир стакан оқ вино ичамиз, сўнг, паришликлар сингари соат бешда иссиқ овқат еймиз. Кун тартибимиз шу. Агар шаҳарни ва унинг атрофларини томоша қилмоқчи бўлсангиз, ихтиёр ўзингизда. Иш туфайли сизга баъзан гамхўрлик қилолмасам, мени кечирасиз. Бу ерда, эҳтимол менинг бойлигим тўғрисида «Жаноб Гранде ундай, жаноб Гранде бундай» деган миш-миш гапларни ҳам эшитарсиз. Майли, гапираверсинлар: бу вайсашлардан ҳамёнимга зиён етмайди. Аммо менинг сариқ чақа ҳам пулим йўқ, кексайиб қолганимга қарамай, бамисоли эски рандаси-ю бир жуфт соғлом қўлидан бошқа ҳеч вақоси йўқ шогирд болалардай тинмай ишлайман. Пешона тер тўкиб топилган ҳар бир чақа пул нечоғлик қадрли бўлишини мана ҳадемай ўзингиз ҳам билиб қоласиз... Ҳей, Нанета, шам келтир!

— Ётоқхонангизда кўнглингиз тусаган ҳамма нарса-ни топасиз деган умиддаман, муҳтарам қайним,— деди Гранде хоним.— Агар бирор нарса етмагудек бўлса Нанетани чақирарсиз.

— Қимматли келин ойи, сизларни ташвишга қўймоқчи эмасман. Ўзимга керакли барча нарсаларни бирга

олиб келганман. Ҳозирча сизга ҳам, келин ойи, синглимга ҳам хайрли тун тилашга рухсат эгинг. Яхши туш кўринг.

Шарль Нанетанинг қўлидан ёниб турган шамни олди. Шам Анжу шами бўлиб, дўконда узоқ ётаверганидан сарғайиб, оддий мой шамга ўхшаб қолган эди. Ўз уйида мум шам бўлишини хаёлига келтирмаган жаноб Гранде шу сабабдан бу дабдабани пайқамади.

— Мен сизни кузатиб қўяман,— деди чол.

Гранде залдан тўғри пештоқ остидаги катта эшик орқали чиқиш ўрнига, Шарлни тантанали вазиятда зални ошхонадан ажратиб турган коридор орқали бошлаб кетди. Овал шаклда катта ойна ўрнатилган пружинали эшик коридорни зина томондан беркитиб, ташқаридан совуқ киргизмай турарди. Шундай бўлса-да, қаҳратон қиш кунлари эшик остига қўйилган қистирмаларга ҳам қарамасдан, совуқ шамол ғувиллаб кирар ва натижада унинг иссиғи маълум меёрда зўрға сақланарди. Нанета кўча эшикни тамбалагани борди, зални беркитди, кейин отхонага кириб, гўё ларингит¹ касалига мубтало бўлгандек овози хирқироқ бўрибосар итни бўшатиб юборди. Бу ўта кетган шаддот ҳайвон фақат Нанетани танир эди, холос. Бу икки қишлоқлик махлуқ бир-бирларини тушунар эдилар.

Деворлари ис босиб кетган каталакнамо ҳужрадаги зинанинг чириган пиллапоялари Гранденинг вазмин оёқлари остида ғижирларди. Бу манзарани кўрган Шарль кўзларини катта-катта очганча ҳанг-манг бўлиб қолди. У ўзини товуқнинг катагига кириб қолгандай ҳис қилди. Кейин ажабланишидан келин ойиси билан амакиваччасига савол маъносида тикилган эди, улар бу зинапоёга жуда ўрганиб қолганликлари учун, унинг ажабланиш сабабини тушунмасдан, шунчаки дўстона нигоҳ ўрнида қабул қилдилар-да, ёқимли табассум билан жавоб қайтардилар. Бу ҳол Шарлнинг энсасини қотирди.

«Отам нима балога юбордийкин мени бу ерга?»— деди у ўзига ўзи. Шарль зинанинг биринчи майдончасига чиққанда юқорида қадим замоннинг қизил бўёғи билан бўялган учта эшикни кўрди. Чанг босган девор билан қўшилишиб кетган, бу чорчўпсиз эшикка учлари аланга

¹ Ларингит — ҳиқилдоқ яллиғи.

тахлит қирқилган тунукалар қалпоқли михлар билан парчинлаб қоқилган эдики, унинг калит соладиган узунчоқ тешиги ҳам тунукадан холи эмас эди. Зина рўпарасидаги эшик орқали ошхона устидаги хонага кириларди, ammo бу эшик ҳар хил қақир-қуқурлар билан тўсиб ташланган эди. Бу хонага фақат Гранденинг хонаси орқали кириш мумкин эди ва бу хона уй эгаси учун кабинет вазифасини бажарарди. Хонага ёруғ бериб турган битта-ю битта дераза ҳам ҳовли томондан йўгон темир панжара билан тўсиб қўйилган эди. Бу хонага ҳеч кимнинг, ҳатто Гранде хонимнинг ҳам киришига рухсат йўқ эди. Ўз ўчоғи олдида тадқиқот билан шугулланувчи кимёгар сингари уй эгаси ҳам бу хонада ўзи ёлғиз ўтиришни яхши кўрарди. Бу ҳужра, шубҳасиз, ғоят зўр маҳораг билан хилватгоҳга айлантирилган эди, мол-мулкларга эгалик қилиш ҳақидаги турли хил ҳужжатлар ҳам, олтин луидорларни тортиб ўлчаш учун тарози ҳам шу ерда эди, бу ерда кечалари махфий равишда квитанциялар, тилхатлар ёзилар, ҳисоб-китоб қилинарди; натижада, Грандени ҳеч қачон ғафлатда қолдиролмаган уддатурон кишилар, бу одамнинг ё парилардан, ё иблислардан хизматкорлари бўлса керак деб ўйлайдиган бўлдилар. Қари бочкачи бу ерга албатта Нанета уй деворларини зириллатиб хуррак отиб уйқуга кетган, бўрибосар ит ҳовлини қўриқлаб эснаб ётган, Гранде хоним билан қизи маст уйқуга кетган пайтда келар ва олтинларини эркалаб силаш, ҳовучлаб олиб бир ердан иккинчи ерга тўкиш, жойлаштириш билан машгул бўларди. Хонанинг деворлари қалин, дераза қопқаси эса мустаҳкам эди. Кишиларнинг миш-мишига қараганда, Гранде ўз мулкидаги ҳар бир мева дарахтининг ҳатто ҳар битта шохчаси, ҳар бир токнинг ҳар бир новдасидан оладиган даромадлари планини шу лабораторияда муҳокама қиларкан. Бу хонанинг калити ўзидан бошқа ҳеч кимда йўқ эди.

Евгениянинг хонаси шу беркитиб ташланган эшикнинг рўпарасида эди. Ундан нарида, коридорнинг охирида эр-хотиннинг ётоқхоналари бўлиб, бу хоналар бутун уйнинг олд қисмини эгаллаган эди. Гранде хоним Евгениянинг ёнидаги хонада турар ва бу хонага ойнаванд эшик орқали кириларди. Уй эгасининг хонаси хотинининг хонасидан тўсиқ билан ажратилган, хилватгоҳ кабинетдан эса қалин девор билан ажратилган эди.

Гранде ота жиянини иккинчи қаватдаги баланд мансардага¹ жойлаштирди, бу уйча ўз хонасининг тепасида бўлиб, йигитнинг у ёқ-бу ёққа юрганини эшитиб туриш мумкин эди. Евгения билан онаси коридор ўртасига етгач, бир-бирлари билан хайрлашиб ўпишдилар; сўнгра Шарль билан хайрлашиш учун, гарчи оғизда совуққина бўлса ҳам, лекин қиз юрагида, шубҳасиз, аланга олган бир-икки сўз айтишиб, ҳар қайсилари ўз хоналарига кириб кетишди.

— Мана бу сизнинг хонангиз, жиян,— деди кекса Гранде эшикни очиб,— агар ташқарига чиққингиз келса, Нанетани чақирингиз мумкин. Нанетасиз — афв этасиз, камтарин қулингизни — ит бир зумда ғажиб ташлаши мумкин. Хайрли тун, яхши ётиб туринг. Ҳа! Ҳа! Хонимларимиз уйингизни иситиб қўйишибди,— деб қўшиб қўйди у.

Шу пайт хонага грелка кўтариб Нанета-давангир кириб келди.

— Мана, яна биттаси келди,— деди жаноб Гранде.— Сизларга нима бўлди, жиянимни ҳомиладор хотин деб ўйлаётисизми? Олиб кет чўғларни, Нанета.

— Ахир, хўжайин, чойшаблар нам тортиб қолибди, бу жаноб бўлса худди қиздек нозик эканлар.

— Хайр шу фикрни ўзингга маъқуллаб олган бўлсанг, майли, кира қол,— деди Гранде унинг елкасидан туртиб,— лекин эҳтиёт бўл, чўғ туширма.

Шундан сўнг бахил чол, алланималар деб ғудурлаб, пастга тушиб кетди.

Шарль, ўз юклари орасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. У мансардага ўхшаш бу хонанинг худди йўл устида учрайдиган ошхоналардагидек гулдаста суратли сариқ гул қоғоз ёпиштирилган деворларига, оҳактошдан новга ўхшатиб ясалган ва бир кўргандаёқ кишини жунжиктириб юборадиган каминга, локланган ғаров билан безатилган, афтидан, бурчаги тўрттадан ортиққа ўхшайдиган сариқ ёғочдан ясалган стулларга, бутун бошли дарвоз қўғирчоқ сиғадиган, қопқоғи очиб қўйилган тунги столчага, чодирли каравот олдига тўшалган, куя еб титилиб кетган ҳошияли юпқа гиламга бир-бир кўз югуртириб чиқди-да, сўнг Нанета-давангирнинг афтига жиддий суратда тикилиб туриб, сўради:

¹ Мансарда — уйнинг томига (чердакка) қўндирилган уй.

— Менга қаранг, азизим, чиндан ҳам мен ҳозир парижлик жаноб Гранденинг акаси, Сомюр шаҳрининг собиқ мэри жаноб Гранденинг уйида турибманми?

— Шундай, тақсир, сиз ҳозир энг саҳоватли, энг ширин сўз, энг олижаноб одамнинг уйида турибсиз. Сандиқларингиздан буюмларни чиқаришиб берайми?

— Ҳа, ҳа, жуда яхши иш қиласиз, кекса дўстим. Дарвоқе, сиз мабодо император денгизчиларининг гвардиячи экипажида хизмат қилган эмасмисиз?

— О-хо-хо!— деб юборди Нанета.— Экипаждаги денгизчилар қанақа бўлади ўзи? Шўртгак бўладими?

— Қани, менинг халатимни толиб беринг-чи, ҳув анави чамадонда эди. Мана калит.

Нанета антиқа гуллар солиниб зар билан тикилган зангори шоҳи халатни кўриб, худди бир муъжиза кўргандай ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Кечаси ўрнингизда кийиб ётасизми шуни?— деб сўради Нанета.

— Ҳа.

— Ё тавба! Агар буни черков минбарига ёпадиган қилинса, қандоқ чиройли бўларди! Тасаддуғингиз кетай, хўжам, буни сиз, албатта черковга инъом қилинг. Жуда савоб иш қилган буласиз, бўлмаса бекорга нобуд бўлиб кетади. Вой, сизга ёирам ярашар эканки, ойимқизни чақириб келай, бир томоша қилсин.

— Бўпти, Нанета, агар сиз Нанета бўлсангиз, бас қилинг. Уйқумга халақит берманг. Ҳамма ишларимни эртага тўғрилайман. Айтгандай, агар халатим сизга жудаям ёқиб қолган бўлса, савоби сизга бўлади. Мен ҳам мўмин христианман, жўнаб кетиш олдимдан халатни сизга қолдираман, кейин уни кўнглингиз хоҳлаган кўйга солишингиз мумкин.

Нанета Шарлнинг гапларига ишонгиси келмасдан унга тикилганича, турган ерида донг қотиб қолди.

— Шундай бежирим халатни менга ҳадя қилармиш!— деди у чўқиб кетаётиб.— Тушида гапираётганга ўхшайди. Тунингиз хайрли бўлсин!

— Сизнинг ҳам, Нанета... Нима сабабдан мен бу ерга келиб қолдим?— деб сўради Шарль ўзидан ўзи, кўзи уйқуга кетаркан.— Отам фаросатли одам, бу жойга сафар қилишимдан бирор мақсадни кўзлаган бўлиши керак. Майли, «жиддий ишларни эртага қолдир» деган экан аллақайси бир юнон галварси.

Евгения эса, дуо ўқишдан тўхтаб, ўзича: «Ё парвардигор! Амакимнинг ўғли мунчаям келишган йигит экан!» деди; хуллас, у бу оқшом дуони охиригача ўқиб тугата олмади.

Гранде хоним, ўрнига ётаётганда, ҳеч нарса тўғрисида ўйламади. У тўсиқ ўртасидаги эшикдан бахил чолнинг ўз ҳонасида ҳадеб у ёқдан-бу ёққа юрганини эшитиб ётарди. Эридан ҳадиксировчи ҳамма хотинлар сингари, Гранде хоним ҳам аллақачонлар ўз ҳукмдорининг феъл-атворини яхши ўрганиб олган эди. Балиқчи қуш бўрон бўлишини олдиндан сезгандай, хоним ҳам сезилар-сезилмас шарпа орқали Грандени ҳаяжонга сола бошлаган ички бўронни сезиб турарди. Бундай пайтларда у, ўзининг одатдаги таъбирига кўра, мурдадек қимир этмай ётарди.

Гранде ўзи буйруқ бериб, ичкари томондан қалин тунука қоплаган кабинет эшигига дамо-дам кўз югуртираркан, ўзига ўзи дер эди:

— Ўз ўғлини менга васият қилиб қолдиришдек бу аҳмоқона фикр укамнинг калласига қаёқдан кела қолди экан! Ўргулиб кетдим бу меросингдан! Мен уни йигирма экию¹га ҳам олмайман. Кейин, барометримга лорнет орқали қараб, уни худди ёқиб юборгудек кўзини олайтирган олифта йигит учун йигирма экию нима ҳам бўларди!

Гранде бу мотамсаро васиятноманинг оқибатлари тўғрисида ўйларкан, эҳтимол, ҳозир ўша укасининг васиятнома ёзаётган пайтидагидан ҳам кўпроқ ҳаяжонлангандир.

— Ўша зарбоф халат меники бўладими-а...— дерди Нанета. Евгения умрида биринчи марта ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурганидек, Нанета ҳам гуллар, гиламлар, ранго-ранг шоҳилар тўғрисида умрида биринчи марта хаёл сура-сура, гўё ўзини минбарга ёпиладиган зарбоф матога ўрангандек ҳис қилиб ухлаб қолди.

Қизларнинг покиза ва бир зайлдаги ҳаётида шундай ажиб дам бошланадики, қиз қалби қуёш нурлари билан порлайди, гуллар унинг фикрларини ифодалай бошлайди, юрак уриши мияга ишчанлик бахш этиб, ғира-шира истақлар мужассамлашади — бу кун қизларнинг бегу-

¹ Экию — эски Францияда ҳар хил қийматга эга бўлган олтин ёки кумуш пул.

ноҳ хаёлга чўмиш ва ширин ҳаловат куни бўлади. Чақалоқ теварак-атрофни дастлаб кўра бошлаганда кулимсирайди. Қиз болада ҳам дастлабки бевосита ҳиссиёт уйгонган чоғда, худди болалик чоғидаги сингари сертабассум бўлади. Агар ёғду — ҳаётдаги биринчи муҳаббат нишонаси бўлса, муҳаббат ҳам қалб учун ёғду эмасми?

Евгения учун атроф-муҳит тўғрисида равшан тасаввурга эга бўлиш дамлари келди. Барча провинциялик қизлар сингари, бу эрта турар қушча тонг ғира-шира ёришиши билан ўрнидан туриб, ибодат қилди ва пардоз қилишга киришдики, бу иш шу кундан бошлаб Евгения учун алоҳида маъно касб этган эди. Даставвал қиз ўзининг қўнғир сочларини силлиқ қилиб таради, бирор-та толасини ҳам қолдирмай, йўғон қилиб ўриб, зўр ҳафсала билан бошига турмаклади ва соч турмагининг ҳар томонини текислади, бу пардоз қизнинг чеҳрасидаги маъсумона иффат аломатини бўрттириб, соддагина кийимларини покиза чиройига мувофиқлаштирди. У қўлини бир неча марта тиниқ сувда ювди, бу сувдан қўл териси дағаллашиб қизариб кетарди, қиз ўзининг момиқдек юмшоқ чиройли қўлларига тикилиб туриб ўзига ўзи: «амакимнинг ўғли нима қилган эканки, қўллари жудаям юмшоқ, дўмбоққина, тирноқлари эса бирам чиройли?» — деб савол берарди. У янги пайпоқ билан энг яхши ботинкасини кийди. Корсажининг бирорта ҳам боғичини қолдирмай таранг қилиб боғлади.

Ниҳоят, у умрида биринчи марта ўзининг яхши томонларини намоён қилишни истаб, ҳуснига ҳусн қўшиб турувчи бежирим тикилган янги кўйлак кийиш нақадар катта бахт эканлигини англади. У пардоз қилиб бўлган ҳам эдики, черков соати занг чала бошлади, аммо у соатнинг фақат етти марта занг урганини эшитиб жуда хайрон бўлди. Қиз дурустроқ ясаниб кийиниш ниятида анча барвақт турган эди. Лекин Евгения ҳар бир соч толасини ўн марталаб қайта тараш ва қайта-қайта ойнага қараш санъатидан беҳабар бўлгани учун, ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай, қўлларини кўксида қовуштирди. дераза олдига бориб ўтирди ва ҳовлига, торгина бəғчага, ҳамда бəғча тепасида қад кўтарган баланд айволга бир-бир кўз югуртира бошлади: ушбу ғамгин манзара озми-кўпми хилват гўшаларга ёки ёввойи табиатли ерларга хос сирли гўзалликдан маҳрум эмас эди. Ош-

хона ёнида атрофига тош терилган қудуқ бўлиб, унинг устида ғалтак бор эди. Ғалтакни ушлаб турган қайрилма темир ричагни ёз бўйи офтобда жизгинаги чикиб кетган токнинг новдалари чирмаб олган эди. Бу ердан қинғир-қийшиқ новдалар уй деворига чирмашиб, шу девор бўйлаб, ўтинхонанинг томигача чўзилиб борган эди. Ўтинхонадаги ўтинлар эса худди китоб муҳиби терган китоблар сингари ҳафсала билан терилган эди. Ҳовли бетига ётқизилган тошлар у ердан кам юрилгани ва оқибат вақт ўтиши билан ҳар хил ўт-ўлан ва пўпачак босиб кетганлигидан хийла қорайиб кўринарди. Кўкариб кетган қалин деворнинг ҳар ер-ҳар еридан кул ранг илон изи чизиқлар кесиб ўтган эди. Ниҳоят, ҳовли тўрида боғ эшигига чиқадиган саккизта пиллапояли зина бор эдики, бу зина замонлар ўтиши билан чўкиб, ҳамма ёғини ўт босиб кетганидан худди салиб юришлари замонида тул хотин кўмган рицарнинг қабрига ўхшаб кетарди. Илма-тешик бўлиб кетган тош пойдевор устига қўндирилган, чириб, қийшайиб қолган ёғоч панжарани чирмовуқ ўтлар баҳузур ўраб олган эди. Панжарадор дарвозанинг икки томонидан қуриган олма дарахтларининг қинғир-қийшиқ шохчалари кўринарди. Айвоннинг этак томонига бориб, сершоҳ арғувон дарахтлари билан тугайдиган бёғнинг сатҳида атрофига шамшод ўтказилган чор қиррали гулхоналар ва улар орасидан ўтган, сатҳига қум сепилган бир текисдаги учта йўлка бор эди. Бир томондан малина, иккинчи томондан азим туп ёнғоқ шохларини бочкачининг кабинети томонга эгиб турарди. Луара соҳилларига хос ажойиб куз фаслининг беғубор осмони ва серқуёш кунлари боғ ва ҳовлидаги табиатнинг жамики гўзал манзараларига, деворларга ва ўсимликлар устига инган тунги салқин шабнамларни кўкка учирмоқда эди.

Евгения илгари ҳеч эътибор бермаган нарсалар, энди унинг кўзига жуда ҳам жозисадор бўлиб кўрина бошлади. Унинг қалбида минглаб нотайин орзу-истаклар пайдо бўла бошладик, қуёш нурлари атрофни кўпроқ ёритган сари бу орзу-истаклар ҳам тосора кучая борди. Ниҳоят, қизнинг дилида шарҳлаб бўлмайдиган қандайдир ғира-шира бир лаззат туйғуси уйғонди; булут самовий мавжудодларни қоплагани сингари бу лаззат туйғуси ҳам қизнинг маънавий ҳаётини ҳар томондан ўраб олган эди. Қизнинг ўй ва хаёллари мазкур манзаранинг

Бутун икир-чикирларига мувофиқ келар ҳамда унинг юрак уйғунлиги табиат уйғунлигига монанд тушганди. Қаптар бўйни сингари товланувчи япроқлари қуюқ зуҳрагул гажимлари осилиб турган девор устига қуёш нури тушгач, самовий умид шуъласи Евгениянинг истиқболини ёритди. Шу пайтдан бошлаб қиз ўша деворни, девордаги рангпар гулларни, мовий печакларни ва сўлган кўкатларни томоша қилишни яхши кўриб қолди, бу нарсалар унга худди ёшлик хотиралари сингари ширин туюларди. Акси садо берувчи бу ҳовлида узилиб тушган ҳар бир япроқнинг шитирлаши қизнинг сирли илтижоларига жавобдек жаранглар, шу сабабли у вақтнинг қандай ўтганини сезмасдан, кун бўйи шу ерда қимир этмай ўтиришга ҳам тайёр эди. Лекин у бирдан саросимага тушиб қолди. Дик этиб ўрнидан турди-да, ойна олдига бориб, ўз аксига разм солди; ҳозир у ўз ижодини таҳлил қилиб, айна вақтда нуқсонларини фош қилиб ташлаш учун, ўз асарини кузатаётган бамаъни адибга ўхшаб кетарди.

«Мен унга ёқадиганчалик чиройли эмасман», деган фикр пайдо бўлди Евгенияда, бу изтириб туғдирувчи, шикастанафас фикр эди. Қиз боёқиш ўзини камситаётган эди, аслида эса унда мавжуд бўлган камсуқумлик ёки аниқроғи, журъатсизлик хислати — муҳаббатнинг энг яхши фазилатларидан ҳисобланарди. Евгения майда буржуазия ўртасида кўпроқ учрайдиган ва гўзаллиги одобсиз туюладиган гунгурсдай қизлар тоифасига кирарди, лекин у Венера Милосскаяга ўхшамаса ҳам, унинг қиёфаси аёл кишининг чеҳрасини ёритувчи ва қадимги замон ҳайкалтарошларига маълум бўлмаган аллақандай бир назокатбахш этувчи христианлик тўйғусига хос қобиллик билан латофатли эди. Қизнинг боши хийлагина катта, пешонаси эркакча бўлса-да, лекин Фидий тасвирлаган Юпитерники сингари нафис эди; унинг чағир кўзларида ҳаётининг покизалиги тўла акс этиб, ёрқин шуъла билан жилоланарди. Бир маҳаллар бежирим ва олмадек қип-қизил бўлган кулча юзлари ниҳоятда азоб билан ўтган чечакдан сўнг, гарчи ўрни билинмай кетган бўлса ҳам, юзининг майинлиги бир оз йўқолган эди ва ҳозир ҳам шу қадар нозик, юпқа эдики, онаси унинг бетидан ўпганда бир зумгина пушти ранг из ҳосил бўларди. Қизнинг бурни бир оз каттароқ бўлса ҳам, лекин сўзига мувофиқ тушар, майда

чизиқчаларга бой лаблари меҳр-муҳаббат ва саҳоват кони эди. Бўйни тўлачадан келган эди. Унинг яхшилаб ўралган тўла кўкраклари кўзга жозибали кўриниб, одамнинг хаёлини қочирарди, турган гап, қизнинг пардозидида бир оз нафосат етишмасди, бироқ шинаванда одам бу Саланд қоматли қизнинг унчалик эпчил бўлмаганининг ўзида қандайдир латофат ҳис қиларди. Ҳа, бу тўладан келган гунгурсдай Евгенияда кўпчиликни мафтун этувчи жозоба йўқ эди, лекин фақат рассомларнинггина кўзига тезда чалинадиган ажиб бир чирой мавжуд эди. Бу ер юзида Биби Марямнинг илоҳий покиза ҳуснига монанд бир чеҳрани қидирган ва ҳар бир аёл қиёфасида Рафаэль тасвирлаган камтарона мағрур кўзларни, баъзан табиат бунёд этган бўлса ҳам фақат христианларча покиза ҳаёт туфайли муҳайё бўлувчи ва сақланувчи ифбатли белгиларни ахтарувчи рассом, яъни ана шундай нодира аёлга ғойибона маҳлиё бўлган рассом, ногаҳон Евгенияни учратиб қолса қизнинг чеҳрасида ўз ҳолича ошкор бўлмайдиган кўпгина ноёб белгиларни топган бўларди; рассом яна қизнинг хотиржам чеҳрасида бир дунё муҳаббат мавжуд эканлигига шоҳид бўлар ва кўз бичимларида, бодом қовоқларида эса сўз билан тасвирлаб бўлмайдиган илоҳий бир чирой акс этаётганини сезарди. Қизнинг кулгидан чарчамайдиган ва ўзгармайдиган чиройи, юз қиёфаси гўё узоқдаги хушманзара сокин кўллар билан ифодаланган уфқнинг чиройига ўхшарди. Бамисоли эндигина очилиб, чиройини кўз-кўз қилаётган гул сингари товланиб, чеҳрасидан нур ёғиб турган осойишта сиймо дилга ором бахш этар, ўзида акс этмиш самимий виждон жозибасини пурқаб киши нигоҳини ўзига тортарди. Евгения ҳали ҳаётнинг маъсум орзулар гуллайдиган соҳилида яшарди; у ерда одатда, кишилар роҳат қилиб дасторгул теришар, аммо кейинчалик нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Мана, Евгения ўзини ойнага солиб кўраркан, ҳали муҳаббат нима эканини англаб етмаган ҳолда, ўз-ўзига деди:

— Мен жуда ҳунукман, менга қиё ҳам боқмаса керак.

Шундан сўнг у зинага чиқадиган эшикни очди-да, бўйинини чўзиб, қулоқ сола бошлади.

Нанетанинг йўталгани эшитилди, кейин бу ҳалол хизмат қилувчи чўрининг у ёқ-бу ёққа гурс-гурс юргани, зални супургани, печкага ўт ёққани, итни занжирга

боғлаб, оғилхонадаги молларга гўнғир-гўнғир гапираётгани эшитилди. Бу товушларни эшитган қиз «у ҳали турмабди» деб ўйлади.

Евгения шу заҳоти чопқиллаб пастга тушди-да, сигир соғайтган Нанета ёнига борди.

— Нанета, жон Нанета! Акамнинг нонуштасига қаймоқ тайёрлаб қўй.

— Вой, ойимқиз, қаймоқ керак бўлса кеча айтиш керак эди-ку,— деди Нанета, дўриллаган овози билан хохлаб кулиб.— Ҳозир қаймоқ тайёрлолмайман. Акангиз чиндан ҳам жуда ёқимтой йигит экан, бирам ёқимтойки, асти қўясиз! Сиз ҳали уни зарбоф шоҳи халат кийганида кўргангиз йўқ. Мен бўлсам, кўрдим, кўриб олдим. Ич кўйлаги эса чунонам нафиски, худди жаноби кюре¹нинг ридосига ўхшайди.

— Нанета, патир ёпгин.

— Вой, патирга ўтин қани, ун қани, ёғ қани?— деди Нанета; у Евгения билан онаси олдида жаноб Гранденинг бош министри сифатида обрў қозонган эди:

— Нима қилай, ё акангизнинг кўнглини олиш учун ўғирлик қилайми? Хўжайиндан ёғ, ун, ўтин сўранг, ахир отангиз-ку, сизга берса ҳам ажаб эмас. Ана, ўзи ҳам овқат масаласида фармойиш бергани тушиб кел-япти.

Отасининг оёғи остида пиллапояларнинг ғижирлашни эшитган Евгениянинг қўрққанидан кайфи учиб, бэққа қочиб чиқиб кетди. Энди у ўз дилидаги пинҳона номуснинг ва бахт туйғусининг оқибатларини ҳис қилмоқда эди. Бундай ҳиссиёт, кўнглимиздаги фикрлар гўё пешонамизга ёзилгандек бошқаларнинг кўзига яққол кўриниб турибди, деб ўйлашга мажбур қилади ва эҳтимолки, шундай деб ўйлаш бежиз эмасдир. Ниҳоят, бу хонадондаги қурумсоқликнинг муздек совуқ таъсирини ҳис қилган бечора қиз амакисининг ўғлидаги кўркамликка яраша дастурхон тузатолмаслигидан афсусланди. У йигит учун бирон хайрли иш қилиш жуда зарурлигини сезса-да, лекин нима қилишини ўзи ҳам билмас эди. Бу софдил, ҳақгўй ва шубҳа нималигини билмайдиган қиз ўз шахсий таассуротларини ҳам, ҳиссиётларини ҳам ўзининг покиза феъли билан тасаввур қиларди. Амакиваччасининг фақат бир кўринишигина Евгенияда аёлларга

¹ Кюре — руҳоний, кашиш.

хос табиий майлларни уйғотди, бу майллар яна ҳам зудлик билан ривожланиши керак эди, чунки қиз йигирма уч ёшга кириб, ақли ҳуши ва орзу-истаклари камолатга етганди. Отасини кўрганда у биринчи дафъа кўрқиб кетди, чунки ота қиёфасида у ўз тақдирининг ҳукмдорини кўрган эди ва унга айтиши керак бўлган баъзи фикрларини сир сақлагани учун, ўзини гуноҳкор ҳис қилди. Қиз жадал қадамлар билан юриб бораркан, мусаффо ҳаводан нафас олаётганини, қуёш нурлари баданига энди яна ҳам кўпроқ ором бағишлаётганини ва шу қуёш шўъласи унинг дилига ҳарорат ва янги ҳаёт бахш этаётганини ҳис қилиб ажабланарди.

У патир ёптириш учун ҳийла ўйлаб турганда, Нанета-давангир билан Гранде айтишиб қолишди, қиш кунлари қалдирғоч нечоғлиқ сийрак учраса, булар иккови ҳам аҳён-аҳёнда бир айтишиб қолишарди. Қўлида бир шода калит ушлаб олган хўжайин бугунлик озиқ-овқатни ўлчаб бергани келди.

— Кечаги нондан қолганми?— деб сўради у Нанетадан.

— Увогиям қолмади, тақсир.

Гранде, Анжу нонвойлари ишлатадиган доирасифат сават қолипда пиширилган, урвоғи қалин, каттакон юмалоқ нонни қўлига олиб, уни кесмоқчи бўлган эди, Нанета унга:

— Бугун бештамиз, тақсир,— деди.

— Тўғри,— деди Гранде, лекин бу нонинг олти қадокли, яна ортиб қолиши керак. Ундан кейин парижлик олифталар, ҳали ўзинг кўрасан, сира нон ейишмайди.

— Улар фақат *фрипп* ейишадими?— деб сўради Нанета.

Халқ таъбирича, нонга суртиб ейиладиган ҳамма нарсани—энг оддий *фрипп*—нонга суртилган ёғдан тортиб, энг тансиқ *фрипп* — шафтоли мураббогача — Анжуда *фрипп* деяверадилар; шунинг учун болаликда нон бетидаги «*фрипп*»ни ялаб, ноннинг ўзини емай қолдирган ҳар нимса бу сўзнинг маъносини яхши тушунади.

— Йўқ,— деб жавоб қайтарди Гранде,—улар «*фрипп*» ҳам емайдилар, нон ҳам. Улар бамисоли қайлиқ танлашда инжиқлик қиладиган қизга ўхшашади.

Ниҳоят, чол жуда харислик билан бир кунлик овқатни ўлчаб бергач, омбор ичидаги шкафларни қулфлаб,

мевазор боққа чиқиб кетмоқчи эди, Нанета уни тўхтатди:

— Тақсир, менга энди ун билан ёғ беринг, болаларга патир ёпиб берай.

— Нима?! Жиянимнинг шарофати билан мени хонавайрон қилмоқчимисан?

— Менга итингиз ҳам баравар, жиянингиз ҳам. Жиянингиз тўғрисида сиз қанча ўйласангиз мен ҳам шунча ўйлайман... Ўзингиз ҳозир менга атиги олти чақмоқ қанд бермадингизми? Ваҳоланки, саккиз чақмоқ керак.

— Шунақа дегин! Нанета, ҳеч бунақа эмас эдинг-ку. Нималарни ўйлаяпсан? Ё уйнинг хўжайини сенмисан? Олти чақмоқдан ортиқ қанд бермайман.

— Хўш, жиянингиз-чи, кофени нима билан ичади?

— Икки чақмоқ қанд билан ичади. Мен қандсиз ичавераман.

— Вой шўрим, қариган чоғингизда қандсиз ичасизми? Ундан кўра, сизга ўз ёнимдан қанд сотиб олиб бераман.

— Менинг ишимга аралашма.

Нарх-наво пасайган бўлишига қарамасдан, Гранденинг фикрича, қанд мустамлака моллари ичида ҳамон энг қимматлиси эди, унинг тасавурида бир қадоқ қанд ҳали ҳам олти франк турарди. Империя даврида қабул этилган қандни мажбуран иқтисод қилиш одати чол учун умрбод одат бўлиб қолган эди. Ҳамма аёллар, ҳатто анқовлари ҳам ўз мақсадига эришиш учун айёрлик қилишни билишади. Нанета патир ёпишга рухсат олиш мақсадида қанд тўғрисида гап қўзғаган эди.

— Ойимқиз!— деб қичқирди у деразадан.— Патир егингиз келяпти-а, шундайми?

— Йўқ, йўқ,— деб жавоб қилди Евгения.

— Майли, Нанета,— деди Гранде, қизининг овозини эшитиб,— Ма, ола қол!

У сандиқни очиб, бир ўлчам ун берди ва боя кесган ёғига яна бир неча унция¹ ёғ қўшди.

— Духовкага яна ўтин керак,— деди тинчимаган Нанета.

— Ҳа, майли, керагича ола қол,— деди Гранде хаёл суриб,— ундай бўлса, биратўла бизга ҳўл мевадан торт

¹ Унция — тахминан 30 грамм келадиган оғирлик ўлчови.

пишириб берасан, кейин бошқа овқатларни ҳам духовкада пиширасан: ўзингга осон бўлади, икки жойга ўт ёқиб ўтирмайсан.

— Ҳай, ҳай!— деб қийқирди Нанета.— Буни ўзим ҳам биламан.

Грачле ўзининг содиқ министрига оталарча меҳрибон боқиб қўйди.

-- Ойимқиз,— деб қичқирди пазанда хотин,— патир ёпадиған бўлдим!

Гранде чол боғдан мева олиб чиқиб, бир тақсимчасини столга тўкди.

— Буни қаранг, тақсир, жиянингизнинг этиги мунча бежирим-а! Чармини кўринг, ярақлайди, ҳидиям бир хушбўйки! Нима билан мойларкин буни? Сизнинг тухум қўшган мойингиз билан мойласам бўлармикин?

— Менимча, Нанета, тухум бунақа чармни ишдан чиқарса керак. Яхшиси, сен унга сахтиён чармни қандай мойлашни билмадим, деб қўя қол. Ҳа, бу сахтиён этик, шундай десанг, ўзи шаҳардан мой сотиб олиб келиб беради. Эшитишимга қараганда, яхши ярақласин учун, бу хил этик мойига қанд қўшишармиш.

— Буни кўринг, ҳиди ҳам бирам яхши!— деди чўри аёл, этикни бурнига яқин олиб бориб.— Вой-бўй! Худди бойваччанинг атиридай хушбўй-а. Ажаб томоша!

— Ажаб!— деб такрорлади хўжайин.— Сенингча, этик эгаси бир танга турмасаям, этигига ўн танга сарф қилса, ажаб томоша бўлаверадими?

— Тақсир,— деди Нанета, Гранде иккинчи сафар боғдан мева олиб чиқиб унинг эшигини қулфлаб келганда,— ҳафтада бир-икки марта шўрва пишириб турсак, меҳмоннинг шарофати билан...

— Майли.

— Физиллаб қассобга бориб келай бўлмаса.

— Ҳеч ҳожати йўқ: парранда гўштидан қайнатасан шўрвани, деҳқонлар сени ишга кўмиб ташлашади ҳали. Мен Корнуайега айтаман, қарға отиб олиб келади. Дунёда қарға шўрвадан ширини бўлмайди.

— Қарғалар ўлаксахўр бўлармиш, шу ростми, хўжайин?

— Сенинг эсинг паст экан, Нанета! Қарғалар ҳам ёруғ дунёдаги барча жониворларга ўхшаб топган нарсасини ейди. Ахир, биз ўзимиз ҳам ўликлар ҳисобига яшамаяпмизми? Чунончи, меросни ол, нима ўзи у?

Гранде ота буюрадиган ишларини буюриб бўлгач, чўнтагидан соатини чиқарди. Нонуштагача ҳали ярим сээт борлигини билгач, шляпасини олиб, қизини ўпгани борди:

— Луара бўйидаги менинг ўтлоқларимга бориб ай-ланиб келмаймизми? У ерда ишим бор эди,— деди у қизига.

Евгения пушти ранг шоҳи астарли похол шляпасини кийгани кетди; сўнг ота-бола илон изи кўчадан юриб, майдонга тушдилар.

Шу пайт Грандега тўқнаш келиб қолган нотариус Крюшо:

— Мунча барвақт қаерга кетяпсизлар?— деб сўради.

Эрталаб атайлаб чолнинг йўлини пойлаган Крюшонинг мақсадидан беҳабар бўлган Гранде:

— Баъзи нарсаларни кўздан кечиргани кетяпман,— деб жавоб қайтарди.

Гранде ота «баъзи нарсаларни кўздан кечиришга борганда», нотариус ўз тажрибаси бўйича, мана шу «баъзи нарсалар» устидан оз-моз пул ишлаб қолиш мумкинлигини биларди. Шунинг учун у Грандега ҳамроҳ бўлди.

— Юринг, Крюшо,— деди Гранде нотариусга.— Биз дўстмиз. Ҳозир мен сизга серунум ерларга терак экиш ўта кетган аҳмоқлик эканини кўрсатаман.

— Луара бўйидаги ўтлоқ ерларингизга экилган тераклар учун олтмиш минг франкни қуртдай санаб олганингиз ҳисобга ўтмайми?— деди Крюшо ҳеч нарсага тушунолмамай, кўзларини бақрайтирганча. Жудаям омадингиз баланд экан! Буни қарангки, худди ўз вақтида Нантда авжи оқ ёғоч етишмай турган пайтда олиб бориб, донасини ўттиз франкдан пуллавордингиз-а!

Евгения уларнинг суҳбатига қулоқ соларкан, ҳаётининг тантанали дамлари яқин қолганидан, ҳадемай ўз отаси ва ҳукмдори унинг тақдири устидан ҳукм чиқариши ва ҳукмга мана шу нотариус сабабчи бўлишидан асло беҳабар эди.

Гранде, Луара бўйидаги ўзининг энг яхши ўтлоғига етиб борганда, у ерда ўттизга хизматкор кесиб олинган тераклар тўнкасини кундаков қилиб, ўрнини текислаш билан овора эди.

— Мухтарам Крюшо, қаранг, ҳар битта терак қанча жойни эгаллаб турган экан,— деди Гранде нотариусга, сўнг:— Жан!— деб бир хизматкорни чақирди.— Қ... қ... қани, х... ҳар т... томонини б... бир ўлчаб кўр-чи!

— Тўрт марта саккиз футдан,— деди хизматкор ўлчаб чиққач.

— Бир туп терак учун ўттиз икки фут ер исроф бўлган экан,— деди Гранде Крюшога қараб.— Мана бу қаторда уч юз туп терагим бор эди, шундай эмасми? Демак, у... у... уч юзни ўттиз икки футга зарб қилсак, б... беш юз боғ пичаннинг ўрни ҳайф кетган экан. Ҳар иккала ёнига ҳам шунчадан қўшсангиз — бир ярим минг боғ бўлади, ўрта қатор ҳам шунча келади. Боринги, майли, ми... ми... минг боғ дея қолайлик.

— Жами,— деди Крюшо, дўстига ёрдамга ошиқиб.— Минг боғ пичан тахминан олти юз франк туради.

— Т... т... тўғрироғи — ми... ми... минг икки юз франк бўлади, ч... чунки пичаннинг иккинчи ва учинчи ўроқлари ҳам уч юздан тўрт юз франккача даромад беради. Мана энди ҳи... ҳи... ҳисоблаб кўринг: ҳа... ҳа... ҳа... ҳар йилига бир минг икки юз франкдан қи... қи... қирқ йил мобайнида ҳар хил процентлари би... би... билан қанча даромад беришини сиз ў... ў... ўзингиз биласиз.

— Олтмиш минг франк деб ҳисоблайверинг,— деди нотариус.

— Ана холос! Ҳа... ҳа... ҳаммаси бўлиб атиги олтмиш минг франк. Гап шундаки,— виночи энди дудуқланмасдан гапида давом этди,— икки минг нафар қирқ йиллик терак менга эллик минг франк ҳам даромад бермас эди. Зиён қилаётган эканман. Мана энди ҳисоблаб чиқдим,— деди Гранде кеккайиб, сўнг,— Жан,— деб давом этди,— сен Луара томондаги чуқурлардан бошқа ҳаммасини кўмиб ташлай бер, дарё томондаги чуқурларга эса мен келтирган терак кўчатларини экасан. Илдизларини сувга қаратиб эк, сувни давлат ҳисобига ича беришади,— деди чол ва Крюшо томонга ўгирилиб, ёрунидаги шишини хиёлгина қимирлатиб қўйди, бу унинг энг истеҳзоли табассуми эди.

— Тушунарли. Демак, теракни фақат ёмон ерга экиш керак,— деди Крюшо Гранде қилган ҳисоб-китобдан ҳанг-манг бўлиб.

— Шундай тақсирим,— деб жавоб қайтарди бочкачи киноявий оҳангда.

Евгения отасининг ҳисоб-китобларига диққат бермасдан, Луара дарёсининг ажойиб манзараларини томоша қиларди, лекин кўп ўтмай, Крюшонинг гапига қулоқ сола бошлади. Нотариус Крюшо ҳамроҳига шундай деяётган эди:

— Демак, сиз, Париждан ўзингизга куёв чақиртириб олибсиз-да! Бутун сомюрликлар оғзида фақат жиянингиз тўғрисида миш-миш гап. Ҳадемай никоҳ қоғозларини тўлдирсам керак-а, Гранде ота?

— Сиз... сиз... сиз... сиз... менга шу гапни етказиш учун саҳарлаб кўчага чиққанмидингиз?— деди Гранде яна ҳар сўзида бурнидаги шишни қимирлатиб.— Хўп, майли, эс... с... ки қадрдоним бўлганингиз учун сизга гапнинг очигини айтиб қўя қолай. Қизимни ў... ў... ўша амакиваччасига бе... бе... берганимдан кўра, Луара дарёсига о... о... оқизиб юборганим яхшироқ. Шу гапимни ҳа... ҳа... ҳаммага айтишингиз мумкин. Йўқ, майли, қўйинг, одамлар билганини вай... вай... вайсайверсин.

Бундай жавобдан Евгения ҳанг-манг бўлиб қолди. Унинг юрагида эндигина куртак очган олис умидлар бирваракайига очилиб, бир даста гул ҳолига келган эди, энди шу гулни қизнинг ўз кўзи олдида узиб, ерга улоқтирдилар, поймол қилдилар. Кечаги кундан бери қизнинг кўнгли қалбларни бир-бирига туташтирувчи бахтиёрлик иплари билан Шарлга боғланган эди; бугундан бошлаб эса улар изтироб ришталари билан боғландилар. Аёл кишининг олижаноб қисмати учун бахтиёрлик дабдабасидан кўра, изтироб замзамаси мувофиқроқ эмасми? Отасининг қалбидаги ўз фарзандига бўлган меҳр-муҳаббат туйғуси қандай қилиб дарров сўниб қолди экан? Шарль қандай жиноят қилиб гуноҳкор бўлди экан? Сирли саволлар! Қиз қалбида эндигина уйғониб келаётган муҳаббат туйғуси ҳаммадан пинҳон сақланган чуқур сир эди, энди у янги сирлар пардасига ўралди. Уйга қайтаётганда қизнинг оёқлари титрай бошлади, одатда доим ёқимли кўринадиган қадимги қоронғи кўчага етганда, қизнинг кўзига кўча шумшук кўринди, замонлар ва воқеалар из қолдирган бу кўча манзараси унга маъюслик бахш этди. Қизнинг қалбида севгидан шаҳодат берувчи ҳамма нарса мавжуд эди. Уйга бир неча қадам қолганда у отасидан олдинроқ эшик ёнига келиб, уни тақиллатиб турди. Лекин Гранде нотариус-

нинг қўлидаги ҳали бандероль ҳолидаги янги газетани кўриб, ундан сўраб қолди:

— Процентли қогозларнинг баҳоси қанақа бўпти?

— Менинг гапимга қулоқ солмаяпсиз,— деди унга Крюшо.— Тезроқ процентли қогозлар сотиб олиб қўйинг, икки йил ичида йигирма процент фойда кўриш мумкин. Саксон минг франк пулга нўмайгина процентдан ташқари яна беш минг ливр¹ рента пули ҳам қўшилади. Қогозларнинг баҳоси ҳозир саксон франку эллик сантимдан.

— Кўрамиз!— деди Гранде, иягини ишқаб туриб.

— Ё раббий!— деб юборди нотариус, газетани очаркан.

— Ўзи нима гап?— деб сўради Гранде, шу пайт Крюшо унинг қўлига газетани тутқазиб: «Мана бу хабарни ўқиб кўринг», деди.

«Парижнинг маълум ва машҳур савдогарларидан бири ҳурматли жаноб Гранде, кеча, одати бўйича биржага келиб кетгандан сўнг, ўзини отиб ўлдирган. У, депутатлар палатасининг раисига истеъфога чиқаришларини сўраб ариза беришга улгурган ва шунингдек, тижорат судининг судьялиги лавозимини ҳам ўз зиммасидан соқит қилган. У биржадаги даллоли жаноб Роген билан нотариус Сушонинг қурбатсизлиги туфайли хонавайрон бўлди. Жаноб Гранде ўз тутган мавқеи, молиясининг зўр довруғи туфайли Париждаги тижорат аҳлидан, шубҳасиз, мадад топиши мукин эди. Афсуски, бу ҳурматли зот умидсизлик қурбони бўлган...» ва ҳоказо.

— Хабарим бор эди,— деди кекса виночи нотариусга қараб.

Бу сўзлар, Крюшонинг бошидан совуқ сув қуйгандай таъсир қилди. У, парижлик Гранде минг ёлворган бўлса ҳам, сомюрлик Гранде миллион-миллион пулини босиб ётгани ҳолда ҳеч ёрдам бермапти-да, деб ўйлади-ю, нотариусга хос бепарволик хислатига эга бўлишига қарамай, аъзойи бадани жунжикиб кетди.

— Уғли кеча жуда хурсанд эди-ку...

— Унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ ҳали,— деди Гранде боягидай хотиржамлик билан.

— Хайр бўлмаса, жаноб Гранде,— деди Крюшо: У,

¹ *Ливр* — французча қадимий кумуш танга 20 суга баравар.

ҳамма гапга тушунган эди, шунинг учун суд раиси де Бонфоннинг кўнглини тинчитгани кетди.

Гранде уйга кирганда столда нонушта тайёр эди. Бу пайтда Гранде хоним уйга кира солиб бўйнига ташланган Евгенияни киши қалбини сирли қайғу қоплаганда ҳосил бўладиган зўр ҳаяжон билан ўпиб бўлиб, тирговучли курсисига ўтирган ва ўзи қишда кийиши учун энглик тўқишга киришган эди.

— Овқатланаверинглар,— деди Нанета, зинапоядан ҳар уч поғона оша сакраб тушаркан.— Йигитча бамисоли фариштадай маст уйқуда ётибди. Кўзларини юмиб ётганда, бирам кўҳлик кўринаркан! Хонасига кириб, уйғотиб кўрдим, лекин миқ этмай пишиллаб ухлаб ётаверди.

— Безовта қилма, ухлай берсин,— деди Гранде,— бугун қанча кеч турса, шум хабарни шунча кеч эшитади.

— Нима бўлди?— деб сўради Евгения, стакандаги кофега кичкина-кичкина икки чақмоқ қанд ташлаб. Неча граммдан келишини айтиш мушкул бўлган қанд чақмоқларини чоли тушмагур бўш вақтларида шунақа майдалаб қўйишни яхши кўрарди. Савол беришга журъат этмаган Гранде хоним эрига қаради.

— Отаси ўзини отиб ўлдирибди,— деди Гранде...

— Амаким!..— деб юборди Евгения.

— Бола фақир!— деди Гранде хоним.

— Ҳа, фақир,— деб гапида давом этди Гранде.— Унинг ҳамёнида сариқ чақаси ҳам йўқ.

— Ўзи бўлса худди оламнинг султонидек роҳат қилиб ухлаб ётибди,— деди Нанета кўнгли юмшаб кетиб.

Евгениядан овқат ўтмади. Севимли ёрининг бошига тушган бахтсизлик оқибатида вужудга келган изтироб аёл кишининг бутун вужудини қамраб олганда юраги қандай сиқилса, ҳозир Евгениянинг ҳам юраги шундай сиқилиб кетди. У йиғлаб юборди.

— Амакингни танимасдинг-ку, нимага йиғлайсан?— деди отаси ва қизига худди бўридай кўзини чақчайтириб қаради; эҳтимол у, ўзининг тўп-тўп олтинларига ҳам шу хилда тикилса керак.

— Ахир, хўжайин,— деди хизматчи аёл,— ўзининг кай кўйга тушганидан беҳабар маст уйқуда ётган бечора йигитчага ким ачинмайди дейсиз?

— Сен билан гаплашаётганим йўқ, Нанета! Жим тур.

Шу пайт Евгения, аёл киши доимо қалбидаги мў-

ҳаббат туйғусини пинҳон сақлаши кераклигини тушунди. Шунинг учун ҳеч нима демай жим қолди.

— Аминманки, қайтиб келгунимча унга ҳеч нима айтмасиз, Гранде хоним,— деди чол,— мен ёриб пичанзорим ёнидаги йўл бўйлаб кетган ариқларни текислашларини айтиб келишим керак. Мен қиём пайтида, иккинчи нонуштага етиб келаман, сўнг жияним билан унинг ишлари тўғрисида ўзим гаплашаман. Сен эса, оппоқ қизим Евгения, агар шу олифта тўғрисида йиғлаётган бўлсанг, бас қил энди, бўтам. Ҳадемай у Ост-Индияга жўнаб кетади-ю, уни бошқа кўролмайсан.

Ота шляпаси устида ётган қўлқопларини олиб, одатдаги бамайлихотирлик билан кийди, бир қўлининг бармоқларини иккинчи қўлининг бармоқлари орасига суқиб, қўлқопни силлиқлади, сўнг уйдан чиқиб кетди.

— Вой, ойижон, бўғилиб кетяпман,— деб пиқиллаб йиғлай бошлади онаси билан ёлғиз қолган Евгения.— Умримда ҳеч қачон бунчалик азоб чекмаган эдим.

Қизининг ранги қув ўчиб кетганини кўрган Гранде хоним, унинг кўксига тоза ҳаво теккизиш учун деразани очиб қўйди.

— Анча енгил тортдим,— деди Евгения хиёлдан кейин.

Шу пайтгача бамайлихотир ва вазмин табиатли кўринган қизининг бу хилдаги асабийланишини кўрган Гранде хоним қаттиқ ҳаяжонлана бошлади. Чунки қизининг чеҳрасига фақат оналаргагина хос меҳрибонлик билан тикиларкан, содир бўлган ҳодисанинг ҳаммасига муфассал тушунган эди. Ҳақиқатни суриштирганда, табиатнинг ҳазили билан, бир-бирига ёпишиб қўшалоқ туғилган венгриялик машҳур опа-сингилларнинг ҳаёти шу дераза тоқчаси олдида ҳам, черковда ҳам бир-биридан ажралмайдиган, ҳаттоки, ухлаб ётганларида ҳам бир ҳаводан нафас оладиган Евгения билан онасининг ҳаёти қадар чамбарчас боғланган эмас эди-да.

— Бечора болагинам,— деди Гранде хоним Евгениянинг бошини қўлларига олиб, ўз бағрига босаркан.

Қиз бу меҳрибон сўзларни эшитиб бошини кўтарди, онасига илтижоли назар ташлаб, унинг юрагига қўл солиб кўрди:

— Уни Ҳиндистонга юборишнинг нима кераги бор? Бошига шунча оғир мусибат тушган экан, бечорани

шу ерда олиб қолганимиз яхши эмасми? Ахир, у бизга энг яқин қариндош эмасми?

— Тўғри, болагинам, яхши бўларди. Аммо отанг бирон мулоҳазага сорган бўлса керак, унга итоат этишимиз ҳам қарз, ҳам фарз.

Она-бола сукутга чўмиб, яна ўз жойларига — бири тирговучли стулга, иккинчиси ўзининг курсичасига қайтиб ўтиришди-да, яна ишга киришиб кетишди. Онасининг беҳад даражада оқ кўнгиллигидан жуда ҳам миннатдор бўлган Евгения:

— Ойижон, мунча меҳрибонсиз!— деб унинг қўлини ўпди.

Бу сўздан кекса онанинг кўп йиллик азоб-уқубат из қолдирган сўлғин юзи ёришиб кетди.

— У сизга ёқадими?— деб сўради Евгения.

Гранде хоним бунга фақат жилмайиб жавоб қилди; сўнг бир дақиқа сукут сақлаб ўтиргач:

— Уни ҳалитдан яхши кўриб қолдингми,— деди оҳиста.— Агар шундай бўлса, яхши бўлмапти.

— Яхши бўлмапти, дейсизми?— Евгения эътироз билдирди.— Нимага? У сизга ёқади, Нанетага ёқади-ю, нима учун менга ёқиши мумкин эмас? Келинг, ойижон, унга нонуштага дастурхон тузатайлик.

Қиз қўлидаги ишини ташлади, онаси ҳам ишини ташлаб, қизига:

— Сен жинни бўлиб қолибсан!— деди.

Лекин хоним қизининг бундай телбалигига ҳамдард бўлиб, унинг бу хатти-ҳаракатини оқлашни истарди.

Евгения Нанетани чақирди.

— Нима дейсиз, ойимқиз?

— Нанета, нонуштага қаймоқ бўладими?

— Хўп, нонуштага бир илож қиламан,— деди кекса чўри.

— Ҳозирча унга аччиқроқ қилиб кофе олиб кириб бер. Жаноб де Грассенга, Парижда кофени жуда аччиқ ичишади, дейишганини эшитувдим. Кофени кўпроқ солавер!

— Қаёқдан оламан?

— Сотиб олиб кел.

— Йўлда хўжайин кўриб қолса-чи?

— Дадам пичанзорга кетганлар.

— Бўлмаса оёғимни қўлимга олдим. Лекин жаноб Фессар, кеча шам сотиб олаётганимда: «Нима бало,

уйингизга сеҳргар кириб ўтдими дейман, харажатни катта қилиб юбординглар»,— деб сўради. Энди бутун шаҳарга овоза бўлади.

— Агар бу гаплар отангнинг қулогига бориб етса,— деди Гранде хоним,— у бизни савалашдан ҳам тоймайди.

— Майли, калтакласалар, бошимизни эгиб, индамай тураверамиз.

Гранде хоним ҳеч нима демасдан, кўзларини кўкка тикди. Нанета чепчигини олиб, уйдан чиқиб кетди. Евгения қордай оппоқ дастурхонни олиб ёзди, кейин омборхонадаги арқонларга ўзи яхши кўриб осиб қўйган узумлардан бир неча бошини олиб келгани чиқиб кетди: у амакиваччасини яна бехосдан уйготиб юбормаслик учун, коридордан секин-аста юриб ўтди-ю, лекин ўзини тўтолмасдан, унинг эшиги олдига бориб қулоқ солди; йигитча бир текисда нафас олиб, пишиллаб ухлаб ётарди.

«У ухлаб ётипти, лекин бахтсизлик тепасида пойлаб турибди»,— деб қўйди қиз кўнглида.

У тоkning энг бежирим баргларида олиб, устига узумларни кекса эшик оғасидек ҳафсала билан чиройли қилиб терди, сўнг тантанали равишда дастурхонга олиб келиб қўйди. Ошхонага кириб, отаси санаб қўйган ноклардан ўғирлаб келди-да, уни тоқ барглари орасига чўққайтириб териб қўйди. У тинмай ҳар томонга елиб-югурар, сакрар-ўйноқлар эди. Шу пайг қиз, отасининг уйидаги жамики нарсаларни йиғиштириб олиб келишга ҳам лаёқатли эди, лекин ҳамма ҳужра ва омборларнинг калитлари отасининг қўлида бўлгани бунга йўл қўймасди. Нанета икки дона янги тухум кўтариб кирди. Евгения тухумни кўриб, севинганидан Нанетанинг бўйнига осилиб олгудай бўлди.

— Бу тухумлар, даштдан келган деҳқоннинг саватида экан; сўраган эдим, уям яхшилик қилгиси келдимиз, тасаддуқ, дарров бера қолди.

Евгения дам ўтмай қўлидаги ишини ташлаб, гоҳ кофе қайнадимикин деб ошхонага югуриб, гоҳ акам турмадимикин деб Шарлнинг эшигига бориб қулоқ солиб, охири икки соат деганда, ниҳоятда оддий ва арзон бўлса ҳам, аммо уйдаги мумсик одатларни поймол этувчи нонуштани тайёрлашга муваффақ бўлди. Қиёмдаги нонуштага одатда баравар ўтиришмасди. Ҳар ким ўзича бир

бурда нон, ёғ ёки биронта ҳўл мевани тамадди қилар ва бир стакан вино ичарди.

Евгения камин ёнига кўчирилган столни, креслони ва амакиваччаси учун ҳозирланган бир шиша оқ винони, нонни ва бир ликобча қандни кўрди-ю, бирдан аъзои бадани қалтираб кетди — ҳозир у, тўсатдан отаси кириб келиб, ясатиқли столни кўриб қолса, қизидан қандай ғазабланишини кўз олдига келтирган эди. Шунинг учун қиз, дадам келгунча акам ўрнидан туриб, нонушта қилиб улгурармикан, деб ҳадеб соатга қарарди.

— Ўзингни бос, қизим,— деди Гранде хоним,— ба-шарти отанг келиб қолса, ҳаммасига ўзим жавоб бераман.

Евгения ўзини тутиб туролмасдан, кўзига ёш олди.

— Вой, ойижон,— деди у,— сизнинг бунчалик меҳрибонлигингиздан беҳабар эканман!

Шарль, анчагача уй ичида хиргойи қилиб юриб, сўнг пастга тушди. Яхшиямки, соат энди ўн бир бўлган эди. Вуй, парижликлар шунақа бўларкан-да! Бу йигит худди Шотландияда саёҳат қилиб юрган олижаноб хонимнинг қасрида сайр қилиб юргандай бирам олифта бўлиб кийинибдики! У ёшларга хос бўлган сертакаллуф ва хушчақчақ қиёфада кириб келди, аммо бу хурсандчилик, Евгениянинг дилини ғаш қилди. Энди йигит Анжуда кўрмоқчи бўлгани муҳташам қасрларнинг хаёл бўлиб чиққанидан кула бошлаган эди, шу табассумли чеҳра билан келин ойиси ёнига келди:

— Келин ойижон, яхши ухлаб турдингизми? Сиз-чи, синглим?— деди у.

— Шукур, ўргулай, ўзингиз-чи?— деди Гранде хоним.

— Мен жуда яхши ухладим!

— Қорнингиз очиб қолгандир, акажон,— деди Евгения,— дастурхонга марҳамат қилинг.

— Ҳеч қачон ўн иккидан олдин нонушта қилмайман, ўзим ҳам ўша пайтларда ўрнимдан тураман. Лекин узоқ йўл юриб келганим учун, ҳозир аҳамияти йўқ. Айтмоқчи...

Йигит чўнтагидан Брегет¹ ясаган чиройли юпқа соатни чиқариб қаради.

— Ие! Энди ўн бир бўлдими? Вақтли турибман.

— Вақтли?— деди Гранде хоним.

¹ Брегет — машҳур француз соатсози.

— Шундай, аммо зарур ишларим бор. Ҳа, майли, номига оз-моз тамадди қилиб ола қолай, масалан, бир бурдагина илвосин ё каклик гўшти бўлса бас.

— Ё алҳазар!— деб қичқириб юборди Нанета буни эшитиб.

«Каклик!»— деб хаёлан такрорлади Евгения; шу пайтда у, битта каклик учун жамғарган пулларининг ҳаммасини жон-жон деб бериб юборишдан ҳам қайтмасди.

— Марҳамат, ўтиринг,— деди йигитга келин ойси.

Олифта йигит гўё диванга ўтираётган нозанин жувондай муқом билан креслога ўтирди. Евгения билан онаси ҳам курсиларини столга яқин суришиб, унинг ёнига, камин рўпарасига ўтиришди. Ҳозир зал қуёш ёруғида Шарлнинг кўзига кечаги шам ёруғидагидан ҳам бешбаттар хунук бўлиб кўринди ва у:

— Доим шу ерда яшайсизларми?— деб сўради.

— Доим,— деб жавоб қайтарди Евгения унга қараб туриб,— фақат узум узиш вақтида Нанетага кўмаклашгани далага чиқиб кетиб, Нуайе монастирига қарашли мулкда яшаймиз.

— Сиз ҳеч қачон у ёқ-бу ёққа сайр қилиб турасизми?

— Баъзан якшанба кунлари, кечки ибодатдан кейин,— деди Гранде хоним,— агар ҳаво очиқ бўлса, пичан ўраётганларни томоша қилгани кўприк бошига борамиз.

— Шаҳрингизда театр борми?

— Томошахонани айтяпсизми?— деди Гранде хоним.— Масхарабозларни кўрамизми? Ахир, ўзингиз билмайсизми, ўргулай, су гуноҳи азим-ку.

— Овқатга қаранг, тасаддуқ,— деди Нанета, стол устига тухумни қўйиб,— биз сизга лўчоғини арчмасдан жўжа пишириб келдик.

— Ие, илитилган тухум-ку,— деди Шарль; у лаззатли таомларга одатланган бўлса ҳам, ҳозир бир зумда каклик гўштини унутиб юборди.— Жуда соз! Менга ёф беролмайсизми, бўтам?

— Майли, ёф бераман. Лекин унда, ёглик патир еёлмайсиз,— деди чўри хотин.

— Тезроқ олиб кел ёғни, Нанета!— деди Евгения.

Қиз амакивачасининг жуда юпқа қилиб нон кесишини томоша қиларкан, ифбат тантанасини акс эттирувчи мелодрамани томоша қилаётган энг нозик табиатли паришлик чевар қиз қандай ҳузур қилса, у ҳам худди

шундай ҳузур қиларди. Тўғри, Шарль тантиқ онасининг тарбиясида ўсиб, замонавий мода муҳиби бойвучча хотиндан сайқал олган эди, шу сабабли унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида сатанг хотинларга мансуб нафосат акс этиб турарди. Ёш қизнинг ҳамдарадлик қилиши ва меҳрибонлиги ҳақиқатан ҳам мафтун этувчи зўр қувватга эга. Шунинг учун ҳам, амакисининг қизи билан келин ойисининг ҳаддан зиёд меҳрибончиликларини сезган Шарль, ўзига қарата айтилаётган ва деярли уни кўмиб юбораётган бу туйғунинг таъсиридан қутула олмади. У Евгенияга эзгулик ва меҳрибонлик шуълалари билан жилоланган шундай бир назар ташладики, бу бамисоли чиройли бир табассум сингари эди.

Йигит Евгенияга хуш назар ташларкан, унинг ойдек жамолини, маъсумона хатти-ҳаракатларини, навқирон муҳаббат учқунлари чарақлаб турган, аммо истаклари ҳали завқ-шавқдан беҳабар шаҳло кўзларнинг мафтун этувчи кучини ҳис қила бошлади.

— Худо ҳаққи, муҳтарам синглим,— деди у,— агар сиз кечки либосларингизни кийиб, опера театри ложасида пайдо бўлсангиз, онт ичиб айтаманки, келин ойимнинг бояги гаплари тўғри чиқар, яъни сиз, эркакларни ҳасад гуноҳига, хотин-қизларни эса, рашк гуноҳига мубтало қилган бўлур эдингиз.

Бу хушомаддан Евгения гарчи ҳеч нарса тушунмаган бўлса ҳам юраги қафасга тушган қушдек гурс-гурс ура бошлади, севинчдан аъзойи баданини титроқ босди.

— Вой акажон-эй, мен бечора қишлоқини масхара қилмоқчимисиз?

— Мени яхши билсангиз эди, синглим, бировларни масхара қилишни ёмон кўришимга ишонардингиз: масхара киши кўнглига васваса солиб, ундаги барча яхши туйғуларни барбод қилади.

Шу гапни айтиб бўлиб, у ёғ суртилган бир тишлам нонни иштаҳа билан ютиб юборди.

— Йўқ, бошқалар устидан кулиш учун, афтидан, менда шу нарсага мойиллик йўқ бўлса керак, бу камчилик менга хийла халақит беради. Парижда: «Бу одам раҳмдил» деб туриб уни ерга тиқиб ташлашлари мумкин. Бу гапнинг маъноси: «Бояқиш худди тўнкадек ақлсиз» демакдир. Аммо мен, бадавлат бўлганим учун ва очик ерда туриб, ҳар қандай системадаги тўппонча билан ўттиз қа-

дамдан мўлжалга теккиза олганим учун масхарабозлар мени ҳурмат қилишади.

— Шу сўзларингизнинг ўзидан раҳмдил эканлигингиз кўришиб турибди, айланай жиян.

— Узугингиз мунчаям чиройли экан,— деди Евгения,— агар кўриб бериш учун сўрасам, адабсизлик бўлмайdimи?

Шарль узукни чиқариб, қўли билан узатган эди, Евгениянинг бармоқ учлари амакиваччасининг пушти ранг тирноқларига хиёл тегиб кетди-да, унинг икки юзи чўдек қизариб кетди.

— Буни кўринг, ойижон, бирам нафис ишланибдики!

— Оҳо, ўзигаям озмунча тилла кетмаганга ўхшайди,— деди Нанета, кофе келтириб қўйиб.

— Бу нима?— деб сўради Шарль кулиб.

У ичи сирланган, чўзинчоқ, қоп-қора сопол ҳурмачани кўрсатди. Кофе қайнаб тошиб чиқиб, хурмачанинг остига ёпишиб, кул аралаш чамбарак ҳосил қилиб қотиб қолган эди.

— Бу қайнатилган кофий,— деди Нанета.

— Эҳ, келин ойижон, бу ерга келганимдан сизга бир фойдали эсдалик қолдириб кетаман. Сизлар жуда орқада қолибсиз. Мен сизларга а ля Шапталъ идишида кофе қайнатишни ўргатиб қўяман.

— Буниси шунча овора қилди, униси нима бўларди,— деди Нанета.— Бунақада умринг ҳам етмас балки. Мен ҳечам у хилда кофий қайнатиб ўтирмайман. Бўлди! Мен кофий билан ивирсиб юрсам, сигирга ким хашак солади?

— Ўзим қайнатаман,— деди Евгения.

— Қизим!— деди Гранде хоним, унга қараб.

Йигитнинг бошига тушаётган оғир кулфатни эсла-тувчи бу сўздан учала аёл бирдан сукутга чўмишди ва йигитга шундай аянч билан тикилишдики, оқибат, бу ҳолни пайқаган йигит ҳайрон бўлиб:

— Сизга нима бўлди, синглим?— деб сўради.

— Жим!— деди Гранде хоним, Евгениянинг жавоб қайтариш учун огиз жуфтлаганини сезиб:— Биласан-ку, қизим, даданг ўзи гаплашмоқчи бу жаноб билан...

— Тўғри Шарль дея беринг,— деди ёш Гранде.

— Вой, отингиз Шарлми? Жуда яхши от экан!— деди Евгения.

Кўнгилдан ўтган фалокат деярли ҳар доим юз беради. Бочкачи чолнинг қайтиб келишини юракларини ҳо-

вучлаб кутиб ўтирган Нанета, Гранде хоним ва Евгения шу пайт, эшик тақиллаганини эшитишди — чолнинг тақиллатиши ўзи маълум эди.

— Дадам келдилар!— деди Евгения.

У дастурхонда бир неча чақмоқ қанд қолдириб, ликбчадаги қандни яшириб қўйди. Нанета тухум солинган тарелкани олиб кетди. Гранде хоним ҳурккан кийикдай, дик этиб ўрнидан турди. Бу юз берган ваҳимадан Шарль ҳайрон қолгандай бўлса ҳам, лекин сабабини тушунолмади.

— Нима бўлди ўзи сизларга?— деб сўради у.

— Ахир, дадам келдилар-ку,— деди Евгения.

— Ҳа, нима бўпти?

Жаноб Гранде уйга кириши биланоқ, столга кўзини миҳдек қадади, кейин жиянига қаради ва ҳамма гапни тушунди.

— Эҳе!— Жиянимиз келганига ҳайит қилиб юбориб-сиз-ку! Яхши, жуда соз, гоят хурсандман!— деди у дудуқланмасдан. Сулаймон ўлибди-ю, девлар қутулибди-да.

Бу уйдаги турмуш йўсуни ва одатларни тасаввур этишдан ожиз бўлган Шарль «Қандай ҳайит экан?» деб ўйлади.

— Стаканимни олиб бер, Нанета,— деди хўжайин.

Евгения стаканни келтириб берди. Гранде желаткасининг чўнтагидан шох дастали энлик пичоғини чиқариб бир парча нон кесди ва бир бўлак ёғ олиб, ҳафсала билан нонга суртди-да, турган ерида уни ея бошлади. Шу пайтда Шарль ўз кофесига қанд солди. Қанд чақмоқларини сезиб қолган кекса Гранде, хотинига тикилиб қараган эди, унинг ранги қув ўчиб кетди ва уч қадам олдинга юрди; эри шўрлик кампирнинг қулоғига эгилиб

— Шунча қандни қаёқдан олдингиз!— деб сўради.

— Нанета бориб, Фессардан сотиб олиб келди, уйда қанд йўқ эди.

Бу можаронинг ҳар уч аёл учун нечоғлик чуқур таъсир этганини тасаввур этиш ниҳоятда мушкул: Нанета, можаронинг оқибатини билиб олиш учун ошхонада чиқиб, зал эшигидан мўралаб турди, Шарль кофени хўплаб кўрган эди, унча ширин эмас экан, шунинг учун дастурхондаги қандни қидира бошлади, лекин кекса Гранде у қандни аллақачон қўлига сиқимлаб олган эди

— Нима истайдилар, жиян?— деди унга чол.

— Қанд.

— Сут қўша қолинг,— деб жавоб қайтарди уй эгаси,— сут ҳам кофени ширин қилади.

Евгения ликобчадаги қандни яширган жойидан чиқариб — Гранде уни ҳам тортиб олмоқчи бўлди — тўғри стол устига қўйди-да, дадасига бамайлихотир тикилиб тура берди. Очигини айтганда, ўйнашининг қочишини осонлаштириш учун нозик қўллари билан ипак нарвонни ушлаб турувчи парижлик аёлнинг довяраклиги, ҳозир қандни столга олиб келиб қўйган Евгениянинг довяраклигидан ортиқ бўлмаса керак. Парижлик аёл ўзининг увушган сўлим қўлини ўйнашига ғурур билан кўрсатганида, у аёлга таҳсин ўқийди, кейин у латиф қўллардаги ҳар битта томир кўз ёшлари билан суғорилади, ўпичлар билан қопланади, ҳузур-ҳаловат билан даволанади, аммо лекин ҳозир бочкачининг кўз қарашидан қаттиқ изтироб чеккан Евгениянинг юрагидаги аламли дарднинг сирини тушуниш ҳеч қачон Шарлга насиб қилмайди.

— Нимага ҳеч нарса емайсан, хотин?

Шўрлик чўрисифат аёл столга яқин келиб, аянчли қиёфада бир бурда нон кесиб, бир дона нок олди. Евгения дадил туриб, отасини узумга таклиф қилди.

— Бу, ўзим осган узумлардан, дадажон, татиб кўринг! Акажон, сиз ҳам ейсиз, тўғрими? Мен атайлаб сиз учун чиройли бошларни танлаб олиб келдим,— деди у.

— Ҳо-ҳо, агар буларга қараб турилмаса, жиян, сиз учун бутун Сомюрни талон-торож қилиб юборишади. Нонушта қилиб бўлганингиздан кейин икковимиз боққа чиқамиз, сизга айтадиган бир-икки оғиз хунук гап бор.

Евгения билан онаси Шарлга шундай бир кўз ташладиларки, Шарль бу қарашнинг маъносини тушунмасдан иложи йўқ эди.

— Нима гап ўзи, амакижон? Онам бечоранинг ўлимидан кейин... (шу сўзларни айтганда, овози майинлашди) мен учун ундан ортиқ бахтсизлик бўлиши мумкин эмас...

— Айланай жияним, ким билсин худойи таоло сизни яна не хил ғам-ғуссалар билан синамоқчийкин?— деди унга келин ойиси.

— Ҳай-ҳай-ҳай-ҳай!— деди Гранде.— Бошланди бе-маънилик. Сизнинг ипакдек нозик, оппоқ қўлларингизга қараб жуда ўкинаётибман, жиян.

У жиянига қўчқорнинг курагини эслатувчи ўз қўллари кўрсатди. Табиат қўл ўрнига унга шу куракларни ато этган эди.

— Олтин тўплаш учун яратилган қўллар мана бунақа бўлади! Сиз шундай тарбия кўргансизки, ҳамён тикишга ярайдиган ҳар бир чармдан оёгингизга этик тикдиргансиз; биз эсак ундай ҳамёнларда жарақ-жарақ пул деган нарсадан асраймиз. Яхши эмас! Яхши эмас!

— Нима демоқчисиз, амакижон? Улай агар биронта сўзингизга тушунган бўлсам.

— Юринг,— деди Гранде.

Бахил чол пичоғини букиб, қолган пивосини ичди ва эшикни очди.

— Акажон, дадил бўлинг!

Қизнинг бу хитобидан эшитилган махсус оҳанг, талваса ичида ўз амакиси кетидан бораётган Шарлнинг бошидан совуқ сув қуйгандай бўлди. Евгения, онаси ва Нанета хилват боғчада амаки-жиян ўртасида нималар бўлишини билишга қизиқиб, уларни томоша қилгани ошхонага ўтишди. У ерда Гранде аввалига чурқ этиб товуш чиқармасдан, анчагача жиянини эргаштириб, боғчани айланиб юрди.

Гранде учун Шарлга отасининг ўлимини хабар қилиш зарурияти ҳеч қийин эмас эди, лекин жиянининг бир тийин пулсиз қолганини билиб, ичи ачишгандай бўлмоқда ва бу даҳшатли ҳақиқатни қандай қилиб юмшоқ изҳор қилиш учун мувофиқ бир таъбир қидирмоқда эди. Агар у: «Сиз отангиздан айрилдингиз»— деса, бу билан ҳеч нарса айтмагандай бўлади. Оталар азалдан болаларидан илгари ўлади. Аммо: «Сиз бутун бойлигингиздан жудо бўлдингиз»,— деса-чи, ер юзидаги жамики бахтсизликлар шу сўзларда ифода этилади. Шу мулоҳаза билан чоли тушмагур, боғчадаги ўрта йўлқадан уч марта юриб ўтди, оёғи остида қум қисирларди. Агар ҳаётимизда биронта жуда йирик воқеа содир бўлса, ўша шодлик ё қайғу юз берган жой то абад қалбимизга жобўлиб қолади. Шунингдек, Шарль ҳам боғчадаги шамшодларга, сарғайиб тўкилаётган япроқларга, эгри-бугри деворларга, мева дарахтларининг ажиб бир тарзда қайрилган шохларига алоҳида диққат билан тикилмоқда эдики, бу кўркем манзаралар Шарлнинг хотирасида абадий сақланишга, оғир изтиробни ифода этувчи мах-

сус мнемотехника¹ воситасида мана шу буюк ҳодиса билан уйғунлашишга маҳкум эдилар.

— Нима бўлди ўзи, жудаям ҳаво исиб кетди-я!— деди Гранде чуқур нафас ола туриб.

— Ҳа, рост, амакижон, лекин нима учун...

— Гап бундай, азизим,— деб давом этди амакиси,— мен сенга хунук бир хабарни етказишга мажбурман. Отанг қаттиқ бетоб бўлиб қолибди...

— Унда нега бу ерда юрибман!— деб юборди Шарль.— Нанета!— деб қичқирди у,— кирага от топ! Коляска топилар бу ерда?— Йигит қимир этмай турган амакиси томон ўгирилди.

— От билан коляскадан фойда йўқ,— деди Гранде, кўзларини бир жойга тикиб жим турган Шарлга қараб.— Ҳа, бечора бола, топдинг: отанг вафот этган. Бу ҳам майли-я. Аҳвол ундан ҳам мушкулроқ. Отанг ўзини отиб ўлдирган...

— Отам?

— Ҳа. Лекин бу ҳеч гап эмас. Газеталар гўё ҳақлари бордек бу тўғрида роса ёзиб ётишибди. Ма, ўқиб кўр!

Гранде боя Крюшодан олган газетани очиб, шум хабар ёзилган мақолани Шарлга кўрсатди. Шу пайт ҳали ёш болалиги кетмаган, ҳали ҳиссиётлар бевосита пайдо бўладиган ёшдаги бечора йигит дув-дув кўз ёши тўка бошлади.

«Хайрият!— деди Гранде ўз-ўзига.— Унинг кўзидан қўрққан эдим. Ёш тўқди — демак, қутулди».

— Бу ҳам ҳали ҳеч гап эмас, бечора болагинам,— деб Гранде энди овоз чиқариб гапида давом этди, аммо Шарль гапига қулоқ соляптими, йўқми, билмасди,— бу ҳеч гап эмас, кўникиб кетасан, аммо...

— Ҳеч қачон! Ҳеч қачон! Вой отам! Отам!

— Отанг сени хонавайрон қилиб кетди, сенинг энди сариқ чақанг ҳам йўқ.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ! Қани отажоним?.. Отам?

Боғча деворлари орасида бу аянчли йиғи ва оҳ-фигонлар мудҳиш оҳангда акси садо касб этиб янграрди. Йигитга раҳми келган уч аёл ҳам кўз ёши қила бошлашди, чунки йиғи ҳам худди кулги сингари таъсирчан бўлади. Шарль, амакисининг гапига қулоқ солмасдан

¹ Мнемотехника — яхшилаб эсда сақлаб қолиш усули.

ҳовли томонга югуриб кетди, зинани ахтариб топиб, ўз хонасига чиқди ва каравотга кўндалангига юз тубан ётиб, қариндошларининг кўзидан йироқда тўйиб-тўйиб йиғлаб олиш учун юзини кўрпага буркади.

— Майли, биринчи сел баҳузур қуйиб олсин,— деди Гранде залга қайтиб. Евгения билан онаси дарров кўз ёшларини артиб, ўз ўринларига ўтиришди ва титроқ қўллари билан ишга тутинишди.— Лекин бу олифта йигит ҳеч нарсага ярамайди: пулдан кўра, кўпроқ ўлганлар билан овора у.

Отасининг энг муқаддас қайғу тўғрисида бу хилда хотиржам мулоҳаза юритишини эшитиб, Евгения сесканиб кетди. Мана шу дамдан бошлаб қиз ўз отасини айбситадиган бўлди. Шарлнинг бўғиқ фарёди уй ичида акс-садо бериб турди ва фақат кечга бориб унинг худди ер остидан чиқаётгандай мунгли оҳ-зори секин-аста пасайиб, тинди.

— Бечора йигит!— деди Гранде хоним.

Машъум хитоб! Гранде ота хотинига, Евгенияга, қанддонга бир-бир кўз югуртириб чиқди; бахти қора қариндоши учун ҳозирланган одатдан ташқари нонушта эсига тушди-да, зал ўртасида қаққайиб туриб олди.

— Гап бундай!— деди у ғайри оддий осойишталик билан,— аминманки, Гранде хоним, бундан буёқ исрофгарчиликка йўл қўймасиз. Мен сизга пулни анови аҳмоқ йигитни қанд билан боқиш учун берган эмасман.

— Ойимларнинг бунга алоқаси йўқ,— деди Евгения — ҳаммаси менинг ишим...

— Бу менга гап қайтаришларинг,— деди Гранде қизининг гапини бўлиб,— балоғатга етганинг муносабати билан эмасми. Бир ўйлаб кўр, Евгения...

— Дадажон, укангизнинг ўғли сизнинг уйингизда тўйиб овқат ема...

— Ҳай-ҳай-ҳай-ҳай!— деб хроматик гамманинг¹ тўрт хил пардасида талаффуз қилди бочкачи.— Дам укамнинг ўғли, дам жияним! Бу Шарль биз учун ҳеч нарсага арзимайди, ёнида бир тийин пули йўқ, отаси эса банкрот², майли, бу олифта йигит тўйиб йиғлаб олсин,

¹ *Хроматик гамма* — музикада оҳангнинг ярим парда фарқ билан ё баланд, ё паст айтилиши.

² *Банкрот* — синган савдогар.

кейин бу уйдан чиқиб кетади: уйимни тўс-тўполон қилишни истамайман.

— Дадажон, банкрот дегани нима ўзи?— деб сўради Евгения.

— Банкрот бўлиш,— деб жавоб қайтарди отаси,— кишига иснод келтирадиган энг шарманда бир иш қилишдир.

— Бу, афтидан, жуда катта гуноҳ бўлса керак,— деди Гранде хоним,— инингизни ҳали қоралаб гуноҳкор қилишар.

— Оббо, яна сафсатами?— деди у хотинига, елкаларини қисиб.— Банкрот бўлиш демак, Евгения,— деб яна гапини давом эттирди чол,— ўғирлик қилиш демакдир, аммо афсуски, қонун буни ўз ҳимояси остига олади. Одамлар Гийом Гранденинг пок номига ва инсофлилигига ишониб ўз бойликларини унга топширишган, у эса ҳамма нарсани олиб бўлиб, мол эгаларига йиғлаш учун фақат кўзларинигина қолдирган. Пули йўқ қарздордан йўлбосар қароқчи афзалроқ, чунки қароқчи сизга ҳужум қилганда, сиз ўзингизни мудофаа этишингиз мумкин, қароқчи жонини таҳликага қўйиб иш қилади, бу эса... хуллас, Шарль шармандаи шармисор бўлди.

Бу сўзлар бечора қизга қаттиқ таъсир қилди ва унинг ёш қалбига тошдек ботди. Хилват ўрмонда ўсган чечакдек нозик ва кўнгли покиза қиз на дунёнинг қонун-қоидаларидан, на алдамчи мулоҳазаларидан, на сафсаталаридан хабардор эди, шунинг учун отаси банкротликнинг маъносини тушунтирганда қиз унинг қўпол изоҳларини ишонч билан қабул этди. Аслида эса, ота қасддан қилинадиган ва беғараз банкротликлар ўртасидаги тафовут тўғрисида жўрттага оғиз очмаган эди.

— Сиз, дадажон, шу бахтсизликни даф қилолмадингизми?

— Укам мендан маслаҳат сўрагани йўқ эди. Бунинг устига яна қарзиям тўрт миллион экан.

— Вой, дадажон, миллион нима экан?— деди қиз истаган нарсаси дарров муҳайё бўлишига ишонган болаларга хос соддалик билан.

— Миллионми?— деди Гранде.— Бу миллионта йигирма сулик танга; беш франк пул учун йигирма сулик тангадан бешта керак бўлади.

— Ё тавба, ё тавба!— деди Евгения.— Битта

амакимнинг ўзида қандай қилиб тўрт миллион пул бўлган-а? Шунча миллиони бўлган яна бошқа одам ҳам борми Францияда?

Гранде чол иягини силаб тиржайркан, бурнидаги шиши яна ҳам кепчиб кетгандай туюлди.

— Шарль акамнинг ҳоли нима кечади энди?

— У Ост-Индияга жўнайди ва отасининг васиятига кўра, ўша ерда бойлик орттиришга уринади.

— Йўлкирага пули борми унинг?

— Мен унга то... хуллас, то Нантга етиб олгунича йўлкира ҳақини тўлайман.

Евгения отасининг бўйнига ташланди.

— Вой, дадажон, бунча оқ кўнгилсиз!

Қиз отасини шундай қучоқлаб олдики, бу билан Грандени деярли уялишга мажбур қилди, чунки қизининг эркаланиши унда ҳам хиёлгина виждон туйғусини қитиқлаб қўйган эди.

— Бир миллион йиғиш учун кўп вақт керакми?— деб сўради қиз отасидан.

— Бўлмаса-чи!— деди бочкачи.— Наполеондор нима эканини биласан-а? Бир миллион бўлиши учун ана шу наполеондордан эллик мингта керак.

— Ойижон, акам учун ибодатхонага бориб унга оқ йўл тилаб дуо ўқитмайми?

— Мен ҳам шуни ўйловдим.

— Ана холос! Сизларга пул сарфлаш бўлса!— деб бақирди отаси.— Пуллари ошиб-тошиб ётибди деб ўйлайсизми мени?

Шу пайт тепадаги хонадан, аввалгилардан кўра ҳам яна аянчли қаттиқ фарёд эшитилди, Евгения билан онаси даҳшат ичида қотиб қолишди.

— Нанета, юқорига чиқиб қара-чи, тагин ўзини ўлдираётган бўлмасин,— деди Гранде.— Менга қаранглар,— деб давом этди чол, бояги сўзларидан ранглари оқариб кетган хотини билан қизига ўгирилиб,— икковингиз ҳам бу аҳмоқликларга барҳам беринг! Мен кетяпман! Голландиялик харидорларимизнинг кўнглини овлашга бораман, улар бугун жўнаб кетишади. Кейин Крюшо ёнига кириб, шу бўлган воқеалар тўғрисида маслаҳатлашаман.

У кетди. Гранде эшикни ёпиб чиқиб кетгач, Евгения билан онаси эркин нафас олишди. Шу кунга қадар қиз ҳеч қачон ўзини отаси олдида эркин тутмаган эди, бугун

эрталабки бир неча соат ичида эса қизнинг туйғу ва фикрлари минут сайин ўзгариб турди.

— Ойижон, бир бочка вино неча луидор туради?

— Эшитишимга қараганда, даданг бир бочка вино-сини юз франкдан юз элликкача, баъзан икки юз франкка ҳам сотар эмиш.

— Агар у йилига минг тўрт юз бочкадан вино ҳозирлаб турса...

— Очиги, болам, мен буни ҳисобига етолмайман: отанг ҳеч қачон менга ўз ишлари тўғрисида гапирмайди.

— Ундай бўлса, дадамлар бой бўлиши керак.

— Эҳтимол. Менга жаноб Крюшо айтган эди: отанг бундан икки йил бурун Фруафонни сотиб олган экан. Шунинг учун ҳозир пулдан қисилган бўлса ҳам ажаб эмас.

Евгения отасининг қанчалик бадавлат эканлигини ҳеч ҳисоблаб чиқа олмагач, санашдан тўхтади.

— Уктам йигит кирганимни пайқамадиям,— деди Нанета қайтиб тушиб.— Тўшақда бузоқчадай ағнаб, бамисоли Магдалинадай хўнг-хўнг йиғлаб ётибдики, кўрган одам ийиб кетади! Бечора йигитчанинг бошига қандай ташвиш тушибди ўзи?

— Юринг тезроқ, ойижон, чиқиб уни юпатайлик. Агар эшик тақилласа, дарров қайтиб тушамиз.

Гранде хоним қизининг товушидаги ёлвориш оҳангларига эътироз билдиришга ожиз эди. Евгениянинг қалби ниҳоятда гузал эди, чунки у аёл киши эди. Она-бола қаттиқ ҳаяжонда Шарлнинг хонасига чиқишди. Эшик ланг очиқ эди. Йигит ҳеч нимани сезмасдан ўрнида ёгарди. У кўз ёшларини селдай оқизиб, тушуниб бўлмайдиган мунгли овозлар билан нола қилиб йиғларди.

— Отасини жуда яхши кўрар экан!— деди Евгения секингина.

Елгиз шу сўзларнинг талаффузиданоқ гайри ихтиёрий равишда эҳтирос қуршовига кириб борган юракнинг умидларини ҳис қилмаслик мумкин эмас эди. Шунинг учун Гранде хоним ўз қизига оналик меҳри тўла нигоҳ ташлади; сўнг унинг қулоғига эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Эҳтиёт бўл, уни севиб қолишинг мумкин.

— Уни севиш!— деди Евгения.— О, агар отам айтган гапларни эшитганингизда эди!

Шарль ўгирилиб, янгаси билан амакиваччасига кўзи тушди.

— Мен отамдан айрилдим. Бечора отажонимдан! Агар дадам ўз бошига тушган бахтсизлик сирини менга очганда эди, икковимиз бирга ишлаб, аҳволни тузатган бўлардик! Э, худо! Вой отажонгинам! Мен у билан қайта дийдор кўришишга шундай ишонган эдимки, хайрлашаётганимизда уни, назаримда, совуққина қучоқладим шекилли.

У ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

— Биз отангизнинг руҳига астойдил дуо қиламиз,— деди Гранде хоним.— Худонинг иродаси шу экан, кўникишдан ўзга иложимиз йўқ.

— Акажон,— деди Евгения,— дадил бўлинг! Отангиз тирилиб келмайди, энди ўз номусингизни сақлаш туғрисида ўйланг...

Ҳар бир ишга, ҳатто бировни юпатишга ҳам астойдил жон куйдирувчи аёлларга хос назокат ва инстинкт билан Евгения амакисининг ўғлини изтироб чекишдан халос қилиш мақсадида, йигитга унинг ўз тақдирини эслатиб қўйди.

— Менинг номусим!— деб чинқириб юборди йигит, кескин ҳаракат билан сочини орқага силтаб ташлаб.

Сўнг қўлларини қовуштириб каравотга ўтирди.

— Ҳа-я, дарвоқе! Отангнинг ҳеч вақоси қолмаган деб айтувди боя амаким.

Шарль юракни эзгудек бир оҳ тортиб, қўллари билан юзини беркитди.

— Мени ёлғиз қолдиринг, синглим, мени ёлғиз қолдиринг! Э худо! Э парвардигор! Дадамнинг гуноҳини ўзинг кечир, у жуда қаттиқ машаққат чеккан бўлса керак!

Бу ёш юракнинг самимият ва бегаразлик билан астойдил мотам тутишида аллақандай даҳшатли бир жозиба намоён эди. Шарль ёлғиз қолдиришларини ўтиниби илтимос қилганда соддадил Евгения билан онаси, унинг аёллар ҳузурда мотам тутишга хижолат тортаётганини дарров тушунишди. Она-бола пастга қайтиб тушиб, дераза ёнидаги ўринларига ўтиришди ва чуқур сукутда бир соатча ишлашди.

Евгения йигитнинг бўлмасига кирганда, қизларга хос зийраклик билан, хонадаги жамики анжомларга бир нигоҳ билан кўз югуртириб чиққан ва унинг чиройли

пардоз асбобларини, қайчисини, олтин билан безатилган устара-қайроқларини кўрган эди. Изтироб алангасида ёнаётган йигитнинг зебу зийнатлари жилоси қизнинг кўзига Шарлни яна ҳам жозибалироқ қиёфада намоён қилди, бу балки мутлақо ўзгача қиёфадир. Муттасил сукунат ва хилватгўша қўйнида умр кечириб келган бу она-боланинг тасаввурини ҳеч қачон бу хил муҳим воқеалар, бу сингари ҳаяжонли манзара банд этиб, бу қадар ҳайратда қолдирмаган эди.

— Ойижон,— деди Евгения,— амакимга мотам тутиб қора киямиз.

— Отанг розилик берса,— деди Гранде хоним.

Улар яна жим бўлиб қолишди. Евгения шундай изчиллик билан чок тикмоқда эдики, четдан кузатган одамга қизни турли хил фикрлар гирдоби қамраб олгани яққол кўриниб турарди. Бу латофатли қизнинг бирдан-бир истаги амакиваччасининг ҳасратига ҳамдард бўлиш эди.

Соат тўртга яқин эшик қаттиқ тақиллаб кетди-ю, Гранде хонимнинг юраги ҳаяжондан гурс-гурс ура бошлади.

— Дадангга бир нима бўлдим дейман?— деди хоним қизига қараб.

Виночи чол уйга хурсанд бўлиб кириб келди. Қўлқопларини ечиб, қўлларини шу қадар қаттиқ ишқаладикки, агар унинг қўли рус чармига ўхшаб ошланган бўлмаганда (фарқи шу эдики, рус чармидан анқиб турувчи тилоғоч ва хушбўй қатрон ҳиди чолнинг қўлидан келмасди) бунақа ишқалашда кафтини шилиб юборган бўларди. Гранде уй ичида у ёқ-бу ёққа юрар, соатига қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, ёрилиб сирини очди.

— Хотин,— деди у дудуқланмасдан,— уларнинг ҳаммасини гел қилдим. Виноларимизни пуллаб келдим! Бугун эрталаб голландияликлар билан бельгияликлар жўнаб кетишаётган эди, мен уларнинг қўшхоналари олдидаги майдонда ҳеч нарсани билмаган кишидай айланиб юрдим. Ўзингдан қолар гап йўқ, бирдан ишим юришиб кетди. Боғларидан яхши ҳосил олган боғдорларнинг ҳаммаси узумини сақлаб, пайт пойлаб ётишибди, мен уларга халақит бермадим. Бельгиялик савдогарнинг эса аҳволи танг бўлиб қолди. Бу ҳол менинг назаримдан четда қолмади. Хуллас, масала ҳал бўлди: у бизнинг ҳосилотимизни бочкасига икки юз франкдан тў-

лаб олади, ярми нақдина. Ҳақни олтин пул билан оладиган бўлдим. Ҳужжатлар тайёр, мана бу олти луидор сенга. Уч ойдан кейин винонинг баҳоси пасаяди.

Кейинги сўзлар ниҳоятда хотиржамлик билан айтилган бўлса ҳам, лекин тагида жуда чуқур истеҳзо ётардики, содир бўлган янгилекдан, яъни ҳозиргина Гранде чол пишириб келган олди-сотдидан руҳлари тушиб кетиб, майдонга тўпланган сомюрликлар агар шу сўзларни эшитса борми, даҳшатдан ларзага келган бўлишарди-ю, оқибат ҳамма ёқни ваҳима босиб, винонинг баҳоси икки баравар пасайиб кетарди.

— Бу йил винонгиз минг бочкамиди, дадажон?— деб сўради Евгения.

— Шундай, қизим.

Бу сўзлар кекса бочкачининг нақадар хурсанд эканлигини ифодаловчи энг юксак аломат эди.

— Демак, бу, икки юз мингта йигирма сулик танга деганими?..

— Шундай, мадемуазель Гранде.

— Бундан чиқди, дадажон, Шарлга ёрдам берсангиз бўлар экан.

Гранде бутунлай унутиб юборган жияни ҳозир яна қайтиб, қизининг қалбидан, унинг фикру хаёлидан жой олган эди. Бу ҳолни пайқаган чол чунонам дарғазаб бўлдики, «Мане — Текел — Фарес»¹ ёзувларига кўзи тушиб қолган Валтасарнинг ҳайратга келиб, ғазабланиши ва эсанкираши Гранденинг шу дарғазаб шижоати олдида ҳеч гап эмас эди.

— Ҳали шунақа дегин! Бу олифта йигит *менинг* уйимга кирар-кирмас ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди! Дарров лаззатли таомлар сотиб олиб келиб, уни зиёфат қилишга киришдингиз. Бу масхарабозликларни кўрарга кўзим йўқ! Нима иш қилишимни ўзим биламан, худога шукур, кичкина бола эмасман! Ҳар қандай бўлганда ҳам, на қизимдан, на бошқа бирорта одамдан ақл ўрганиш ниятим бор. Жияним ўз тегишини олди, аралашинингизнинг ҳожати йўқ. Сен эса Евгения,— чол қизи томонга ўгирилиб, илова қилди,— менга

¹ «Мане, Текел, Фарес» — Тавротдаги ривоятга кўра, Вавилон подшоси Валтасар бир кунги кайфу сафо вақтида ишратхона деворига чўғ билан ёзилган шу учта сўзга кўзи тушган, бу сўзлар унга ўлимидан дарак берган эмиш.

бу тўғрида оғиз оча кўрма, йўқса, Нанетага қўшиб Нуайе ибодатхонасининг мулкига жўнатаман, шамоллаб келасан, агар миқ этсанг, эртадан қолмасдан жўнайсан. Қани тирмизакнинг ўзи? Пастга тушдимми?

— Йўқ, азизим,— деб жавоб қайтарди Гранде хоним.

— Нима қиляпти ўзи тепада?

— Отасига мотам тутяпти,— деди Евгения.

Гранде нима дейишини билмай, қизига қараб қўйди. Ҳар ҳолда у ҳам яхшими-ёмонми ота эди-да. Зални бир-икки марта айланиб чиққач, у маълум миқдордаги пулнинг процентли қоғозларга алмашиш тўғрисида ўйлаб кўриш учун тез-тез юриб ўз кабинетига чиқиб кетди. Икки минг арпан ўрмонзордан кесиб олинган ёғочлар унга олти юз минг франк даромад берди. Бу маблағ ёнига терактларнинг пули ва ҳозиргина қилинган савдодан унадиган икки юз минг франкдан ташқари, ўтган йилги ва бу йилги даромадлар қўшилса, унинг қўлида нақд тўққиз юз минг франк ақча бор эди. Энди, етмиш франкдан рента сотиб олиб, қисқа муддат ичида йигирма процентдан фойда кўриш уни қизиқтириб қолди. У, жиянининг оҳи фарёди қулоғига кириб турса ҳам, гўё ҳеч нима эшитмагандай, бепарволик билан укасининг ўлими тўғрисида хабар босилган газета устига ўзининг ҳисоб-китобларини ёзиб ўтираверди. Нанета, хўжайинни пастга тушишга таклиф қилиб, деворни тақиллатди: овқат пайти бўлган эди. Гранде зинадан тушаётиб, энг охирги пиллапояга етганда ўзига ўзи деди:

«Модомики, саккиз процент даромад қилар эканман, бу ишга бош қўшганим бўлсин. Икки йил ичида пулим бир ярим миллион франкка етиб, ҳаммаси Париждан нукул тиллага айланиб келади».

— Хўш, жиян қани?

— Овқат егим йўқ деяпти,— деди Нанета.— Бу соғлиққа зарар.

— Лекин овқатга фойдаси бор,— деди унга хўжайин.

— Бу турган гап,— деди Нанета.

— Йўқ! Умрбод йиғлармиди. Очлик бўрини ҳам ўрмондан чиқишга мажбур этади.

Аллақандай сукутга чўмиб овқатланишди.

— Азизим,— деди Гранде хоним дастурхон йиғиб олингандан кейин,— мотам туғиб, қора кийишимиз керак.

— Чиндан ҳам, Гранде хоним, сиз фақат, нима қилсаму, кўпроқ пул сарфласам, деб ўйласангиз керак. Мотам либосда эмас, кишининг дилида бўлади.

— Аммо туғишган ука учун қора кийилмаса, гуноҳ бўлади, черков ҳам...

— Бояги мен берган олти луидор пулга қора либос сотиб ола қолинг. Менга бир парча қора лента берсангиз бас.

Евгения бир сўз демасдан, кўзларини кўкка тикди. Унинг ғафлат юки остида қолган, лекин бирданига уйғонган олижаноб камтар хислатлари ҳозир умрида биринчи марта ҳар дақиқа сайин таҳқирланмоқда эди. Бугунги оқшом, кўринишдан оиланинг бир зайлда кечиб келган ҳаётидаги минглаб оқшомларга ўхшаса-да, лекин шубҳасиз, улар ичида энг мудҳиши эди. Евгения сира бошини кўтармай ишини тикиб ўтирарди, ҳатто кеча кечқурун Шарль менсимай қараб қўйган иш қутичасидан ҳам фойдаланмади. Гранде хоним энглигини қўлига олди. Гранде бош бармоқларини бир-бири атрофида айлантириб, тўрт соатгача хаёлан ўз ҳисоб-китоблари билан овора бўлиб ўтирди; бу ҳисоб-китобларнинг натижаси эртага сомюрликларни ҳайратда қолдириши керак эди. Бугун уларникига ҳеч ким келмади. Бу орада, Гранденинг вино сотгани, укасининг хонавайрон бўлгани ва уйига жияни келгани тўғрисида бутун шаҳарда шов-шув кўтарилди. Ўз манфаатини ёқлаб суҳбатлашиш эҳтиёжига мойил бўлган Сомюрдаги юқори ва ўрта табақа узумчиларнинг барчаси жаноб де Грассенникига тўпланишиб, собиқ шаҳар мэри шаънига жон-жаҳдлари билан лаънатлар ўқишди.

Нанета ип йигирар, чархининг паррагидан чиққан шовқин залнинг ифлос деворлари орасида эшитилаётган бирдан-бир овоз эди.

— Нимагадир тилларимиз жаврамай қолди-я?— деди Нанета, бодомнинг арчилган магизидай оппоқ ва йирик тишларини кўрсатиб.

— Бекорга жаврашнинг ҳожати йўқ,— деди ўз фикрларидан бош кўтарган Гранде.

У ўз келажагини, уч йилдан сўнг саккиз миллион франкнинг эгаси бўлишини тасаввур қилар ва ҳозир шу мавжланиб турган олтин денгизда сузаётгандай ҳис қилаётган эди ўзини.

— Энди ётайлик. Ҳаммангиз учун ўзим жиянимнинг

олдига кириб хайрли тун тилаб чиқаман, бирор нарса ейиш-емаслигини ҳам сўрайман.

Гранде хоним Шарлнинг амакиси билан гаплашганини эшитиш учун зинанинг биринчи қаватдаги майдончасида турди. Евгения онасидан кўра юраклироқ эди, шунинг учун, яна икки поғона юқори кўтарилди.

— Хўш, жияним, оғир мусибат бошингизга тушди-ми? Майли, кўз ёши тўкиб олинг, одатда ўзи шунақа бўлади. Ота ҳамма вақт ҳам оталигича қолади. Аммо мусибатга бардош қилишга тўғри келади. Сиз йиғлаб бўлгунча, ишларингизни тўғрилаб қўяман. Кўряпсизми, мен ёмон қариндош эмасман. Қани, бошингизни кўтаринг. Балки, бирон стакан вино ичарсиз? Сомюрда вино сув текин, бу ерда вино худди Ҳиндистонда бир пиёла чой тутгандай гап... Бироқ,— деди Гранде давом этиб,— қоронғида ўтирибсиз-ку. Яхши эмас! Яхши эмас! Киши нима қилаётганини равшан кўриб туриши керак.

Гранде камин ёнига келди.

— Ана, холос!— деб бақариб юборди у.— Бут-бутун шам! Қаёқдан топиб келишдийкин бу шамни? Зумраша болага тухум пишириб бериш учун уйнинг полини синдириб ёқишдан ҳам тойишмайди бу хотинлар.

Бу сўзларни эшитиб, она-бола физиллаганча ўз хоналарига кириб кетишди ва худди инига яширинган сичқондай шошиб-пишиб кўрпа ичига кириб ётиб олишди.

— Гранде хоним, олтин конингиз борми дейман?— деди чол, хотинининг ётоғига кириб.

— Азизим, жиндек сабр қилинг, ибодат қиляпман,— деб жавоб қайтарди боёқиш она титроқ овоз билан.

— Эй, жин урсин ўша худойингни ҳам,— деб тўнғиллаб қўйди жаноб Гранде.

Бахил одамлар нариги дунёга ишонишмайди, уларга керакли нарсанинг ҳаммаси бу дунёда. Бу фикр ҳозирги даврни шу қадар мудҳиш қилиб кўрсатадики, бу даврда пул, қонун, сиёсат ва ахлоқ устидан барча замонлардагига нисбатан кўпроқ ҳукмронлик қилади. Ҳозирги замондаги жамики қонунлар, китоблар, одамлар ва таълимотлар ўн саккиз аср давомида жамиятнинг порлоқ умиди бўлиб келган дунёдаги боқий ҳаётга ишончи барбод қилиш учун тил бириктирганлар. Ҳозир у дунёга жўнаш тобут билан ифодаланади, аммо тобутдан ҳеч ким қўрқмайди. *Жаноза* ўқилгандан кейин биз равона бўлувчи ўша боқий дунё ҳозир шу фоний дунёга кўчиб

ўтган. *Per fas et nefas*¹ йўл билан бўлса ҳам бу дунё жаннатининг ноз-неъматларига ва бекорчи айшу ишратларига муяссар бўлиш, юракни тош қилиш ва ўткинчи эзгуларга эришиш учун бир замонлар боқий дунё лаззатларидан умид қилиб, энг даҳшатли қийноқларга рози бўлганлари сингари аъзойи баданни ундан ҳам мудҳишроқ жафога мубтало қилиш — ҳозирги даврда жамият тафаккурининг моҳияти ана шундай ифсодланади. Бу тафаккур айни вақтда ҳамма жойда ҳаттоки қонунлар мажмуасида ҳам мавжуддирким, у қонунлар қонун чиқарувчи ҳукмдорларнинг ўзидан ҳам: «Қандай фикринг бор?» деб сўраш ўрнига, «Қанча тўлайсан?» деб сўрайдилар. Борди-ю бу таълимот буржуазиядан халққа кўчгудай бўлса, мамлакатнинг аҳволи қандай бўлар экан?

— Ибодатингиз тугадими, хоним?— деди бочкачи чол.

— Азизим, энди сенинг ҳақингга дуо ўқияпман.

— Жуда соз! Яхши ётиб турунг. Эрталаб гаплашамиз.

Шўрлик аёл дарсини тайёрламай ухлаб қолган мактаб болага ўхшарди; одатда бундай болалар уйғонгандаям, тепасида муаллимнинг даргазаб башарасини кўришдан қўрқиб, кўзини очмасди. Хоним қўрққанидан, ҳеч нарсани эшитмаслик учун кўрпасига бурканиб олган пайтда, Евгения ойисининг пешонасидан ўлиш учун ич кўйлақда аста-секин оёқ яланг кириб келди.

— Оҳ, меҳрибон ойижон,— деди қиз,— эртага дамга ҳаммасига мен айбдорман деб айтаман.

— Йўқ, тагин у сени Нуайега жўнатиб юбормасин. Узимга қўйиб қўй, нима, еб қўярмиди.

— Эшитяпсизми, ойижон?

— Нимани?

— Қулоқ солинг, ҳалиям йиғлаб ётибди.

— Бор, ёта қол, қизгинам. Оёғинг совуқ ейди: пол зах.

Илгариги чуқур ва маъсум уйқуси бузилган, бир томондан ўта бадавлат, иккинчи томондан ўта қашшоқ вориса қизнинг бутун умрини азобга қолдирган тантанали кун мана шу тарзда поёнига етди. Кўпинча инсон

¹ *Per fas et nefas* — ҳо тўғри. ҳо ёлғон-яшиқ.

ҳаётидаги баъзи воқеалар, гарчи ҳаққоний бўлса ҳам, адабий тил билан айтганда, ҳақиқатга тўғри келмаяпгандай бўлиб кўринади. Бунинг сабаби — ўзбошимча ҳаракатларимизнинг психологик моҳияти қоронғида қолиш, бу ҳаракатларимизни вужудга келтирган сирли асосларнинг изоҳланмасдан қолиши эмасмикин? Эҳтимол, Евгениянинг чуқур эҳтиросини энг нозик толаларига қадар текшириб чиқиш керакдир, чунки бу эҳтирос баъзи ҳазилкашлар таъбирича айтганда, касалликка айланган ва энди қизнинг бутун вужудига таъсир эта бошлаган эди. Кўпчилик кишилар ахлоқ бобида вужудга келган бир фактни иккинчиси билан сирли равишда пайванд қилувчи боғичлар, тугунлар ва улагичларнинг бутун қувватини ўлчаб ўтирмаслик учун ҳақиқий воқеалар ва уларнинг оқибатини буткул инкор этишни маъқул кўришади. Бу ўринда Евгениянинг ўтмиши инсон табиатини кузатувчилар учун энг қамтар самимиятнинг мавжудлигига кафолат ва қиз кўнглининг бирданига ошкор бўлиши мумкинлигига далолат бўлиши мумкин. Қизнинг турмуши қанчалик осойишта бўлса, фақат аёлларгагина хос бўлган энг ихтирочи туйғу, яъни раҳмдиллик туйғуси унинг қалбида шунчалик кучли ривожланди. Кундузги ҳодисалардан безовталанган қиз кечаси бир неча марта уйғонди ва кечадан бери ўз юрагида акс-садо бераётган оҳи фарёдни эшитаётгандай ҳар сафар амакиваччаси томонга қулоқ солиб ётди. Гоҳ йигит унинг хаёлида оғир изтиробдан жон бераётгандай туюлар, гоҳ очликдан ўлаётгандай бўлиб тушига кирарди. Эрталабга яқин қизнинг қулоғига мудҳиш бир фарёд эшитилди. Қиз апил-тапил кийиниб тонгги гира-ширада оёқ учида юриб амакиваччасининг хонасига кирди, унинг эшиги очиқ қолган эди. Шамдондаги шам ёниб тамом бўлган эди. Шарлни уйқу енгган эди, у ечинмасдан креслода ўтирганча бошини тўшакка ташлаб ётарди: у туш кўраётган эди, балки бу, оч қорин билан ухлаб қолган кишига кўринадиган туш бўлса керак. Евгения тўйиб-тўйиб йиғлаб олиши, йигитнинг зўр қайғудан мрамар тошдай оқариб кетган навқирон ва гўзал чеҳрасини томоша қилиши мумкин эди. Йигитнинг кўзлари кўп йиғлаганидан шишиб кетган эди, юмуқ кўзлари уйқуда бўлса ҳам, ҳамон йиғлаётгандай туюларди. Шарль хонада Евгения борлигини ҳис қилди ва кўзларини очиб, чуқур ҳаяжон ичида турган қизни кўрди.

— Афв этасиз, синглим,— деди у, соат неча бўлганини ҳам, қаерда ётганини ҳам тасаввур этолмай.

— Бу ерда сизнинг дардингизга ҳамдард бўлувчилар бор, акажон, бирор нарса керак эмасмикан деб хабар олгани кирувдим. Сиз ечиниб, дурустроқ ётсангиз бўларди, бу аҳволда ўзингизни қийнаб қўясиз.

— Гапингиз тўғри.

— Хайр, бўлмаса.

Қиз, йигитнинг ёнига киргани учун ҳам уялиб, ҳам хурсанд бўлиб, тез-тез юриб чиқиб кетди. Фақат иффатли қизларгина бундай жасоратга журъат эта олади. Лекин тажрибада панд еган фазилат ҳар қандай иллатдан қолишмайди. Евгения, гарчи амакиваччаси олдида қўрқув ҳиссини сезган бўлса ҳам, ўз хонасига кириши билан тиззалари қалтираб, ўзини зўрға ушлаб туролди. Қўққисдан, бепарволик тугади. Энди қиз эс-ҳушини йиғиштириб: «Менинг тўғримда нима деб ўйларкин у? Менга ошиқ бўлиб қолипти дейиши мумкин-ку»,— деб ўз-ўзига таъна тошларини ёғдира бошлади. У йигитнинг айнан шундай деб ўйлашини кўпроқ истарди. Чинакам муҳаббат каромат қилиш қобилиятига эга ва яхши билардики, бир кишининг муҳаббати иккинчи кишида ҳам муҳаббат уйғотади. Яширинча ёш йигитнинг хонасига кириш хилватхонада яшашга одатланган қиз учун нақадар катта воқеа эканини бир тасаввур этинг! Лекин ишқ-муҳаббат бобида тенг бўлган фикр ва ҳаракатлар баъзи кишилар учун муқаддас никоҳ томон қўйилган илк қадам бўлиб туялмайдами? Бир соатдан сўнг қиз онаси ёнига кирди ва одати бўйича уни кийинтирди. Кейин улар дераза олдига бориб ўз ўринларига ўтиришди ва қаттиқ ҳаяжон билан Грандени кута бошлашди; бундай ҳаяжон ҳар кишининг табиатига, унинг жанжалдан ёки жазоланишдан қўрқишига қараб, юракни музлатади ё иситма чиқаради, сиқади ёки кенгайтириб юборади, хуллас, бу туйғу шу қадар табиийки, уй ҳайвонлари сал калтак ейишлари билан оғилхонани бошларига кўтаришади, аммо бу аёллар, бехосдан у ер-бу ерларини уриб яра қилган тарзларида ҳам, чурқ этиб товуш чиқармайдилар. Чоли тушмагур пастга тушди, хаёли парижон ҳолатда хотини билан бир оз гаплашиб, кечаги дўқ-пўписаларини унутгандай стол ёнига ўтирди.

— Жиян қалай? Безовга бўлмадимми?

— Ухлаб ётибди, тақсир,— деди Нанета.

— Жуда соз бўлибди: шам ҳам керак бўлмайди,— деб кулимсиради Гранде.

Бу ғайри оддий раҳмдилликдан, бу истеҳзодан Гранде хоним ҳайрон қолди, шунинг учун ҳам эрига тикилиб қарай бошлади. Чоли тушмагур... (бу ўринда, биз китобнинг бошидан Грандега нисбатан ишлатиб келганимиз, «тушмагур» сўзи тўғрисида изоҳ бериб ўтсак, эҳтимол, ўринсиз бўлмас. Турень, Анжу, Пуату ва Бретанда кишининг бағри тошлиги, ёки кўнгли юмшоқлигидан қатъи назар, маълум ёшга етгач, у шу сўз билан таъбирланаверади, лекин бу сўз унинг ҳеч қандай шахсий хусусиятларини ифодоламайди). Шундай қилиб, чоли тушмагур шляпасини ва қўлқопини олди-да:

— Майдонга бориб бир айланиб келай-чи, эҳтимол Крюшолардан бирортасини учратиб қоларман,— деди.

— Евгения, отанг бир нимани ўйлаганга ўхшайди.

Қам ухлашга одатланган Гранде туннинг ярмини доим бўлажак даромадларини ҳисоб-китоб қилиш билан ўтказарди. Бу хил ҳисоб-китоблар натижасида унинг мўлжаллари, кузатишлари ва планлари ҳайрон қоларли даражада хатосиз чиқиб, доим муваффақият қозонар ва сомюрликларни таажжубда қолдирарди. Инсониятнинг бутун кучи — сабри тоқат билан вақтдан иборат. Кучли одамлар курашадилар ва тунларини бедор ўтказадилар. Бахилнинг ҳаёти — шахс хизматига берилган инсоний қудратни доимо машқ қилиб туришдан иборат. У фақат иккита туйғуга суянади, бу туйғулар — нафсоният ва шахсий манфаатпарастликдан иборат. Аммо шахсий манфаатпарастлик бир жиҳатдан нафсониятга, ҳақиқий, манманликнинг ғоят басавлат ва бекаму кўст ифодаси бўлмиш нафсониятга ўхшаб кетгани учун, нафсоният билан шахсий манфаатпарастлик — худбинлик деб аталувчи бир бутун нарсанинг икки томонини ифодалайди. Ғоят зўр моҳирлик билан бунёд этилган бахил кишиларнинг ҳар нарсага одатдан ташқари суқула беришларининг муқаддимаси, эҳтимол, шундан чиққандир. Барча инсоний туйғуларга қўл уриб кўриб, уларни жамлашга интилувчи бу шахслар билан ҳар ким ўзича ингичка иплар билан боғлангандир. Орзу-ҳавассиз одам қаердан топилади ва кишилик жамиятидаги қайси орзу-ҳавас пулсиз амалга ошади? Хотини айтганидек, чиндан ҳам Гранде бир нималарни ўйлаган эди. Ҳамма хасис киши-

лар сингари у ҳам одамлар билан жуда ўйнашиб, уларни лақиллатгиси, қонуний йўл топиб, уларнинг пулларига чангал солгиси келарди. Иккинчи кишидан ҳурмат талаб этиш зўравонлик кўрсатиш эмасми, бу дунёда, яъни ер юзида бировларнинг қийноғи остида яшашга кўниккан ожиз кишиларни менсимаслик ҳуқуқига эга бўлиш учун уришиш эмасми? О, парвардигори оламнинг пойи остонасида тинчгина ётган, яъни ер юзидаги барча қурбонларнинг меҳр-шафқат қўзғатувчи тимсоли, уларнинг истиқболи тимсоли, хуллас, тасанноларга сазовар бўлган ўша изтироб ва заифлик тимсоли бўлиш ювош қўзичоқни ким чинакамига тушунган экан? Хасис бу қўзичоқни қўрага олиб кириб боқиб семиртиради, кейин сўйиб гўштини қовуриб ейди-да, яна ундан нафратланади. Хасиснинг таоми пул ва нафратдан иборат. Аммо бу кечаси чоли тушмагурнинг фикрлари ўзгача тус олди — шафқат томонга бурилди. Собиқ бочкачи Гранде ўз уйидаги исқирт залнинг бир бурчагида, сўнг чириган пиллапоялардан чиқа туриб, парижликларни масхара қилиш, уларнинг адабини бериш, жиғини эзиш, уларни бир-бирига гижгижлатиш, у ёқдан-бу ёққа зир югуртириб терлашга, гоҳ қизариб, гоҳ бўзаришга мажбур қилиш мақсадида ҳийла-найранг ўйлаб қўйди. Жияни унинг диққатини ўзига тортган эди. У ўлган укасининг номусини сақлаб қолмоқчи бўлди, лекин бу иш учун унинг ўзи ҳам, жияни ҳам бир пул сарф қилмаслиги керак эди. У пулларини уч йил муддатга фойдага қўймоқчи бўлди, кейин унга ўз ер-сувларини идора қилишдан бошқа иш қолмасди: шу сабабли ёвуз ниятларини амалга ошириш учун унга озуқа керак эди; укасининг хонавайрон бўлгани унга ана шу озуқа вазифасини ўтади. У сиқиб сувини чиқариш учун ўз панжасида ҳеч нарса йўқлигини сезгач, Шарлнинг фойдаси учун парижликларнинг жиғини эзмоқчи ва арзон баҳо билан ўзини меҳрибон ака қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Бу лойиҳада оила номуси шу қадар оз ўрин ишғол этардики, унинг яхши ниятларини, ўйинга пул тикмаган қиморбознинг четдан туриб, ўйинни қизиқиб томоша қилиш эҳтиёжи билан таққослаш мумкин эди. Крюшолар унга шунинг учун керак эди, аммо чол уларнинг олдига боришни истамади, балки уларнинг ўзини шу оқшом уйига келишга мажбур этмоқчи ва ҳозиргина ўйлаб қўйган режаси бўйича томошани бошламоқчи, ҳамда бир тийин ҳам сарф

қилмасдан, эртагаёқ бутун шаҳарда довғуқ қозонмоқчи бўлди.

Евгения отаси йўқлигида севимли амакиваччаси атрофида парвона бўлиш бахтига, қалбидаги раҳм-шафқат хазинасини — аёлларнинг энг юксак фазилатларидан бири бўлмиш бу хазинани ҳеч чўчимасдан йигитнинг бошидан сочиш бахтига муяссар бўлдики, бу — аёл кишининг ўзгаларга сездиришни истайдиган, агар эркак аралашганда ҳам, кечиримли ҳисобланадиган, бирдан-бир фазилати эди. Евгения амакиваччасининг нафас олишини эшитиб, унинг ухлаб ётганини ёки уйғонганини билиш учун уч-тўрт марта эшик тагига келиб қулоқ солиб кетди. Йигит ўрнидан тургач, унинг нонуштаси учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни — қаймоқ, кофе, тухум, ҳўл мева, тарелка, стаканларни жонкуярлик билан ўзи ҳозирлай бошлади. Евгения чириган зинадан қушдай енгил югуриб чиқиб: «Кийиняптимикин? Ёки ҳалиям йиғлаб ўтирибдимиз?» деб қулоқ солди. Сўнг эшикка яқин бориб:

— Ака!— деб чақирди.

— Нима дейсиз, синглим?

— Залда нонушта қиласизми ёки хонангизга олиб чиқайликми?

— Ихтиёрингиз.

— Ўзингиз қалайсиз?

— Азизим, очигини айтсам, қорним оч.

Эшик орқали қилинган бу суҳбат Евгения учун бутун бошли романнинг эпизодига тенг келарди.

— Майли, нонуштани шу ерга олиб чиқамиз, дадамнинг аччиғи чиқиб юрмасин тагин.

Евгения қушдай енгил парвоз қилиб ошхонага тушди.

— Нанета, югур, акамнинг хонасини йиғиштир.

Евгениянинг назарида, ҳадеб тепага чиқиб, паства тушавергандан эскириб, сал оёқ тегиши билан ғижирлашга тушадиган зина, гўё чирик қиёфасини йўқотгандай, унга нур ёғилиб, тилга киргандай, қизнинг ўзи сингари, унинг муҳаббати сингари навқирон бўлиб кетгандай туюларди.

Ниҳоят, Евгениянинг меҳрибон, мурувватли онаси ҳам қизининг бу ишқий фантазияларида иштирок этмоқчи бўлди; Шарлнинг хонаси йиғиштирилгач, онабола икковлари боёқиш йигитнинг ёлғиз қолганини сез-

дирмаслик учун унинг олдига чиқишди: ахир христианларча раҳмдиллик юзасидан уни юпатиш жоиз эмасми? Ҳар иккала аёл ҳам ўзларининг бу эркин ҳаракатларини оқлаш учун диний ақидалардан сохта хулосачалар чиқаришга уринишарди. Шундай қилиб, улар Шарль Грандени энг меҳрибон ва энг шафқатли ғамхўрлик билан ардоқлай бошлашди. Унинг изтироб чеккан юраги бу дилрабо дўстликнинг лаззатини тотиб кўрди, доимо эркисизликда яшовчи икки аёлнинг, бир лаҳза бўлса ҳам, ўзларини эркин ҳис қилганларида, раҳмдилликка мойил кўнгилларида авж олдирган латиф хайрихоҳликларини ҳис қилди. Евгения, қариндошчилик ҳуқуқидан фойдаланиб, амакиваччаси ўзи билан бирга олиб келган кийим-кечакларни, зийнат ашёларини тартибга соларкан, ҳар бир қимматбаҳо жиҳозни, нозик нақшлар билан безатилиб олтин ва кумушлардан ишланган ҳар битта буюмни қўлига олиб, тўйгунича завқланиб томоша қиларди.

Келин ойиси билан сингисининг зўр меҳрибончиликларини кўрган Шарль улардан ғоят миннатдор бўлди; у Париж жамоатчилигини етарли даражада билар ва шунинг учун ҳам у ҳозирги аҳволида парижликларнинг фақат бепарво ва ёки совуқ эътиборигагина муяссар бўлишини яхши тушунарди. Евгения йигитнинг кўзига ўтдай иссиқ кўрина бошлади; у кечагина масҳара қилиб кулган содда урф-одатлар энди йигитга завқ бағишларди. Евгения Нанета олиб кирган чинни идишдаги қаймоқли кофени олиб, амакиваччасига меҳрибонона нигоҳ ташлаганча энг содда ва самимий илтифот билан узатганда, парижлик йигитнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди ва у қизнинг қўлини ушлаб, ўпиб олди.

— Нима бўлди сизга тағин?— деб сўради қиз.

— Оҳ, бу миннатдорчилик ёшлари,— деди йигит.

Евгения бирдан камин томонга ўгирилиб, шамдонни қўлига олди.

— Нанета, ма, буни олиб чиқиб кет,— деди у.

Евгения яна амакиваччасига ўгирилганда, юзидаги қизиллик ҳали ҳам кетмаган эди, аммо энди унинг кўзлари ёлғон гапира олиши ва қалбини лиммо-лим тўлдирган зўр шодлик туйғусини сездирмаслиги мумкин эди. Икковларининг ҳам нигоҳлари бир туйғуни ифодаламоқда, кўнгилларида эса бир хил фикр пайдо бўлганди: истиқбол уларники эди. Бу нозик бесаранжомлик чуқур

қайғуга чўмган Шарль учун асло кутилмаган ҳол эди, шу сабабли унга лаззат бахш этарди. Эшик тақиллаб, ҳар икки аёл ўз ўринларига қайтишга мажбур бўлишди. Яхшиямки, Гранде уйга кирганда аёллар аллақачон чаққонлик билан тушиб, ўз ўринларида ишлаб ўтиришар эди; агар чол уларни бостирма тагида учратганда ҳам, шубҳаланиши мумкин эди. Чоли тушмагур эндигина тикка турганча чала-чулпа нонушта қилиб бўлган эди, ваъда қилинган ойлик ҳақини ҳамон олмаган Фруафон қоровули келиб қолди, у бир қуён, паркда огилган бир неча каклик ва тегирмончилар мажбурият бўйича топширган уч-тўртта илонбалиқ билан иккита чўртанбалиқ кўтариб келган эди.

— Эҳе! Корнуайе бечора жуда вақтида келди-да. Мазали нарсалар олиб келдингми?

— Шундай, давлатингиз кўланкасида, отилганига атиги икки кун бўлди.

— Қани, Нанета, тезроқ қимирла,— деди чоли тушмагур.— Олиб бор буларни! Овқатга соласан: Қрюшолардан иккитасини меҳмонга чақирганман.

· Нанета кўзларини бақрайтириб, атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди.

— Хўп,— деди у,— аммо буларни қовуришга ёғ билан зираворни қаёқдан оламан?

— Хотин,— деди Гранде,— Нанетага олти франк пул бер, кейин эсимга соларсан, ертўлага тушиб яхши вино олиб чиқишим керак.

— Энди нима дейсиз, жаноб Гранде,— деди қоровул, ўзининг ойлиги масаласини бир тарафлик қилиш учун таъсирли нутққа ҳозирланиб,— жаноб Гранде...

— Ҳай-ҳай-ҳай,— деди Гранде,— нима демоқчи эканингни биламан. Ўзинг яхши одамсан. Ҳамма гапни эртага ҳал қиламиз, бугун жуда шошиб турибман. Хотин, бунга юз су бериб юбор,— деди у Гранде хонимга.

Хўжайин чиқиб кетди. Боёқиш хотин гарчи ўн бир франк тўласа ҳам, тинч қолганидан бахтиёр эди. Гранде аввал берган пулларининг ҳаммасини шу тарзда бир-икки тангалаб тортиб олгач, икки ҳафтача тинч юришини хотини яхши биларди.

— Мана ол, Корнуайе,— деди хоним, қоровулнинг қўлига франк ташлаб.— Қилган хизматларинг учун вақти келиб хурсанд қиламиз сени.

Қорнуайенинг айтадиган гапи қолмади; у жұнаб кетди.

— Бека ойим,— деди бошига қора чепец кийиб, сават кўтариб кирган Нанета,— менга уч франк керак, холос, қолганини сақлаб қўйинг. Ҳозир шуям етади.

— Тузукроқ овқат пишир, Нанета, акам ҳам овқатга тушади,— деди Евгения.

— Одамнинг ақли ишонмайдиган иш бўляпти,— деди Гранде хоним.— Турмуш қурганимиздан бери, отангнинг энди учинчи марта зиёфат бериши.

Соат тўртларда Евгения билан онаси эндигина етти киши учун дастурхон ясашиб бўлган, хўжайин ҳам провинциаллар авайлаб сақлайдиган энг аъло нав винолардан бир неча шишасини столга тизган эди, шу пайт Шарль залга тушди. Йигитнинг ранги бўздек оқариб кетган эди. Унинг хатти-ҳаракатларида, қилиқларида ва овозида кишини мафтун этувчи ҳасрат аломатлари сезилиб турарди. Унинг қайғуси сохта эмас, балки чинакам азоб чекмоқда эди, йигитнинг чеҳрасига доғ солган мусибат аломатлари уни аёлларга манзур бўлувчи ажиб бир қиёфага солган эди. Евгения унинг ана шу қиёфаси учун яна кўпроқ севиб қолди. Шарлни ҳам қизга яқинлаштирган яна бир восита, эҳтимол, йигитнинг бахти қоралигидир. Евгения учун энди Шарль ўзи етиша олмайдиган юқори табақанинг ўктам, бойвачча йигити эмас, балки бошига энг мушкул бахтсизлик тушган қариндош эди. Бахтсизлик тенглик туғдиради. Аёлларнинг фариштага ўхшаш томони шундаки, улар ҳам фаришталар сингари изтироб чекувчиларга ғамхўрлик қилишади. Шарль билан Евгения бир-бирларини тушунишди ва фақат нигоҳлари билан гаплаша бошлашди, чунки етим қолган, тушкунликка учраган қашшоқ бойвачча бурчакка қисилиб олиб, сукут сақлаб хотиржам ва мағрур ўтирарди; бироқ сингисининг ўқтин-ўқтин навозиш билан ташлаган мулойим нигоҳи унинг дилини қундай ёритар ва ғамгин фикрларни тарк этиб, ўзи билан бирга орзу-умид ва истиқбол соҳиллари томон равона бўлишга чорларди — қани энди шу хаёллари рўёбга чиқса, беҳад мамнун бўлган бўларди. Бу пайт Сомюр шаҳри Гранденинг жаноб Крюшоларга зиёфат бермоқчи бўлган овозасини эшитиб, қанг-манг бўлиб қолган эдики, чолнинг куни кеча вино савдосида давлатга хиёнат қилиб, ўз виносини қиммат баҳо билан сотиб юборганида ша-

ҳарликларнинг ваҳимага тушиши, уларнинг бугунги зиёфатни эшитиб қилган ҳаяжонлари олдида ҳеч гап эмас эди. Агар сиёсатчи — виофуруш, Алкивиад¹ итининг думига арзирли мақсадда зиёфат бераётган бўлса эди, эҳтимол буюк одам бўлиб кетармиди; аммо Гранде ўзини шаҳар аҳолисидан жуда юқори қўйиб, доим уларнинг жиғига тегиш билан бирга, айни вақтда, Сомюрни назарига ҳам илмасди. Шарлнинг отаси хонавайрон бўлганидан ва мажбуран ўзини отиб ўлдирганидан ҳадемай де Грассенлар ҳам бохабар бўлишди: шунинг учун улар шу оқшомдаёқ мижозларининг уйига бориб, таъзия билдирмоқчи, ўз дўстликларини изҳор қилмоқчи ва айни вақтда нима сабабдан бундай вазиятда Крюшоларни зиёфатга чақирганининг сирини билиб келмоқчи бўлишди. Роса соат бешда раис Қ. де Бонфон билан унинг нотариус амакиси бошдан-оёқ башанг кийинган ҳолда мезбонникига кириб келишди. Меҳмонлар дастурхонга ўтирар-ўтирмас, ўзларини овқатга уришди. Гранде савлат тўкиб ўтирар, Шарль сукутда, Евгения хомуш, Гранде хоним ҳам одатдагидан ортиқ гапирмасди, шунинг учун зиёфат чинакам маъракага ўхшаб ўтди.

Дастурхон йиғиштирилгач, Шарль амакиси билан келин ойисига қараб:

— Менга рухсат берсангиз, мотам муносабати билан ёзадиган жуда кўп хатларим бор эди,— деди.

— Бора қолинг, жияним.

Шарль чиқиб кетгандан кейин, унинг хат ёзиш билан овора бўлиб, ҳеч нарса эшитмаслигидан кўнгли тўқ бўлган чолимиз тушмагур хотинига қовоғи остидан қараб қўйди.

— Гранде хоним, бизнинг ҳозир гаплашадиган гапимизни сиз барибир тушунмайсиз. Соат етти ярим бўлди, чиқиб ётсангиз ҳам бўлади. Хайрли тун, қизим.

У Евгениянинг пешонасидан ўпди; она-бола залдан чиқишди. Шундан сўнг, залда шундай воқеа содир бўлдики, бунда Гранде ота кишилар билан муносабат қилавериб орттирган устомонлигини ҳар қачонгидан кўп-

¹ Алкивиад — Милоддан олдинги V асрда яшаган афиналик лашкарбоши ва сиёсий арбоб. Бу ўринда Бальзак унинг тугрисидаги латифани назарда тутган: Алкивиад ўспирилик чоғида Афина аҳолисининг диққатини ўзига жалб этиш учун, жуда қиммат турувчи итининг думини кесишга буйруқ берган, сўнг думи кесик итни шаҳар кўчаларига қўйиб юборган.

роқ ишга солди. Кўпинча ана шу устомонлигини ишла-
тиб, баъзи кишиларнинг ҳиқилдоғидан ғиппа бўғиб
оларди, шунинг учун унга қари кўппак деб лақаб қў-
йишган эди.

Агар Гранде Сомюр шаҳрининг мэри бўлиб турганда,
ўз шўхратпарастлигини кенгроқ ёя олганда, агар унинг
иши ўнгидан келиб, жамоатчиликнинг юқори доирала-
рига кўтарилиб, умумхалқ ишлари муҳокама этилади-
ган конгрессга сайланганда ва у конгрессда ўзининг
шахсий манфаатпарастлиги туфайли эришган юксак за-
коватидан фойдаланганда эди, ҳеч шубҳа йўқки, албат-
та, Франция учун фойдали киши бўларди. Лекин Сом-
юрдан ташқарига чиқди дегунча, чолимиз тушмагур
икки пулга арзимайдиган бир махлуққа айланиб қоли-
ши ҳам мумкин эди. Балки одамлар ўртасида ҳам шун-
дай ақл эгалари бўлса керакки, уларнинг баъзи ҳайвон-
ларга ўхшаш туғма иқлимдан бошқа жойга кўчирилса,
бутунлай меҳнат лаёқатини йўқотиб қўйиши мумкин.

— Жа... жа... жа... ноб... ра... ра... раис, с... сиз... а...
айтган эдингиз, б... банкротлик...

Чоли тушмагур кўп вақтлардан бери ўзини дудуқ-
ликка солиб юрар ва бу қилияғи туғма одат ўрнига
ўтарди. Шунингдек, у ёмғир ёққан кезларда қулоғи
оғирлашиб қолишидан ҳам шикоят қиларди. Лекин ҳо-
зирги шароитда чолнинг бу одати иккала Крюшони шу
қадар зериктириб юбордики, виофурушнинг гапига қу-
лоқ солишаркан, у ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, тўсат-
дан дудуқланиб қолганда, гўё унинг сўзини тугаллашга
ёрдамлашмоқчи бўлишиб, ғайри ихтиёрий имо-ишора-
лар қила бошлашди. Бу ўринда Гранденинг дудуқлани-
ши ва қулоғининг оғирлашиб қолиши тарихини сўзлаб
ўтмасак бўлмас. Бутун Анжу вилоятида бизнинг муғам-
бир виофурушимизчалик қулоғи очиқ ва француз тили-
нинг анжу шеvasида шу Грандечалик равон гапиради-
ган одам топилмасди. Бир вақтлар Гранде, ўзининг
нечоғлиқ ҳушёрлигига қарамасдан, битта баний исроил
томонидан аҳмоқ қилиниб, қаттиқ чув тушган эди. Ба-
ний исроил гаплашаётганда ҳамсуҳбатининг овозини
яхшироқ эшитиш учун, ҳадеб қўлини карнай қилиб қу-
лоғига қўя берар ва сўз қидирган бўлиб шу қадар уста-
лик билан дудуқланардики, оқибат Гранденинг унга
раҳми келиб, бу муғамбир яҳудийга ёрдам бермоқчи
бўлди ва унинг зўр бериб қидириб турган фикр ва сўз-

ларини ўзи тугаллашга уринди, лаънати яҳудий гапириши керак бўлган сўзларни гапиришга, хуллас, Гранде эмас, балки яҳудий бўлишга тиришди. Натижада, бочкачининг у яҳудий билан битирган савдоси унинг умридаги тижорат ишларида бирдан-бир афсус ейдиган савдо бўлиб қолди. Аммо Гранде ўша битимда пулдан зиён кўрган бўлса ҳам, маънавий жиҳатдан фойдали сабоқ олди ва бора-бора бунинг меваларини тотиб ҳам кўрди. Шунинг учун ҳам, чоли тушмагур ахири ўша яҳудийдан миннатдор бўлиб, унга тасанно ўқиди. Чунки

↓ у Грандени, савдо-сотик пайтида рақибнинг диққатини бегона фикрларни ифодалашга йўналтириб, тоқатини тоқ қилиш, доим ўз шахсий фикрини унутишга мажбур этиш каби санъатга ўргатиб кетган эди. Хуллас, Гранденинг ўз фикрларини ниқоблаши учун ва савдо-сотик ишини тезроқ ўз фойдасига ҳал қилиши учун кар бўлиш, дудуқланиш ва тушуниш қийин бўлган қочириқлардан фойдаланиш каби юқорида зикр этилган усуллардан афзал муғамбирлик йўқ эди. Биринчидан Гранде ўз фикрлари учун жавобгарликни устига олишни истамасди; кейин у ўз сўзидан қайтмасликни ва асл мақсадларини шубҳа остида тутишни истарди.

— Жа... жа-но-б де Бо... Бо...

Гранде уч йилдан бери фақат энди иккинчи марта Крюшонинг жиянини «жаноб де Бонфон» деб атади.

Буни эшитган раис: «Уддабурон чоли тушмагур жиянимни куёв қилмоқчи шекилли...» деб ўйлаши мумкин эди.

— С... сиз-з, д... демак, ба... ба... ба... банкротликни ба... ба... баъзан ш... ш... шубҳа о... остига о... олиб, даъ... даъвогар бў...бўлиш м... мумкин... де... де... деган эдингиз...

Жаноб К. де Бонфон дарров Гранде чолнинг фикрини илиб олиб, ёки унинг ниятини тушунган киши бўлиб, уни огоҳлантиришга ошиқди:

— Тижорат судларининг ўзлари даъвогар бўлишлари мумкин. Бундай иш ҳар куни бўлиб туради. Мана, эшитинг.

Чоли тушмагур, ташқи кўринишидан муаллимнинг гапларига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, ичида уни мазах қилаётган боланинг масхарабоз қиёфасига кириб, ювошгина жавоб қайтарди:

— Қу... қулоғим сизда...

— Бирорта иззатли ва ҳурматли одамга, чунончи жанобларининг парижлик марҳум иниларига...

— Ҳа, у иним эди.

— Хонавайрон бўлиш хавфи туғилса...

— Ш... ш... шу... хо... хо... хонавайронлик деб а... а... аталадимми?

— Шундай. Агар башарти, унинг сингани муқарраф бўлса ўзи қарашли бўлган (диққат билан қулоқ солинг!) ўша тижорат суди унинг савдо корхонасига тугатувчиларни юборишга ҳақлидир. Корхонани тугатиш демак синди деган сўз эмас ҳали, тушундингизми? Синган одамнинг номуси булғанади, лекин корхонаси тугатилган одамнинг номуси булғанмайди!

— Агар қи... қи... қимматга тушмаса, фа... фа... фарқи ка... катта экан,— деди Гранде.

— Аммо, тижорат судига мурожаат этмасдан ҳам корхонани тугатиш мумкин. Чунки,— деди раис,— бу нарса савдогарнинг синганлиги қай тарзда эълон этилишига қарайди.

— Шундайми? Мен бу тўғрида ҳеч ўй... ў... ўйламан эканман,— деди Гранде.

— Биринчидан,— деб давом этди чиновник,— синганлик тўғрисида суд маҳкамасида савдогарнинг ўзи ёки унинг вакили эълон қилади ва шунга мувофиқ протокол ёзилади. Иккинчидан, кредиторларнинг, яъни савдогар қарздор бўлган одамларнинг ўзлари уни синган деб эълон қиладилар. Лекин борди-ю, савдогар ўзини синган деб эълон қилмаса, кредиторлари ҳали унинг синганлиги тўғрисида суддан қарор чиқаришни талаб этмаса, унда нима бўлади?

— Ҳа-ҳа-а, қани... нима бўлади?

— Бундай тақдирда марҳумнинг оиласи, оиланинг вакиллари ёки тирик бўлса, савдогарнинг ўзи, қочиб кетган бўлса, унинг дўстлари корхонани тугатади. Балки, сиз ҳам инингизнинг ишларини тугатишни истарсиз?— деб сўради раис.

— О, Гранде!— деди нотариус.— Шундай ниятингиз бўлса, жуда соз бўларди-да! Бизнинг провинцияларда номус сезгиси жуда кучли. Агар сиз ўз номингизни, ахир у сизнинг номингиз-ку, иснондан қутқариб қолсангиз, у маҳалда...

— Олижаноб одам бўлардингиз!— деди раис, амакисининг фикрини хотималаб.

— А...Албатта-куя-я,— деб эътироф қила бошлади кекса виночи,— ин...ин...имнинг фа...фа...фами-и-и-лияси ҳам-м Г...Г...Гр...Гранде эди. О...ор...ори... рост. М...ме... мен ё...ё...ёлғон деётганим йўқ. Б...б...бояги... айтганингиздай у...унинг ко...ко...корхонасини ту... тугатиш ҳа...ҳа... ҳар томондан фо...фо...фойдали бўларди, ме...ме...менинг се...севимли жияним у...учун ҳам я...я...ях...яхши бў...бў... бўл-л-ларди... Лекин ўйлаб кўриш керак. Мен парижлик муғамбирларни та...та...танитайман. Мен ахир... кўриб турибсиз, Со-оо-мюрда яшайман! Ток па...па... пархиши, зо...зо...зовур қа...қаздириш дегандай ишларим кў-ў-ў-ўп. Мен ҳеч қачон ве...ве...вексель берган эмасман. Вексель нима ўзи? Ме...ме...мен векселларни кўп олганман, аммо ҳеч қачон қў...қў...қўл қўйган эмасман. Ве...ве...вексель берилади, ве...ве...вексель эътиборга олинади. Шу...шуни биламан, холос-ос. Б...би...бир эш-эш...эшит...т...тганим-да, ве...ве...векселнинг пулини тў...тўлаб, қайтиб олиш ҳам му...му...мумкин...

— Мумкин,— деди раис.— Векселларни ўз жойида маълум процент тўлиб, сотиб олиш мумкин. Тушундингизми?

Гранде қўлини карнай қилиб қулоғига қўйган эди, раис гапани такрорлади.

— Ахир, шундай бўлса ҳам,— деди виночи,— векселнинг ор...ор...орқа-а-асидан юганда одам деган е...е...ебичиб ту...ту...туриши керакми? Ме...ме...мен шунча ёпга кириб, бо...бо...бояги ишлардан бе...бе...беҳабарман. Мен бу...бу-бу ердан кетолмайман, ў...ў...ўроқ-машоқдан кў...кў...кўз-қуло-о-оқ бўлиб туришим керак. Ға...ға...ғалла ў...ў...ўриб, ға...ға...ғалла билан ҳа...ҳа...ҳақ тўлашади. Даставвал ў...ў...ўроқ вақтида ҳу-ҳу-ҳушёр бўлиш керак. Фруафонда менинг жуда ҳам зарур, қў...қў...қўл келиб турган ишларим бор. Бу ҳе...ҳеч на...нарса ту...ту...тушуниб бўл...бўл...бўлмайдиган бе...бе...ма...ма...маъни нарсалар деб-б у...у...уй-рўз...рўз...рўзғор иш...иш...ишларимни та...таш-ш-шлаб, бо...бош...бош...бошимни қотириб юр...юр...юрарми? Ко...ко...корхонани ту...тугатиш учун, синганлик ҳақидаги, ха...хабарни тўхтатгани Парижга бориш керак дейсизми? Бир маҳалда ик...ик...икки жойда бўлиш мумкин эмас-ку, бунинг учун қу...қу...қуш бўлиш керак...

— Гапингизга тушундим!— деди нотариус.— Қулоқ солинг, қадрдоним, ахир сизнинг эски дўстларингиз бор,

улар сизга бўлган садоқатларини исботлашга қодирлар.
«Хўш қани, қани!— деб ўйларди виночи ичида,— бир азаматлик қилинглари-чи!»

— Агар бирорта одам Парижга, инингиз Гийомга энг кўп қарз берган кредиторнинг олдига бориб, унга...

— Би...б...бир минут сабр қилинг,— деди чоли тушмагур унинг гапини бўлиб,— бориб унга ни... нима дейди? «Сомюрлик жаноб Гранде ан...ан...андоқ. Сомюрлик жаноб Гранде-де бундоқ, инисини яхши кўради, жи... жи... жиянини я-яхши кўради. Гранде-де, ҳайтовур, яхши қариндош, унинг ниятлари я-я-яхши. Бу йилги ҳо-ҳо-ҳосилни я-яхши пуллади. Инисини си-си-синган деб эълон қилманг бир...бир...биргалашиб, ко-ко-корхонани ту...ту... тугатинглари. Шундай қилсангиз, Гранде сизни қу-қу-қуруқ қолдирмайди. Бу ишга чи...чи...чиновникларни аралаштиргандан кўра ўз...ўз...ўзингиз кор...кор...корхонани ту... ту...тугатсангиз, қайтага ўзингизга фойда», деб айтади у. Шундайми?

— Худди шундай,— деб тасдиқлади раис.

— Шунинг учун, жаноб де Бон...Бонфон, олдин ўйлаб кўриш, сўнгра ҳал этиш ке...ке...керак. О...о...одам ҳо... ҳо...ҳодис! Ҳар қа...қа...қандай ма-ма-машаққатли ишда, сишиб қо-қолмаслик учун, ки...ки...киши ўз ҳо...ҳо...ҳоли қудратига қа... қа...қараб иш...иш кў...кў...кўриш-ш-ши лозим. А ла...ла...лабай? Шундайми?

— Албатта,— деди раис,— менинг фикримча, бир неча ой ичида бутун қарз мажбуриятларини муайян маблағ эвазига сотиб олиш ва шартнома бўйича тўловдан қутулиш мумкин. Ҳа-ҳа! Бир парча гўшт билан итти не кўйга солиш мумкин! Агар корхонанинг синганлиги эълон этилмай, қарз мажбуриятлари сизнинг қўлингизда бўлса, сиз қордек оппоқсиз-да.

— Қ-қ-қордек?— деб такрорлади Гранде, яна қўлини карнай қилиб.— Тушунмадим, қ-қ-қор, дедингизми?

— Ундай бўлса,— деб бақириб гапирди раис,— яхшилаб қулоқ солинг!

— Қу...қу...қулоғим сизда.

— Вексель — баҳоси кўтарилиб ва пасайиб турадиган бир товар. Бу фикр — Иеремия Бентамнинг судхўрлик тўғрисидаги мулоҳазаларига асосланган. Ҳеч қандай таассуб кучи судхўрларни ёмонотлиқ қилиб кўрсата олмайди, деган эди бу муаллиф.

— Барака топкурни қаранг-а!— деб юборди Гранде.

— Бентам қоидасига мувофиқ,— деб давом этди раис,— пул ҳам товар, пул ўрнини босадиган бошқа парсалар ҳам товарга айланади; демак, вексель ҳам товар бўлгани учун товар алмаштиришда бўладиган ҳар хил ўзгаришлар унга таъсир этиб туради, яъни у сероб бўлиши ёки сийраклашишига қараб, нархи ҳам ё қимматлашиши, ё арзонлашиши мумкинки, натижада, суд қарорига биноан... (кечирасиз, адашиб кетдим!) Уйлайманки, сиз инингизнинг векселларини ўз баҳосидан тўрт баравар арзонга сотиб олишингиз мумкин.

— Бояги одамнинг исми ни...ни...нима эди? Ие...Ие... Иеремия Бен...

— Бентам, ўзи инглиз. Мана шу Иеремия сизни тижорат ишларидаги йиғи-сиғидан халос этади!— деб қочириқ қилди нотариус.

— Ин...инглизлардан ҳам баъ...баъзан а-а-ақлли га...га...гап чиқиб қолади,— деди Гранде,— демак, Бен...Бен... Бентамнинг фикрига би...биноан ин...инимнинг ве...векселлари ҳе... ҳеч нарса ту...турмас э...э...экан-да. Ш...шундайми. Т...т...тў...тўғри гапирдимми? М...менга бу равшан. К...редиторлар бўлиши... Йўқ, бўлмаслиги мумкин... т...тушундим...

— Рухсат этсангиз, шуларнинг ҳаммасини сизга тушунтириб берсам,— деди раис.— Юридик жиҳатдан, агар Гранде тижорат хонасининг қарз мажбуриятлари бўйича барча ҳужжатлар сизнинг қўлингизга ўтса, у маҳалда инингиз, ёки унинг бевосита меросхўрлари ҳеч кимга қарздор бўлмайди. Шундай.

— Шундай,— деб такрорлади чоли тушмагур.

— Инсоф билан иш олиб борилса, агар инингиз берган векселларга ўз жойида маълум процент скидка билан нарх пичилса («нарх пичиш» деган терминни сиз, албатта, яхши тушунсангиз керак?) агар дўстларингиздан биронтаси у жойга бориб, кредиторларни ҳеч қандай воз кечишга мажбур этмасдан туриб барча векселларни сотиб олса, у маҳалда паришлик марҳум Гранденинг мероси юзасидан барча вазифалар виждонан ба- жарилган бўлади.

— Тўғри, иш де...деган нарса и...и...ишлигича қо...қо...қолади. Шундай бўлгандан сўнг... Бироқ, ҳар ҳолда, сиз тушунасиз-ку, бу жуда қи...қи...қийин иш. Менинг на...на... пулим бор, на вақтим бор, на вақтим... на...

— Тўғри, сизнинг бу ердан жилишингиз қийин. Шу-

нинг учун, таклифим бор: Парижга мен ўзим бораман (сиз менга йўлкирани тўлайсиз, бас, бу арзимаган пул). Мен кредиторлар билан кўришаман, гаплашаман, тўлов муддатларини чўзаман, сўнг тижоратхонани тугатишдан қолган пуллар ёнига сиз бир озгина қўшсангиз, барча иш ўнгидан келади-ю, шу билан қарз мажбуриятлари ҳаммаси қўлингизга киради.

— Кўрамиз, мен ҳе...ҳе...ҳеч нарса қилолмайман ва ҳеч нарсани бўйнимга о...о...ололмайман... Агар бирор кимса... кимса... ту-у-тушундингизми?

— Бу тўғри.

— Бу га...га...гапирган га...га...гапларингиздан бо-бошим ғов...ғов...ғовлаб кетди. У...у...умримда биринчи марта бу...бундай на...нарсаларни ў...ў...ўйлашга тўғри келди.

— Тўғри, сиз юрист эмассиз.

— Мен...мен шунчаки кам...кам...камбағал бир вино-чиман, ҳозир си...си...сиз гапирган нарсалар етти у... у...ухлаб, тушимга кирмаган. Мен бу нарсани аввал ў... ў...ўрганишим керак.

— Демак...— деди раис, худди мубоҳасани якунла-моқчи бўлгандай мақомда.

— Жияним!— деди нотариус ўпкалаган оҳангда унинг сўзини бўлиб.

— Нима дейсиз, амакижон?— деди раис.

— Олдин жаноб Гранде сенга ўз ниятларини тушун-тириб берсин. Ҳозир гап жуда муҳим ваколат устида боряпти. Муҳтарам дўстимиз бунга ҳар томонлама ўл-чаб...

Эшик тақиллаб, де Грассенлар оиласи келганидан дарак берди; уларнинг келиши ва салом-аликлар билан Крюшо ўз гапини тамомлай олмади. Нотариус эса бу танаффусдан хурсанд бўлди, чунки Гранде унга кўз олайтира бошлаган ва бурнидаги шиши қимирлаб, унинг қаҳри қайнаётганидан хабар бера бошлаган эди. Фаросатли нотариуснинг мулоҳазаси бўйича жиянининг, ким-сан, биринчи даражали суд раиси бўла туриб, Парижга бориши у ерда кредиторларнинг орқасидан юриб, уларни таслим бўлишга мажбур этиши ва энг ҳақгўй, ҳалол қонунларни оёқ ости қилувчи аллақандай бемаза иш-ларга бош қўшиши, унинг лавозимига муносиб эмас эди; қола берса, у Гранде чолнинг бўлғуси харажатлар тўғрисида лом-мим деб оғиз очмаганидан хавотир олиб,

жиянининг бу чалкаш иш тузоғига илиниб қолишидан қўрқа бошлади ва беихтиёр уни титроқ босди. Шунинг учун у, де Грассенларнинг то хонага кириб келгунича бўлган бир дақиқали фурсатдан фойдаланиб, раиснинг қўлидан ушлади-да, дераза олдига тортди.

— Шунча жонбозлик кўрсатганинг ҳам етар, жиян, содиқликнинг ҳам чеки бўлади. Қайлиқ насиб қилармикин деб ўйлаб, кўзингни мой босиб қолибди. Намунча! Ёнгоқни мағизигача эзиб ташлайдиган болғачага ўхшаш ярамайди. Энди кемага ўзим дарга бўламан, сен фақат йўл-йўриқ кўрсатиб турсанг бас! Ахир шундай баланд мартабали одам бўла туриб, обрўйингни...

Нотариус гапини тугата олмади: шу пайт у жаноб де Грассеннинг кекса бочкачига қўл узатиб туриб, гапирган гапларини эшитди:

— Гранде, оилангиз бошига мудҳиш фалокат тушибди: Гийом Гранде тижоратхонаси синибди ва инингиз ўзини ўлдирибди. Бу шум хабарни эшитганимиз заҳоти, сизга ўз қайғумизни изҳор этгани бу ерга келдик.

— Кичик Гранде жанобларининг вафотидан ўзга ҳеч қандай фалокат юз бергани йўқ,— деди нотариус, банкирнинг гапини бўлиб,— агар оғасидан ёрдам сўраш хаёлига келганда, у ҳам ўзини отиб ўлдирмаган бўларди. Эски қадрдонимизнинг бутун вужуди ор-номус туйғуси билан лиммо-лим тўлган эмасми, шу сабабли у ҳозир паришлик Гранде тижоратхонасининг қарзларини тугатишни ўз зиммасига олмоқчи бўлиб турибди. Суд раиси бўлмиш менинг жияним эса, жаноб Грандени фақат суд билан ҳал бўладиган бу ташвишли ишдан халос қилмоқ ниятида зудлик билан Парижга йўл олмоқчи ва у ерда кредиторлар билан шартлашиб, уларнинг талабини керакли даражада қондирмоқчи бўлди.

Виночи бу сўзларнинг ростлигини бутун хатти-ҳаракатлари билан тасдиқлаб иягини силаб турарди: бу ҳол учала де Грассенни ҳам ҳанг-манг қилиб қўйди. Чунки улар бу ерга кела туриб, йўл-йўлакай Гранденинг гийбатини қилишган, уни ўта кетган қуримсоқ деб, ҳатто укасининг ўлимига сабабчи қилиб қўяёзишган эди.

— О, бунга ишончим комил эди!— деди банкир хотинига қараб қўйиб.— Боя, йўлда келаётганда нима деган эдим сенга, Грассен хоним? Гранде ҳар битта тукининг учигача ор-номус туйғуси билан қопланган, ўз номига сал-пал бўлса ҳам доғ тушишига асло йўл қўй-

майди деган эдим. Номуссиз бойлик — мараз билан баравар. Провинцияларимизда ҳали ор-номус кучли! Бу ғоят, ғоят соз, Гранде. Мен, кекса ҳарбий одамман, ўз фикримни яшириб ўтирмай, шарт-шарт гапиришга одатланганман: офарин! Бу — бениҳоя олижаноб иш!

Банкир Грандени табриклар, қўлини қаттиқ-қаттиқ силкитаркан, чоли тушмагур шундай деди:

— Шундай дейсиз-ку, лекин бу о...о...олижаноб иш жу...жуда қи...қи...қимматга тушадиганга ў...ў...ўх...ўх-шайди.

— Лекин, саховатли дўстим Гранде, раис жанобларининг аччиғлари келмасин-ку, бу иш бошдан-оёқ тижоратга хос бўлгани учун, уни ижро этувчи одам ишнинг кўзини билган савдогар бўлиши керак менимча. Қайтарма счётлар, аванслар, процент ҳисобларини билмай туриб, бу нозик ишни бажариб бўладими ахир? Мен ўз ишларим юзасидан Парижга бормоқчиман, бир йўла бу ишни ҳам ўз зиммамга олишим мумкин эди, агар...

— Тўғри, биз иккимиз им...имкониятлар тўғрисида бир фикрга келишга у...у...уриниб кўрамиз. Ўзимнинг кўнглим чо-чопмаган би-биронта на-на-нарсани бўйнимга о-о-олгим келмайди,— деди Гранде дудуқланиб,— чунки мен сизга айтсам, жаноб раис тўппадан-тўғри мендан йўл кира ҳақи талаб қилди.

Бу сўнги жумлани энди чоли тушмагур дудуқланмасдан гапирди.

— Ах,— деди де Грассен хоним,— ахир Парижга бориб келишнинг ўзи бир ҳузурижон-ку! У ерга бориш учун мен жон-жон деб ўз ёнимдан пул тўлаган бўлардим.

Де Грассен хоним, бу топшириқни рақиблар қўлидан бир илож қилиб тортиб олишга рағбатлантирмоқчи бўлгандай, эрига ишора қила бошлади. Сўнг, қўлтиқларидан тарвузлари тушган ҳар иккала Крюшога истеҳзо билан қараб қўйди. Шундан кейин, Гранде банкирнинг камзул тугмасидан ушлаб, уни бурчакка бошлаб кетди.

— Раисдан кўра, ишни сизга топширганим маъқулроқ,— деди унга Гранде.— Умуман, нимагадир кўнглим чопмай турибди,— деб яна гапида давом этди-да, бурнидаги шишини қимирлатиб қўйди.— Рента сотиб олсаммикин деган ниятим бор. Саксон франкдан оширмасдан бир неча минг франк пулга рента сотиб олиб беришни бирон кишига топширишим керак. Айтишлари-

га қараганда, ҳар ой охирига келганда арзонроқ тушармиш. Бу иш сизга таниш бўлса керак, шундайми?

— Таниш бўлганда қандай! Демак, мен сизнинг бир неча минг франк пулингизни рентага жойлаб беришим керак, шундайми?

— Йўқ, аввалига оз-моз олмоқчиман. Фақат ҳеч кимга оғиз очмайсиз! Мен бу нағмани шундай чалайки, ҳеч ким билмай қолсин. Ойнинг охирида менга шу ишни тўғрилаб берсангиз. Лекин Крюшоларнинг жиғига тегмаслик учун, ҳозир уларга ҳеч нарса гапирманг. Парижга кетяпкан экансиз, бир йўла боёқиш жияним учун ҳам унинг ишларидан хабар олиб келасиз.

— Демак, масала ҳал. Мен эртага почта дилижонида жўнайман,— деди де Грассен эшиттириб,— жўнаш олдидан, топшириқ олгани ҳузурингизга яна кираман... соат нечада кирай?

— Соат бешда, овқат олдидан киринг,— деди вичи қўлларини ишқалаб туриб.

Адоват қилувчи икки томон яна бирмунча вақт бирга қолишди. Бир оз сукутдан сўнг де Грассен, Гранденинг елкасига қоқиб:

— Шундай саховатли қариндоши бор одам қандай бахтли-я,— деб қўйди.

— Тўғри, тўғри, гарчи бировлар билмаса ҳам,— деди Гранде,— мен сах...хо-о-ватли қариндошман. Мен укамни яхши кўрардим, буни исбот ҳам қиламан, агар харажат...

— Энди бизга рухсат!— деди банкир, хасис чолнинг гапини жуда усталик билан бўлиб.— Парижга жўнашимга оз вақт қолгани учун, баъзи бир ишларни сарапжомлаб қўйиш керак.

— Майли, майли. Мен ўзим ҳам ҳозир, раис Крюшонинг таъбири билан айтганда, му...му...лоҳа-а-азахонамга кир...кир...кирмоқчиман. Нимага у ерга киришим ўзингизга маълум.

«Падарига лаънат! Мен энди жаноб де Бонфон эмасман»,— деб ўйлади раис, унинг ғамгин қиёфаси ҳозир ҳимоячининг нутқидан зерикиб кетган судьянинг башарасини эслатарди.

Рақобат қилувчи ҳар икки оила бошлиқлари бирга чиқиб кетишди. На униси ва на буниси бугун эрталаб Гранденинг виофурушларга нисбатан қилган хоинлиги тўғрисида ўйламасдилар, ҳар икки томон, фақат

чоли тушмагурнинг ҳозирги янги ишдан кўзда тутган ҳақиқий ниятлари ҳақида ким нима деб ўйлаётганини билиш учун бир-бирларининг қўйнига қўл солиб кўришга уринардилару, аммо ҳаракатлари беҳуда кетарди.

— Биз билан д'Орсонваль хонимникига кирмайсизми?— деб сўради де Грассен нотариусдан.

— Биз кейинроқ келамиз,— деб жавоб қилди раис.— Агар амаким рухсат этса, оймқиз де Грибокур ҳузурига кечқурун киришга ваъда берган эдим, олдин биз ўша ёққа борамиз.

— Ундай бўлса, ҳозирча хайр, жаноблар,— деди де Грассен хоним.

Де Грассенлар Крюшолардан ажралиб, бир неча қадам юргач, Адольф отасига:

— Роса аччиғлари келяпти, а?— деди.

— Жим тур, ўғлим,— деди онаси,— эшитиб қолишлари мумкин. Кейин, гапингнинг тутуриғи ҳам йўқ, ҳуқуқшунослик мактабининг ҳиди келиб турибди.

Де Грассенларнинг узоқлашганини кўрган суд амалдори ҳам амакисига қараб:

— Ана шунақа, амакижон!— деб уҳ тортди.— Иш бошлаганда, суд раиси де Бонфон эдим, лекин охири яна оддий Крюшо бўлиб қолдим.

— Хижолат тортганингни сездим. Тўғри, бугун шамол де Грассенлар томонга эсди. Лекин шунча илминг бўлса ҳам, ғирт аҳмоқ экансан! Майли, улар Гранденинг ўша: *қараб кўрамиз* деган сўзига мағрур бўлиб юраверишсин, сен хотиржам бўл, бўтам: барибир Евгения сенники бўлади.

Гранденинг олижаноб нияти ҳақидаги хабар бир неча минут ичида учта хонадонга тарқалди. Шундан кейин бутун шаҳар Гранденинг акалик ҳиммати тўғрисида гапира бошлади. Унинг винофурушлар ўртасидаги қасамни бузиб, маккорлик билан вино сотган гуноҳини ҳамма афв этди. Грандени олижаноблик қилишга лаёқатсиз деб ўйлаганлар унинг номус туйғусига ҳайрон қолиб, энди мақташарди. Бир зумлик зўр ҳодиса учун ҳам, қандайдир хору хасларнинг оқим ихтиёрига тушиб, оқиб кетаётгани учун ҳам, шоввозлик қилиш, газабланиш ёки эҳтирос билан завқланиш французлар табиатига хосдир. Наҳотки кўпчилик, яъни халқлар, чиндан ҳам хотирлаш қобилиятидан маҳрум бўлсалар?

Гранде чол эшикни беркитар-беркитмас, Нанетани чақирди.

— Итни бўшатма, ўзинг ҳам ухлама, бирга қиладиган ишимиз бор. Соат ун бирда Корнуаёе Фруафондаги аравани қўшиб, дарвоза олдига келиши керак. Кўз-қулоқ бўлиб тур, келганида дарвозани тақиллатмасин, кейин унга айт, уйга товуш чиқармасдан кирсин. Полиция қоюдаларига кўра, кечаси шовқин қилиш тақиқланган. Кейин сафарга чиқаётганимни атрофдагиларнинг ҳам билиши шарт эмас.

Шундан сўнг, Гранде ўз лабораториясига чиқиб кетди. Нанетага унинг гимирлаб юргани, ивирсишлари, оҳиста равишда у ён-бу ён юришлари эшитилиб турди. Чол, афтидан, хотини билан қизини уйғотиб юбормасликка ва айниқса, жиянининг диққатини қўзғатмасликка уринарди, Шарлнинг шу пайтгача чироқ ёқиб ўтиргани чолнинг жиғибийронини чиқаряпкан эди. Амакиваччасининг ташвиши билан ётган Евгениянинг қулоғига тун қўйнида жон бераётган одамнинг инграши эшитилгандай туюлди, бу ўлаётган одам қизнинг тасаввурида Шарль эди; чунки кечқурун Евгения уни ранги бўздек оқарган, қайғудан изтироб чеккан аҳволда қолдириб чиқиб кетган эди. Эҳтимол, у ўзини ўлдириб қўйгандир? Шу оннинг ўзида Евгения қалпоқли жун камзулчасига уранди-ю, коридорга чиқмоқчи бўлди. Эшик тирқишидан тушган ёруғ шуъла аввалига уни чўчитиб юборди: шуъла ёнғинга ўхшаб кўринди. Кейин Нанетанинг дўқ-дўқ юрган оёқ товушларини ва бир неча отларнинг кишнаганини эшитиб, дарҳол кўнгли тинчиди.

«Тағин дадам амакимнинг ўғлини ўғирлатиб юборса-я», деди у ўзига ўзи савол бериб ва эшикни гижирлатмасдан, эҳтиётлик билан қия қилиб очди.

Бирдан қизнинг кўзи отасининг кўзлари билан учрашди, гарчи отасининг қарашлари номуайян бўлиб, ҳеч нарса кўрмаган бўлса-да, қиз кўрққанидан донг қотиб қолди. Чоли тушмагур билан Нанета икковлари йўғонгина хода учларини ўнг елкаларига қўйиб, арқон билан шу ходага осилган бочкачани кўтариб кетишаётган эди. Бу хил бочкачаларни Гранденинг ўзи бўш вақтида орқа томондаги ошхонада ўтириб, эрмак учун ясарди.

— Вой, тавба! Мунчаям огир бўлмаса!— деди Нанета секнигина.

— Афсуски, булар ҳаммаси мис чақалар!— деди чоли тушмагур.— Кўзингга қара, шамдонни туртиб юборма.

Бу манзара зинапоя панжарасининг икки устунчаси ўртасига қўйилган бир дона шам билан ёритилиб турарди.

— Корнуайе,— деди Гранде, *in partibus*¹ хизматкорига қараб,— тўппончаларни олиб келганмисан?

— Йўқ, тақсир. Мис чақаларингиз учун нимадан қўрқардик дейсиз!

— Ҳеч нимадан,— деди Гранде чол.

— Бунинг устига,— деб гапини давом эттирди қоровул,— отларни ўқдек учириб кетамиз, чунки фермерлар сиз учун энг яхши отларини танлаб беришди.

— Майли, майли. Қаёққа боришимни уларга айтганинг йўқдир?

— Ўзим ҳам билганим йўқ-ку!

— Майли, арава мустаҳкамми?

— Бўлмаса-чи! Бунақаси бўлмайди, уч минг қадоқ ортсангиз ҳам кўтаради. Бу муштдай-муштдай бочкачаларингиз қанча келарди дейсиз!

— Ол-а!— деди Нанета.— Қанча келишини биз биламиз-да. Ўн саккиз юз қадоқ келиб қолар.

— Овозингни ўчир, Нанета. Хотинимга мени, қишлоққа кетди деб айт. Тушки овқатга етиб келаман. Отларни учирасан, Корнуайе. Анжерга соат тўққиз бўлмасдан етиб боришимиз керак.

Арава жўнаб кетди. Нанета дарвозани тамбалаб, итни ечиб юборди ва карахт елкасини уқалаб уйқуга ётди. Шундай қилиб, теварак-атрофдаги кишилардан ҳеч ким Гранденинг жўнаб кетганини ҳам, унинг мақсадини ҳам билмай қолди. Чоли тушмагур жуда ҳам хуфиясига иш кўрди. Олтин билан лик тўлиб ётган бу уйда ҳеч ким ҳеч қачон сариқ чақа ҳам кўрмаган эди. Эрталаб чол, портда айланиб юрганида, Нантда бошланган жуда кўп ҳарбий қурилишлар туфайли тилланинг баҳоси икки марта ошгани, тилла сотиб олиш учун Анжерга олиб-сотарлар ёпирилиб келаётгани ҳақидаги хабарларни эшитган эди. Шунинг учун кекса виночи, ўзига қарам деҳқонларнинг отларини сўраб олиб, кечасиёқ Анжерга жўнаб кетди. Бундан мақсад — ўз қўлидаги тилла запасларини сотиб, ундан тушган пулларга

¹ Бу ерда: вақтинча қоровуллик вазифасини ўтовчи маъносида.

давлат рентаси олиш, шу йўсин билан яна биржада пул қийматининг ўзгариши ҳисобига бирмунча пул ишлаб олиш эди.

Зинапоядаги гапларни эшитган Евгения:

— Дадам жўнаб кетяпти,— деди.

Уй яна сукунат қўйнига чўмди, араванинг узоқдан келаётган тарақа-туруқ овози секин-аста ўчиб, уйқуда ётган Сомюрга эшитилмай қолди. Шу пайт Шарль ётган хонадан тўсиқ оша инграган товуш эшитилди — бу товушни Евгения қулоқ билан эшитишдан олдинроқ юрак билан сизди. Эшик тирқишидан қиличнинг тигидай ингичка ёруғ шуъла тушиб, эски зинапоя панжарасини шарт кесган эди.

— Изтироб чекапти, шўрлик,— деди қиз зинадан икки поғона кўтарилиб.

Иккинчи марта эшитилган ингроқ қизни, йигитнинг хонаси олдидаги майдончага қадар кўтарилишга мажбур этди. У қия очиқ турган эшикни туртди. Шарль эски креслода бошини осилтириб ухлаб ётарди. Ерга етай деб, осилиб ётган қўлидан пат қалами тушиб кетган эди. Йигитнинг ёмон ётиб қолганлиги учун қийналиб нафас олаётганини кўрган Евгения бирдан қўрқиб кетди ва шошилиб ичкарига кирди. У конвертга солиб елимланган унтача хатни кўрди-да... «Жудаям чарчаган бўлса керак»,— деб ўйлади. Қиз, мактубларнинг адресларини ўқий бошлади: *Извошсоз усталар ж. Фарри Брельман ва уларнинг шериклари ширкатига, кийим тикувчи ж. Бюиссонга, ҳоказо ва ҳоказо.*

«Афтидан, у, Франциядан тезроқ жўнаб кетиш учун ҳамма ишларини саришталаб қўйганга ўхшайди»,— деб ўйлади қиз. Унинг кўзи иккита очиқ ётган хатга тушди. Бу хатлардан бирининг муқаддимасидаги «Қимматли Анетагинам...» деган сўзлар Евгенияни эсанкиратиб қўйди. Юраги дукиллаб ура бошлади, оёқларини ердан узолмай, донг қотиб қолди.

«Унинг қимматли Анетаси? Унинг севгилиси бор экан, демак, уни ҳам севишаркан! Умид учқунларим сўнди!.. Севгилисига нима деб ёзибдийкин?»

Евгениянинг миясида ҳам, қалбида ҳам бирдан шундай фикр туғилди. Қиз кўзини қаёққа тикмасин, ҳамма ерда, ҳатто полнинг чорқирра плиталарида ҳам шу сўзлар ўтдек товланиб намоён бўларди.

«Ҳалитдан воз кечишим керак ундан! Йўқ, мен бу

мактубни ўқимайман. Чиқиб кетишим керак... Борди-ю хатни ўқиб кўрсам-чи!..»

Евгения Шарлга термилиб туриб, унинг бошини аста кўтариб, креслонинг суянчигига қўйди. Шарль эса, ҳатто уйқусида ҳам онасини таниб, унинг эркалашларини ва ўпичини уйгонмасдан туриб қабул этувчи чақалоқ сингари ҳузур қилиб ухлаб ётарди. Евгения, бамисоли онадай меҳрибонлик билан унинг осилиб ётган қўлини кўтарди, худди онадай астагина унинг бошидан ўпди. Лекин қандайдир иблис унинг қулоғи остида «Қимматли Анета!» деган бир жуфт сўзни ҳамон такрорларди.

— Эҳтимол, яхши иш қилмаётгандирман, билиб турибман, лекин хатни ўқиб кўраман,— деди Евгения.

Қиз тескари ўгирилди, чунки унинг мусаффо виждони нола чека бошлаган эди.

Умрида биринчи марта унинг юрагида ёмонлик билан яхшилик юзма-юз тўқнашган эди. Шу пайтгача у ўз қилмишлари учун бирон марта ҳам хижолат бўлиб қизорган эмас эди. Эҳтирос ва синчковлик туйғулари ҳозир уни ром қилиб қўйди. Евгения хатни ўқиркан, ҳар жумла сари юраги кенгайиб борди ва хатни ўқиб турган чоғида ўзини қуршаб олган изтиробли ҳарорат биринчи муҳаббат шодликларини унга яна ҳам лаззатлироқ намоён қилди.

«Қимматли Анета, ҳеч қандай инсон ақли олдиндан кўра билмайдиган оғир бир кулфат бошимга тушмаганда эди, бизни бир-биримиздан жудо қилишга ҳеч нарса қодир бўла олмас эди. Отам ўзини ўзи отиб қўйди; унинг ҳам, менинг ҳам бойлигимиз тамомила барбод бўлди. Мен олган тарбиямга кўра, ҳали бола ҳисобланишим мумкин бир ёшда етим қолдим; шунга қарамай, мен, қулаб тушганим тубсиз жарликдан мардона қад кўтариб қутулиб чиқишим керак. Мен ҳозир, ярим кечагача ўз ҳисобкитобларим билан шуғулландим. Агар Франциядан соф виждонли киши сифатида (албатта, бунга ҳеч шубҳа йўқ) чиқиб кетмоқчи бўлсам, у ҳолда, бахтимни синаб кўриш учун, Ост-Индия ёки Америкага жўнашимга ёнимда юз франк ҳам қолмайди. Шундай, менинг бечора Аннам, бойлик орттириш учун мен энг мудҳиш иқлимди ўлкаларга жўнайман. Айтишларига қараганда, ўша томонларда дурустроқ ва тезроқ пул топиш мумкин экан. Парижда эса мен барибир қололмасдим. Менинг руҳим ҳам, вужудим ҳам банкрот одамнинг ўғли-

га нисбатан бўладиган таҳқирлар, совуқ муносабатлар ва нафратли боқишларга бардош бериш учун яратилган эмас. Э, худо! Икки миллион қарздор бўлиш!.. Бир ҳафта ичидаёқ, яккама-якка жангда мени ўлдириб қўйишади. Шунинг учун у ерга қайтиб бормайман. Ҳатто, сенинг муҳаббатинг, эркаклар қалбига малҳам бўлувчи муҳаббатларнинг энг латофатли ва садоқатлиси ҳисобланган сенинг муҳаббатинг ҳам мени у ерга жалб этишга қодир эмас. Эвоҳ! Маҳбубам, қани энди етарли пулим бўлганда, ҳозир сен истиқомат қилиб турган ерга қушдек парвоз қилардим, дудоқларингдан сўнгги марта бўса олардимки, бу сенинг қизгин бўсанг, ишларимнинг ўнглиниб кетиши учун менга куч бағишлаган бўлар эди...»

— Бечора Шарль! Хатни ўқиганим яхши бўлди. Ўзимнинг олтинларимни бераман,— деди Евгения.

У, кўз ёшларини артиб, яна мактубни ўқишга киришди.

«Қашшоқликнинг мудҳиш оқибатлари тўғрисида ҳали ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман. Агар ёнимда йўл кира учун юз луидор пулим бўлганда ҳам, мол сотиб олиш учун ҳеч пулим қолмайди. Йўқ, ёнимда юз эмас, бир луидор ҳам қолмаса керак, ёнимда қанча пул қолиши Париждаги қарзларимни тўлагандан сўнггина маълум бўлади. Агар ёнимда ҳеч вақо қолмаса, мен тўппа-тўғри Нантга бораману, оддий матрос сифатида бирон кемага хизмага кираман ва ёшлигида бир пули бўлмай туриб, Ҳиндистонга бориб бойиб қайтган жуда кўп шижоатли йигитлар каби иш кўра бошлайман. Бугун эрталабдан бошлаб мен ўз келажакимга совуққонлик билан қарай бошладим. Келажак ҳеч кимга менга намоён бўлганчалик мудҳиш туйилмаган, чунки мен онажонимнинг меҳрига қониб, ардоқларига мириқиб, дунёда энг яхши отанинг арзандаси бўлиб ўсганман; чунки мен зодагонлар даврасига қадам босишим билан маҳбубам Аннанинг муҳаббатига муяссар бўлганман! Мен фақат ҳаётнинг гулларинигина кўрдим; бу хил ҳузур-ҳаловат узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Шундай бўлса ҳам, азизим Анна, парижлик энг латофатли хонимнинг ёқимли эркалатишларига ўрганган, уйда вақтичоғликдан бошқа ҳеч нарса кўрмаган ва кўнгли истаган нарсани талаб қилганда, бу талаб отаси учун қонун бўлган беғам йигитларга нисбатан менда мардлик кўпроқдир. О... ота-

жон! У вафот этди, Анета! Мана энди мен ўз аҳволим тўғрисида, сенинг аҳволинг тўғрисида ўйланиб қолдим. Бир кеча-кундузда мен анча қариб қолдим. Азизим Анна, агар мени ўз ёнингда, Парижда олиб қолиш учун зебзийнатларингни, кийим-кечакларингни, Операдаги ло-жангни ҳадя қилганингда ҳам енгилтак ҳаётимнинг барча харажатларини қоплай олмаган бўлар эдик, ундан кейин, бундай ҳадяларни қабул этиш учун менда куч ҳам топилмас эди. Демак, бугун биз умрбод видолашамиз...»

«Шарль у билан видолашяпти, ё парвардигор! О, қандай бахт!»

Евгения севинганидан бир сапчиб тушди. Шарль қимирлаб қўйди, қиз қўрққанидан бадани жимирлаб кетди; лекин, бахтига, йигит уйғонмади. У яна ўқий бошлади:

«Қачон қайтаман? Билмайман. Ост-Индиянинг иқлими европалик одамни, айниқса, иш билан шуғулланувчи европалик кишини жуда тез қаритади. Ўн йил кейин юз берадиган воқеаларни тасаввур қилиб кўрайлик. Ўн йилдан кейин, қизинг ўн саккизга киради, у сенга дугона ва айни вақтда айғоқчи бўлиб қолади. Зодагонлар сени шафқатсиз таҳқирлайди, қизинг эса балки улардан ҳам ошириб юборар. Биз зодагон табақанинг бундай фисқ-фужурлари намунасини ва қизларнинг кўрнамаклик қилганини ўз кўзимиз билан кўрганмиз; шулардан сабоқ олишимиз мумкин. Шу тўрт йил давом этган саодатли ҳаётимиз хотирасини худди мен сингари юрагингнинг энг чуқур ерида сақла ва агар қўлингдан келса, бахти қора дўстингга вафо қил. Бироқ мен бу тарзда талаб этишга журъат қилолмайман, чунки, кўриб турибсанки, азизим Анна, мен ўз кўрпамга қараб оёқ узатишим, ҳаётга шахсиятпараст кишидек қарашим, ҳаёт қандай бўлса, шунга кўникишим керак. Хуллас, мен ҳозирги янги аҳволим заруриятларидан бири бўлган уйланиш тўғрисида ўйлашим керак; сенга очиғини айтсам, бу ерда — Сомюрда, амакимнинг қизини кўриб қолдим, бу қизни кўрсанг, унинг қилиқлари, чеҳраси, идроки ва раҳмдиллиги сенга ҳам ёқарди; бундан қола берса, яна бу қизнинг, билишимча...»

Хат жумланинг ўртасида тўхтаганини кўрган Евгения ўзича: «Ёза бериб жуда чарчаган бўлса керак, хатни тугатолмабди»,— деб қўйди.

У йигитни оқламоқда эди! Модомикн, шудай экан, бу ифбатли қиз мактубда ўзи тўғрисида ёзилган сўзларнинг қанчалик совуқ эканини пайқай олармиди? Диний таълим олган, гуноҳдан беҳабар ва покиза қизлар сеҳрли муҳаббат салтанатига қадам қўйишлари биланоқ, ҳамма нарса уларнинг кўзида муҳаббат бўлиб акс этади. Улар ана шу муҳаббат салтанатида сайр этарканлар, ўз қалблари бахш айлаган ва севимли ёрларига порлоқ шуъла бўлиб жаранглаётган илоҳий нур қўйнига чўмган бўладилар; улар маҳбубларини ўзларининг ўтли туйғулари билан зийнатлайдилар, ажиб тафаккурлари билан бойтадилар. Аёл кишиларнинг хатоси ҳар доим деярли уларнинг яхшиликка эъгиқоди ёки ҳақиқатга ишонувчанлигидан келиб чиқади. «Азизим Анета, қимматли маҳбубам» деган сўзлар Евгениянинг юрагида энг латофатли муҳаббат сўзлари каби янгради ва болалик чоғида черковдаги органда чалинган «Келингиз, тангрига сиғинайлик» деган илоҳий садолар сингари руҳини эркалаб, қулоғига хуш ёқди. Бунинг устига, Шарлнинг ҳанузгача йиғидан нам кўзлари ёш қизни муқаррар асир этишга қодир бўлган унинг олижаноб юрак туйғуларидан далолат берарди. Отасини ҳаддан ташқари яхши кўрган, унинг ўлганига чин юракдан қайғурган Шарлнинг қалбига меҳрибонлик бахш этган манба унинг дилидаги меҳр-муҳаббат туйғуси эмас, балки марҳум отасининг олижаноб фазилатлари эканлигини қиз қаёқдан билсин? Жаноб Гийом Гранде ва унинг рафиқаси доим ўз ўғилчаларининг барча орзуларини қондириб, ҳар жиҳатдан уни ўз бойликларидан баҳраманд қилиб, болада мудҳиш ғаразларнинг пайдо бўлишига йўл қўймадилар. Париждаги кўпчилик болалар озми, ёки кўпми бу хил ғаразлардан холи эмас эдилар. Бунинг сабаби — уларнинг орзу-ҳаваслари Париждаги ҳузур-ҳаловатлар ўртасида туғилади, маълум режалар белгиланади, лекин бу режаларнинг амалга ошиши доим пайсалга солинади, ота-оналарнинг ҳаётлиги туфайли доим кечиктириладики, бу ҳол болаларни ранжитади. Мана шунинг учун, отанинг сахийлиги Шарлнинг қалбида ҳақиқий меҳр, фарзандга хос чинакам, беғараз муҳаббат туйғусини пайдо қилди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳар ҳолда, Шарль Париж одатлари туфайли, Анетанинги ўзи туфайли ҳар бир нарсага ғараз билан қарашга ўрганган Париж фарзанди эди, хуллас, у йигит ниқоби остидаги

чолга айланиб қолганди. Шарль бу жамиятдан жуда ёмон тарбия олди. Бу жамиятда бир оқшомнинг ўзида фикрлар ва сўзлар орқали суд мажлисида кўрилган жиноятлардан кўра кўпроқ жиноят қилинади. Бу жамиятда энг буюк ғоялар аскиябозлик билан топтаб ташланади. Бу жамиятда фақат ҳар нарсага «тўғри» қараган одамгина бирор обрўга эга бўлади. Уларнинг «тўғри» қарашлари эса қуйидагича: Ҳеч нарсага — ҳиссиётга ҳам, одамларга ҳам, ҳатто воқеаларга ҳам ишонмаслик; улар ўзлари сохта воқеалар вужудга келтирадилар. Бу жамиятда тўғри фикр юритиш учун, ҳар кун эрталаб киши дўстининг ҳамёнини салмоқлаб кўриши зарур, дипломатик равишда ўзини теваракдаги ишлардан юқори қўя билиши керак; на санъат асарлари, на олижаноб хизматлар, хуллас, ҳеч нарса билан олдиндан завқланмаслик керак; ҳар бир соҳада шахсий манфаатни энг асосий куч деб ҳисоблаш керак. Минг хил жинниликлардан сўнг, оқсуяк хоним нозанин Анета, Шарлни жиддий фикр юритишга мажбур этди; хушбўй қўллари билан Шарлнинг сочларини силаб туриб, унинг келажакдаги мавқеи тўғрисида гапирди; хоним йигитнинг соч толимини ўйнаб туриб, уни ҳаёт ғаразларига ўргатди; у йигитга аёлларга хос назокат бахш этди ва моддий манфаатпараст қилди. Йигит икки томонлама бузилса ҳам, лекин бу яхши дид билан гўзал ва нафис бузилиш ҳисобланарди.

— Шарль, сиз тентак боласиз,— дер эди хоним йигитга,— сизни зодагонлар одатига ўргатишим жуда қийин бўлади. Сиз жаноб де Люпо билан жуда қўпол муомала қилдингиз. Бу одам ортиқча ҳурматга сазовор эмаслигини мен ҳам жуда яхши биламан. Лекин сабр қилиш керак, аввал у амалдорликдан тушсин, кейин истаганингизча масхара қилаверасиз. Кампан хоним бизга нима деганини биласизми? «Болаларим, ҳар қандай одам министрлик составида турган чоғда, унга гаъзим қилинг. Ўрнидан тушгач, уни хандаққа тортишга кўмаклашинг. Қўлида амали бўлган чоғда, у бамисоли худодек, амалдан тушгач, хандаққа ташланган Маратдан ҳам паст, чунки Марат ўлик эди, у эса тирик. Ҳаёт — пайдарпай хил келиб туришлардан иборат, ўзингни доим яхши вазиятда тутиш учун, хил келишлар усулини ўрганиш, уларга эргашиш керак»,— деган эди.

Шарль, ўта даражада модага кириб қолган йигит эди,

Ўз ота-онаси туфайли у ҳеч қандай қийинчилик кўрмай, зодагонлар даврасида эркаланиб ўсди, шу сабабдан ҳам иродаси кучли эмас эди. Париж ҳаётининг чарх-фалаги Шарлнинг кўнглига онаси ўрнаштирган тоза олтин донасини чўза-чўза, ингичка ипга айлантирди; йигит бу олтинни авайламади, у ҳаёт гирдобиди сийқаланиб тамом бўлиши керак эди. Аммо у вақтда Шарль фақат йигирма бир ёшга кирган эди, холос. Бу ёшдаги йигитларга ҳаётнинг мусаффолиги билан дил покизалиги бир-бирига пайванд бўлиб кетгандек туюлади. Одамнинг товуши, кўз қараши, қиёфаси, гўё унинг туйғулари билан узвий боғлангандек бўлади. Зотан, энг бағри тош судья, ҳеч нарсага ишонмовчи мутасаддий, энг қаттиқ қўл судхўр ҳам, кўзлари фируза ёшлардан намиққан, пешонасида эса ҳали бирорта ажин кўринмаган кишининг юраги қаримсиқ эканига, унинг ғаразли нияти борлигига ишонишга журъат этмайди. Париж ахлоқининг қоидаларини амалда ишлатиш учун Шарлга ҳеч бир қулай пайт дуч келмаган эди, мана шу тажрибасизлиги учун ҳам у ёқимтой эди. Лекин ўз ихтиёридан ташқари, унга худбинлик хислати сингиб қолганди. Париж киши-сига нисбатан қўлланган сиёсий иқтисод куртаклари Шарлнинг юрагида ҳам бўртиб қолгани учун, агар у қуруқ томошабинликдан ҳаёт воқелиги драмасидаги актёрга айланса, куртаклар бетўхтов ўсиб чиқиши мумкин эди. Деярли ҳамма қизлар, ташқи қиёфаси билан мафтун этувчи ўктам йигитларнинг лаззатбахш ваъдаларига лаққа тушиб қўя қоладилар. Агар Евгения провинциядаги кўпчилик қизлар сингари эҳтиёткор ва зеҳнли бўлганда, амакисининг ўғлидаги муомала, гап-сўз ва хатти-ҳаракатлар ҳозирча унинг юрак талпинишига монанд эканлигини пайқаган ҳолда, унга ишонмаслиги мумкинми эди? Қиз кутилмаганда юз берган таҳликали бир тасодиф туфайли йигитнинг ёш юрагида сақланиб қолган самимий назокатнинг сўнгги ифодасига шоҳид бўлди ва йигит виждонининг сўнгги фарёдларини эшитишга муяссар бўлди. Шундан сўнг қиз, ўз тушунчасига кўра, муҳаббат туйғуси билан суғорилган бу мактубни столга қўйди-да, ухлаб ётган амакиваччасини меҳрибонлик билан томоша қила бошлади: йигит чеҳрасида ҳаётнинг қўл урилмаган хом хаёллари қиз учун ҳамон акс этиб турарди; шу он Евгения уни умрбод севишга касамёд қилди. Кейин у иккинчи бир мактубга кўз ташла-

ди ва ўзининг бу янги адабсизлигига ортиқча аҳамият ҳам бермади. Иккинчи мактубни ҳам ўқий бошлаганининг сабаби фақат шунда эдики, Евгения бу мактубда ҳам, бошқа аёллар сингари ўз севгилисининг олижаноб хислатларини исбот қилувчи янги далиллар топмоқчи эди.

«Азизим Альфонс, бу мактубни ўқий бошлаганингда, менинг дўстларим қолмайди; лекин сенга шуни эътироф эшитишим керакки, дўстлик сўзини суистеъмол этувчи зодагонларимиздан шубҳалансам-да, сенинг чинакам дўстлигингдан асло шубҳаланмадим. Шунинг учун ишларимни саранжомлашни сенинг зиммангга юклайман ва менга қарашли барча нарсалардан бирор манфаат чиқаришингни умид қиламан. Энди, менинг қай аҳволга тушганимни билишинг керак. Менда ҳеч вақо қолмади ва мен Ост-Индияга жўнаб кетмоқчиман. Мен қарздор бўлган одамлардан эсимга тушганларига ҳозиргина хат ёздим, бу хат ичида ҳам уларнинг рўйхати бор, лекин рўйхатни ёддан тузганим учун унча аниқ бўлмаслиги мумкин. Менинг кутубхонам, жиҳозларим, от-уловларим ва шунга ўхшаш нарсаларим қарзларимни узишга етарлидир деб умид қиламан. Ўзим учун фақат баъзи арзиманган зийнат асбобларини сақлаб қолмоқчиман, чунки бу нарсалар савдогарчиликни бошлашимда яраб қолиши мумкин. Азизим Альфонс, буюмларимни сотишинг учун бу ердан сенга, ҳар эҳтимолга қарши, расмий ишонч қоғози юбораман. Сен ҳамма қуроолларимни ўзимга жўнат. Бритон итимни ўзинг ол. Ҳеч ким бу ажойиб ҳайвоннинг қадрига етмайди, шу сабабдан уни сенга тақдим этганим яхшироқ. Одатда ўлим тўшагида ётган киши васийга узук қолдиради, мен эса узук ўрнига шуни қолдиришни маъқул кўрдим. Мен Фарри, Брейльман ва шериклари ширкатида ўзим учун ниҳоят даражада қулай сафар каретаси буюртирган эдим, лекин келтириб беришмади. Сен уларни мендан ҳақ талаб қилмасдан, каретани ўзларида олиб қолишга кўндир; агар улар бунга кўнмай, хизмат ҳақларини талаб қилсалар, ишқилиб, менинг ҳозирги аҳволимда номусимга иснод келтирмайдиган йўлни тута бер. Мен, ороллик қиморбозга ҳам олти луидор ютқизган эдим, албатта, шуни ҳам унга...»

— Акажоним!— деди Евгения, хатни қўйиб ва ёниб турган шамдан биттасини олиб, шипиллаганча ўз хонасига чиқиб кетди.

Бу ерда у ёқимли ҳаяжондан холи бўлмаган ҳолда, эман ёғочидан ясалган қадимий шкафнинг тортмасини очди. Бу шкаф уйғониш даври деб аталадиган замоннинг энг гўзал буюмларидан бўлиб, тепасида машҳур қирол саламандирасининг ярим сийқаланган тасвири кўриниб турарди. Евгения шкаф тортмасидан алвон ранг духобадан тикилган зар попукли дўппайган ҳамён чиқарди, ҳошиясидаги зар иплари ейилиб кетган бу ҳамён бувисидан қолган мерос эди. Кейин қиз зўр ғурур билан ҳамённи қўлида салмоқлаб кўрди ва оз-озлаб тўплаган пуллари қанчага етганини аниқлаш учун, зўр иштиёқ бериб санашга киришди. Дастлаб, у, 1725 йилда, Иоанн V даврида тамғаланган йигирма дона Португалия тилла чирвонини ажратиб қўйди. Агар бу тиллани юриб турган пулга алмаштирилса, ҳар биттасига юз олти миш саккиз франку олти миш тўрт сантиметдан берар эдилар — унга отаси шундай деб айтган эди. Бироқ, уларнинг ҳақиқий баҳоси юз саксон франкдан эди, чиройлилиги ва ноёблиги жиҳатидан эса бу тангаларнинг тенги йўқ эди.

Сўнг қиз беш дона Генуя тилла чирвонини ажратди — булар ҳам ноёб тангалар эди; пулга алмаштирганда буларнинг ҳар қайсиси саксон етти франкдан турарди, лекин ишқибоз одам юз франк ҳам берарди. Бу тангалар қизга марҳум бобоси де ля Бертельердан қолганди.

Бундан кейин, Филипп V замонида, 1729 йилда тамғаланган уч дона испан пистולי чиқди. Бу тиллаларни де Жантийе хоним тақдим этган ва ҳар сафар битталаб тақдим этаётганда:

— Бу чиройли қушча, бу сап-сарикқина тангача тўқсон саккиз ливр туради. Буни эҳтиёт қил, қизим — коллекцияларингга чирой бағишлайди, — деган эди.

Булардан сўнг, 1756 йилда тамғаланган юз дона Голландия тилла тангасини олди, уларнинг ҳар қайсиси ўн уч франкдан турар ва Гранде чол ҳаммадан кўп шу тангаларни қадрларди (чунки ҳар битта тангада йигирма уч қиротдан¹ ортиқ тилла бор эди).

Ниҳоят, у ишқибозлар томонидан медаль билан тенг баҳоланадиган, мумсик одамлар ҳам жуда қадрлайдиган энг ноёб тангаларни олди. Булар: ҳар бирида йигирма тўрт қиротдан олтини бўлган Бобир шоҳ замонасининг энг ажиб тангалари — Мезон тамғаси босилган

¹ Қирот — 0,2 граммга тенг оғирлик ўлчови.

уч рупия ва Ҳулкар тамғаси босилган беш рупия тилла танга эди; бу тангаларнинг ҳар биттаси оғирлигига кўра ўттиз олти франку қирқ сантимет турарди, лекин шинаванда одам индамасдан эллик франк ҳам берар эди.

Эжени¹ ҳаммадан кейин баҳоси қирқ франк турадиган қўшалоқ наполеондорни қўлига олди, бу тангани қиз уч кун бурун отасидан олиб, бепарволик билан қизил ҳамёнига ташлаб қўйган эди.

Қизнинг ҳамёнидаги бойликлар қўл теккизилмаган яп-янги тангалардан иборат бўлиб, улар чинакам санъаткорона маҳорат билан яратилган эди. Вақт-вақти билан Гранде ота бу тангалар тўғрисида суриштирар, уларнинг юксак фазилатларини — қирраларининг чиройини, устининг ялтирашини, ҳали сийқаланмаган оҳорли ҳарфларининг гўзаллигини қизига намойиш қилиш учун, уларни қайта-қайта кўргиси келиб турарди. Лекин ҳозир қиз на бу тангаларнинг ноёблиги тўғрисида, на отасининг ҳаваси тўғрисида, на отаси учун шу қадар қимматли ҳисобланган бу қимматбаҳо бойликдан жудо бўлиш хавфи тўғрисида ўйлар, билъакс, унинг хаёлида фақат амакисининг ўғли бор эди. У тангаларни янглиша-янглиша ҳисоблаб, ахири қўлида беш минг саккиз юз франкка яқин нақд пули борлигини аниқлади. Бу тилла пулларни, келишиб туриб, тахминан икки минг экюга сотиш мумкин эди. Бунчалик бойликни кўрган қиз, севинчи ичига сиғмай, дикир-дикир ўйноқлаб кетган боладай, қўлларини бир-бирига уриб, чапак чалиб юборди. Шундай қилиб, ота билан қиз, ҳар қайсиси ўз бойликларини санаб чиқишди; ота ўз тиллаларини пуллаш учун санаган бўлса, Евгения уларни жўшқин ҳиссиёт гирдобига отиш учун санади. Қиз тангаларнинг ҳаммасини эски ҳамёнга қайта солиб, уни қўлига олди-да, ҳеч тараддудланиб ўтирмасдан яна юқорига кўтарилди. Амакиваччасининг пинҳона қашшоқлиги қизни ҳозир тун эканлигини ҳам, одобни ҳам унутишга мажбур этди; айни вақтда унга соф виждон, фидойилик ва бахтиқбол туйғуси куч бағишламоқда эди.

Евгения бир қўлида шам, иккинчи қўлида ҳамён ушлаган ҳолда эшик остонасида пайдо бўлган пайт, Шарль уйғонди ва амакисининг қизини кўриб ажабланганидан,

¹ Эжени — Евгения.

оғзини очганча, донг қотиб, унга қараб қолди. Евгения яқин келиб, шамдонни стол устига қўйди ва ҳаяжонли овоз билан гапирга бошлади:

— Ака, сизнинг олдингизда гуноҳкорман, кечирингизни сўрайман. Агар сиз кечирсангиз, худо ҳам бу гуноҳимдан кечади.

— Узи нима гап?— деб сўради Шарль, кўзларини ишқалаб.

— Мен манави иккита хатингизни ўқидим.

Шарль қизариб кетди.

— Очигини айтсам,— деб гапида давом этди қиз,— қандай қилиб бунақа қилганимниям, нимага хонангизга кирганимниям сабабини билмайман. Лекин хатларингизни ўқиб кўрганим учун унчалик пушаймон қилмоқчи эмасман, бу хатлар менга сизнинг юрагингизни, кўнглингизни билишимга имкон берди ва яна...

— Яна нима?— деб сўради Шарль.

— Яна, сизнинг режаларингизни билиб олдим: сизга бирмунча пул зарур экан...

— Азизим!..

— Жимм-м, ака! Секинроқ гапиринг, яна уйғониб қолишмасин. Мана,— деди қиз ҳамённи очиб,— ҳеч нарсага муҳтожлиги йўқ, камбағал синглингизнинг тўплаган пуллари. Шарль, буларни олинг. Бугун эрталаб ҳам мен пулнинг нималигига тушунмас эдим. Менга сиз тушунтирдигиз: пул — фақат бир восита экан, вассалом. Амакимнинг ўғли — туғишган акадек бўлади, шунинг учун синглингизнинг пулларини ҳеч торгинмай қарзга олишингиз мумкин.

Еш қизларга хос хислати қанча бўлса, аёллик хислати ҳам шунча бўлган Евгения қўли қайтишини ўйламаган эди, амакиваччаси эса индамай турарди.

— Наҳотки қўлимни қайтарсангиз?— деди Евгения ва юрагининг дукиллаши бу сукунат қўйнида барала эшитила бошлади.

Амакиваччасининг ўйлаиб туриши қизнинг кўзига хўрлиги келаётгандай туюлиб, унинг муҳтожлиги яна ҳам яққолроқ намоён бўлди, буни кўрган Евгения тиз чўкмоқчи бўлди.

— То мана шу тиллаларни олмагунингизча ўрнимдан турмайман!— деди қиз.— Акажон, ўтинаман, жавоб беринг!.. Мени ҳурмат қилсангиз, мурувватингиз бўлса, шуни олинг...

Шарль бу эҳтиросли ўкинч нидосини эшитиб, сингли-синнинг қўлини кўз ёшлари билан намлади ва шу қўлларни маҳкам ушлаб, қизни тиз чўктиришга қўймади. Йигитнинг қайноқ ёшларини ҳис қилган Евгения, дарҳол ҳамёнини олди-да, ичидаги олтинларни стол устига тўкди.

— Лемак, кўндингиз-а, ростданми?— деди қиз, суюнганидан йиғлаб юбориб.— Ҳеч нарсадан қўрқманг, ака-жон, ҳали бадавлат бўлиб кетасиз. Бу олтинлар сизга бахт келтиради, ахир бир кун келиб, қайтиб берарсиз. Кейин яна, икковимиз ширкат тузамиз. Хуллас, сиз қандай шарт қўйсангиз, ҳаммасига кўнаман. Аммо сиз менинг манави тортигимга унча аҳамият бермаслигингиз керак.

Ниҳоят, Шарль ўз туйғуларини изҳор эта билди.

— Тўғри, Евгения, агар мен қўлингизни қайтарсам, пасткашлик қилган бўлар эдим. Бироқ тортиқ учун тортиқ, ишонч учун ишонч бўлиши керак.

— Нима тўғрисида гапиряпсиз,— деди чўчиб қиз.

— Қулоқ солинг, азиз синглим, ҳув анави жойда...

Шарль гапини тамом қилмасдан, комод устида турган чарм ғилофли тўрт бурчак қутичани кўрсатди.

— Уша нарса, мен сизга айтсам, ҳаётимдан ҳам азиз. Бу қутичани онам совға қилган. Бугун эрталабдан бери мен шу қутича ҳақида ўйладим, агар онам гўридан тирилиб турганда, ўзи меҳрибонлик билан тўлдирган бу қутича ичидаги олтин буюмларни ўзи сотиб мени бу мушкул аҳволдан халос қилган бўларди, аммо менинг шундай қилишим мункирлик бўлади деб ҳисоблайман.

Евгения сўнгги сўзларни эшитаркан, бир сесканиб кетиб амакиваччасининг қўлини маҳкам қисди.

Қиз билан йигит сукутга чўмиб, жиққа ёш кўзлари билан бир-бирларига қараб олишгач, Шарль гапида давом этди:

— Йўқ, йўқ, мен бу қутичани йўқ қилиб юбормоқчи ҳам эмасман, хатарли сафар чоғларида ёнимда олиб юрмоқчи ҳам эмасман. Азизим Евгения, буни сақлашни сизга топшираман. Ҳеч қачон киши ўз дўстига бундан кўра муқаддасроқ буюмни ишониб топширган эмас. Яна ўзингиз биласиз.

Шарль қутича турган ерга бориб, уни ғилофдан чиқарди, қопқоғини очди ва маҳлиё бўлиб турган қизга ҳасрат билан қутича ичинини кўрсатди; қутичага сарф

этилган тилладан ҳам кўра унинг ишланиши кўп марта қимматлироқ эди.

— Сиз ҳавас билан томоша қилаётган бу нарса мен учун ҳеч нимага арзимайди,— деди йигит қутича пружинасини босиб, қутичанинг тагини очаркан.— Мен учун дунёда энг қимматли нарса мана бу:

Шарль қимматбаҳо инжу гардиш ичига қўйилган Мирбель¹ хоним чизган икки портретни чиқарди.

— Вой! Мунча чиройли! Бояги сиз мактуб ёзган хоним шу эмасми?

— Йўқ,— деди Шарль кулимсираб.— Бу аёл менинг онам, мана бу менинг отам, келин ойингиз билан амакингиз. Евгения, шу бебаҳо расмларни сақлаб қўйишингизни илтимос қилиб, қаршингизда тиз чўкишга тайёрман. Агар мен ҳалокатга учрасаму, менга топширган озгина бойлигингиз нобуд бўлса, мана шу олтинлар унинг ўрнини босади. Бу портретларни фақат сизга ишониб қолдираман: сиз уларни сақлаш шарафига лойиқсиз. Лекин вақти келганда, ўзингиздан кейин бошқанинг қўлига тушмаслиги учун, бу расмларни йўқотиб юборинг...

Евгения жим турарди.

— Рози бўлдингиз-а, шундай эмасми?— деди йигит мулойим оҳангда.

Евгения амакиваччаси ҳозиргина айтган гапларни эшитиб, унга биринчи карра маъшуқаларга хос нигоҳ ташлади, бу нигоҳда қанча маъно бўлса, шунча нозу карашма ҳам бор эди. Йигит унинг қўлини ўз қўлига олди ва ўпди.

— Софлик фариштаси! Иккимиз ўртамиздаги муносабат ҳеч қачон пул билан ўлчанмайди, шундай эмасми? Бугундан бошлаб, бизга пул эмас, балки унга бир қадар қиммат бериб турувчи ҳис-туйғулар раҳнамо бўлажак.

— Сиз онангизга ўхшар экансиз. Онангизнинг товуши ҳам сизники сингари мулойим эдими?

— О, жудаям мулойим эди...

— Албатта, сиз учун шундай,— деди қиз кўзларини ерга қаратиб.— Хўп, Шарль, ётиб ухланг, менинг хоҳишим шу... Жуда чарчагансиз. Эрталабгача хайр.

¹ *Мирбель хоним* (1796—1849) — француз рассоми, портрет чизувчи.

Қиз қўлини оҳистагина амакиваччасининг қўлидан чиқарди; Шарль қўлига шам ушлаб қизни узатиб қўйди. Остонага чиққанларида йигит:

— Оҳ, нега хонавайрон бўлдим!— деб нолиди.

— Назаримда, отам жуда бой бўлса керак,— деб жавоб қайтарди қиз.

Шарль қизнинг хонаси томонга бир қадам қўйиб, елкасини деворга суяди-да, гапида давом этди:

— Бечора синглим, агар отангиз бой бўлганда, менинг отамнинг ўлимига йўл қўймаган бўларди, сизни ҳам бу қадар мумсик ҳаёт қўйнига ташламасди, хуллас, бошқача яшар эди.

— Фруафонда ҳам отамнинг мулки бор.

— Фруафон қанча турарди дейсиз?

— Отамнинг узумзорлари, пичанзорлари бор...

— Арзимаган нарсалар!— деди Шарль афтини бужмайтириб.— Ҳеч бўлмаганда отангизнинг йилига йигирма тўрт минг ливр даромади бўлганда эди, мана шу совуқ, шумшук уйда яшармидингиз?— деб гапида давом этди Шарль чап оёғи билан хонага қадам қўйиб.— Демак, менинг қутичам шу хонада турадимиз?— деди у ўз фикрини хаспўшлаш учун эски комодни кўрсатиб.

— Энди бориб ухланг,— деди қиз, йиғиштирилмаган бўлмага йигитнинг киришига йўл қўймай.

Шарль чиқди, икковлари табассум қилиб туриб бир-бирлари билан хайрлашишди.

Йигит ҳам, қиз ҳам бир хилда туш кўриш учун уйқуга кетишди, шундан бери Шарлнинг тушига ўз мотами ва бу мотам аро гул кириб чиқадиغان бўлди.

Эрталаб Гранде хоним нонуштадан олдин қизининг Шарль билан сайр қилиб юрганини кўрди. Йигит ҳамон ғамгин эди, унинг ғуссали, азадор қиёфаси — кулфат чоҳига йиқилган ва бу чоҳнинг чуқурлигини кўргач, келажак ҳаёти нақадар мусибатли бўлишини сезган аламзада кишини эслатарди.

Онасининг юзидаги бесаранжомлик аломатларини кўрган Евгения:

— Дадам фақат овқат маҳали қайтиб келадилар,— деди.

Евгениянинг хатти-ҳаракатларидан, юз-кўзидан, овозининг майинлиги ва ипақдай мулойимлигидан ўз фикри билан амакиваччасининг фикрлари бир-бирига монанд эканлигини пайқаш қийин эмас эди. Уларнинг руҳлари

сташин иплар билан қовушган эди; балки бу қовушиш уларни бир-бирига қўшаётган қудратли кучни ўзлари ҳали сезмасларидан илгари содир бўлгандир. Шарль элда қолди, унинг ғуссасига бу ердагилар ҳам ҳамдард бўлишди. Учала аёлнинг ўзига яраша иши бор эди. Гранде уй ишларини ташлаб қўйганди, аммо бу ерга жуда кўп одам келиб турарди: томга тунука ёпувчи, зовур қазувчи, ғишт ётқизувчи, ер қазувчи, дурадгор, қўрғончаликлар, деҳқонлар... Буларнинг бир хиллари иш ҳақи сўраб, бир хиллари ижара пули тўлаш ёки олиш учун келарди. Шу сабабдан, Гранде хоним билан Евгения ишчилар ва қишлоқ одамларига муомала қилиб, анчагача роса овора бўлишди. Нанета эса деҳқонлар тўлов ҳақи эвазига олиб келган озиқ-овқатларни ошхонадаги яшикларга жойларди. Қайси нарсани уйда қолдириш ва қайсисини бозорга чиқариб сотиш учун Нанета доим хўжайинининг амрини кутарди. Чоли тушмагур ҳам, кўпчилик помешчиклар сингари, уйда истеъмол қилиш учун винонинг энг ёмонини, меваларнинг эса яриб кетганларини олиб қолишга одатланган эди.

Гранде Анжерга олиб борган олтинларини ўн тўрт минг франкка ўтказиб ва давлат ғазнахонасидан, рента облигацияларининг сотиб олинган кунга қадар процентлари тўлансин, деган гувоҳнома олиб, кечқурун соат бешларда уйга қайтиб келди. Корнуайени эса, ўлгудай ҳориган отларга ем бериш учун Анжерга ташлаб келаркан, отлар яхши дам олгач, шошилмасдан уйга қайтиб борарсан, деб буюрди.

— Мен Анжерга бориб келдим, хотин,— деди у.— Қорним оч.

— Кечадан бери ҳеч нима емадингизми?— деб қичқирди унга Нанета ошхонадан туриб.

— Ҳеч нима,— деб жавоб қилди чоли тушмагур.

Нанета суюқ овқат олиб келиб қўйди. Бутун оила дастурхон атрофида ўтирганда, чолдан топшириқ олиш учун уйга де Грассен кириб келди. Гранде ота жиянига, ҳатто, қайрилиб ҳам қарамади.

— Овқатингизни ея беринг, Гранде, баҳузур,— деди банкир.— Гаплашиб ўтира берамиз. Нант учун тилла сотиб олгани Анжерга жуда кўп одам келган эмиш, у ерда тилланинг баҳоси қанчадан экап, билмайсизми? Мен тилла жўнатмоқчиман.

— Жўнатманг,— деди чоли тушмагур,— ҳозир у ерда

тилла ошиб-тошиб ётибди. Биз иккимиз қалин дўстмиз, шунинг учун сизни бекорга вақт сарф қилишдан халос қилмоқчиман.

— Лекин, у ерда тилланинг баҳоси ўн уч франку элик сантимга чиқибди.

— Яхшиси, чиққан экан, денг.

— Қай гўрдан пайдо бўлибди дарров?

— Мен бугун кечаси Анжерга боргандим,— деди Гранде, овозини пасайтириб.

Банкир ажабланганидан бир сесканиб тушди. Шундан кейин де Грассен билан Гранде гоҳ-гоҳда Шарлга қараб қўйиб, бир-бирларининг қулоқларига шивирлаб гапириша бошлашди. Собиқ бочкачи банкирга мурожаат қилиб, ўзи учун юз минг ливрга давлат рентаси сотиб олишни сўраганда, де Грассенда, шубҳасиз яна ажабланиш аломатлари пайдо бўлди.

— Жаноб Гранде,— деб у Шарлга мурожаат қилди,— мен Парижга кетяпман, агар бирорта топширигингиз бўлса...

— Ҳеч қандай топширигим йўқ, тақсир. Ташаккур,— деди Шарль.

— Ташаккурни қуюқроқ айта беринг, жиян. Де Грассен жаноблари Гийом Гранде фирмасининг ишларини тўғрилагани кетяпти.

— Бирор умид борми?— деб сўради Шарль.

— Ахир сиз менинг жияним эмасмисиз?— деди бочкачи жуда уста мағрурлик билан.— Сизнинг номусингиз — бизнинг номус! Ахир, сиз Гранде эмасмисиз?

Шарль ирғиб ўрнидан турди ва Гранде отани қучоқлаб олди, ранги оқариб, ташқарига чиқиб кетди. Евгений отасига маҳлиё бўлиб ўтирарди.

— Хўп, хайр энди, меҳрибон дўстим Грассен, мен итоатли қулингизман, лекин сиз ўша жанобларни кўндириб, менга ишни қойил қилиб келинг!

Дипломатлар бир-бирларининг қўлларини сиқашди; собиқ бочкачи банкирни эшикка қадар кузатиб қўйди; сўнг эшикни беркитиб, залга қайтиб кирди-да, ўзини креслога ташлаб, Нанетага деди:

— Қорағат виносидан олиб чиқ!

Лекин чол ҳаяжонланганидан ўз ўрнида тинч ўтиролмади, ирғиб турди-да, жаноб де ля Бертельер портретига тикилди ва Нанетанинг таъбирича, рақс муқомларига тўғрилаб хиргойи қила бошлади:

Нанета, Гранде хоним, Евгения индамасдан бир-бирларига қараб қўйишди. Виночи чолнинг хурсандчилиги авжига чиққанда, ҳар сафар аёлларнинг кайфи учиб кетарди.

Алламаҳал бўлиб қолди. Бугун ҳаммадан олдин Гранде отанинг уйқуси келди. У уйқуга ётганида уйдагиларнинг ҳаммаси ҳам ётиши керак эди; бу ҳол бамисоли «Қирол Август май ичган пайтда бутун Польша маст бўлади»¹ деб айтилган жумлага жуда ўхшаб кетарди. Бундан кейин, Нанета, Шарль ва Евгения ҳам хўжайиндан кам чарчашмаган эди. Гранде хоним бўлса, эри нимани хоҳласа шуни қиларди, ухласа — ухлар, овқатланса — овқатланар, чой ичса — чой ичар, юрса — юрар, турса — турарди. Бироқ, ётиш олдидан овқатни ҳазм қилиш учун ажратилган икки соат ичида, бочкачи ҳар қачонгидан кўра хушчақчақроқ кайфиятда бўлиб, ўзининг махсус ҳикматли сўзларини устма-уст ёғдириб турдики, бу ўринда улардан биттасини мисол келтирсак унинг қай даражада ўткирлиги маълум бўлади.

Чол қорағат виносини ичиб бўлиб, қўлидаги рюмкасига қараб деди:

— Лабингга теккизишга улгурмасдан, бўшаб қўя қолади! Биз ҳам худди шундаймиз. Айни вақтда ҳам яшаш, ҳам яшамаслик мумкин эмас. Чирвонларингни қанча сарфласанг ҳам камаймаса. Шундай бўлганда, турмуш жудаям тотли бўларди.

Чол хушчақчақ ва меҳрибон бўлиб қолди. Нанета чархини кўтариб келганда, у:

— Сен, чарчаган бўлсанг керак, ип йигиришни йиғиштириб қўя қол,— деди.

— Ҳечқиси йўқ! Бўлмаса зерикиб қоламан,— деди чўри.

— Бечора Нанета! Қорағат виносидан тотиб кўрасанми?

— Ҳа, бунисига йўқ демайман: бекаойим бунақа винони дорихонадагилардан ҳам яхшироқ тайёрлайдилар.

¹ «Қирол Август май ичган чоғда бутун Польша маст бўлади» — Пруссия қиролининг Саксония курфюрсти (бадавлат князи) Август тўғрисида юборган сатирик мактубидаги сатрлардан. Августни катта бойлар Польша тахтига ўтқазган эдилар.

Улар тайёрлаган винони бамисоли шифобахш дори дейсиз.

— У киши қандни жуда кўп соладилар, шунинг учун ҳеч ҳиди қолмайди,— деди чоли тушмагур.

Эртаси кун эрталаб оила аъзоларининг ҳаммаси ро-са соат саккизда нонушта қилгани тўпланишди. Юз берган кўнгилсиз ҳодисага қарамай, улар ўзларини табиий равишда бир-бирларига меҳрибондек намоийш қила бошладилар.

Юз берган бахтсизлик Гранде хоним, Евгения ва Шарлни бир-бирларига жуда тез яқинлаштирди. Нанета ҳам беихтиёр, ўзини уларга ҳамдард деб ҳис қиларди. Тўртовлари бамисоли аҳил бир оила аъзоларига ўхшашарди. Виночи чолга келсак, у нафсини қондириб олгани ва енгилтак жиянини Нантгача кирасини тўлаб, ҳадемай жўнатиб юборишга кўнгли тўқ бўлгани учун, Шарлнинг уйда туришига бепарво қарайдиган бўлиб қолди. Чол, ўз таъбири билан айтганда, болаларга, яъни Шарль билан Евгенияга тўла эркинлик бериб қўйди. Улар Гранде хонимнинг назорати остида кўнгиллари тусаган ишни қила билишар, чунки ахлоқ ва дин масаласида чол Гранде хонимга мутлақо ишонч билдириб қўйган эди. Пичанзорларни ва йўл бўйидаги ариқларни тартибга солиш, режалаш, Луара бўйига тераклар эктириш, Фруафон фермаларидаги қишки ишлар чолнинг вақтини мутлақо банд этган эди.

Шу пайтдан бошлаб, Евгения учун муҳаббат баҳори бошланди. Ўзи йиғиб юрган тиллаларини амакисининг ўғлига топширган кечадан бери, қизнинг кўнгли ҳам шу тиллаларга қўшилиб топширилган эди. Ягона бир сирга ҳамдам бўлган йигит билан қиз, бир-бирлари билан кўз ўриштириб, орзулари бир эканини изҳор этишар, бу изҳори дил уларнинг туйғусини янада теранлаштиради, уларни бир-бирларига яна ҳам меҳрибонроқ, яна ҳам дилкашроқ қилиб, мавжуд ҳаётдан юқориюқ қўярди. Уларнинг гапириш оҳанглиридаги қандайдир мулойимликни ва нигоҳларидаги меҳрибонлик аломатларини қариндошликлари оқлай олмайдими? Шунинг учун Евгения эндигина намоён бўлган муҳаббат туйғуларидан маъсумона шодланиб, амакиваччасининг бошига тушган мусибатни завқ-шавқ билан пасайтиришга уринди. Муҳаббатнинг бошланғич дамлари билан ҳаёт ўртасида жозибали ўхшашлик йўқмикин? Ахир, гўдак болани

майин овоз ва меҳрибон нигоҳ билан эркалаб аллалашмайдимми? Уларга келажакни зарга кўмиб, дабдабали қилиб кўрсатадиган дилрабо эртақлар сўзлашмайдимми? Ширин умидлар унинг боши узра доимо нурафшон қанотларини соябон қилиб турмайдимми? У гоҳ шодликдан, гоҳ хафачиликдан кўз ёши тўкиб йиғламайдими? Узига ўйинчоқ қаср қуриш учун йиққан тошларни талашиб, ёки узиб олиниши биланоқ унутиб юбориладиган гулдасталардан хархаша чиқариб жанжаллашмайдимми? Ҳар бир дамни ганимат билиб, ҳаёт йўлида доим олға толпинмайдимми? Муҳаббат бизнинг иккинчи марта қайтадан туғдишимиздир.

Евгения билан Шарль учун болалик ва муҳаббат бир бутун нарса эди: уларнинг бу бирипчи эҳтирослари болаликка хос барча хусусиятлар билан қоришиқ эди; айниқса, шу маҳалда уларнинг кўнглига ғусса аралашгани учун бу муҳаббат уларнинг юрагини енгиллатиб турарди. Бу муҳаббат туғилган кунидан бошлаб мотам либосига ўралиб яшади, шунинг учун ҳам қулаб тушаётган уйдаги провинциал соддалик билан дурустроқ жипслашди. Амакисининг қизи билан хилват ҳовлидаги қудуқ ёнида бир-икки оғиз гаплашиб, бирга боғ ичига киришиб, пўпанак ўт босиб ётган скамейкада кун ботгунча бирга ўтиришиб, гоҳо бирорта сафсата сотишиб, гоҳо черков пештоқи остидаги жимлик каби девор билан уй ўртасида ҳукм сурган жимликка чўмишиб, Шарль муҳаббат туйғусининг муқаддаслигига иқрор бўлди: ахир зодагон хоним, унинг қимматли Анетаси, уни фақат муҳаббатнинг жўшқин ҳаяжонлари билан таништирган эди, холос. Бугун у, чинакам ва покиза муҳаббат учун Париждаги карашмали, серташвиш, серҳашам ишқибозликлардан воз кечди. Ҳозир ўзи яшаб турган бу уйдаги урф-одатлар энди унга кулгили бўлиб туюлмас, чунки бу уй унга ниҳоятда қадрдон эди. Эрталаб, Гранде ота озиқ-овқат ўлчаб бергани келгунча, Шарль бир неча дақиқа Евгения билан гаплашиш учун ташқарига чиқар, лекин зинадан чоли тушмагурнинг оёқ товуши эшқилиши билан боғ ичига қочарди. Ҳатто Евгениянинг онасидан ҳам сир сақланувчи, Нанета эса, кўриб кўрмасликка соладиган бу эрталабки учрашувнинг бир қадар жинойий эканлиги, ер юзидаги энг бегараз бу муҳаббатни ман этилган кайф-сафолар енгилтаклигига ўхшатиб юборарди.

Нонуштадан кейин, Гранде амаки ўз ерлари ва корхоналарини айланиб келгани кетганда, Шарль уйда келин ойиси ва амакиваччаси билан қолиб, она-боланинг ишлашини томоша қилишдан, калава чуватиш учун қўлини узатиб ёрдамлашишдан ва уларнинг енгил-елпи гапларига қулоқ солишдан беҳад завқланиб ўтирарди. Дунё ташвишларидан беҳабар бу аёлларнинг кўнглидаги гўзал хислатларни очиб кўрсатган, қарийб монастирь турмушига ўхшаб кетадиган бу ҳаётнинг соддалиги Шарлни жуда таъсирлантирди. У бундайин хулқ-одатлар Францияда бўлиши асло мумкин эмас, лекин Германияда бўлса ажаб эмас, ўшанда ҳам, фақат афсоналарда ва Август Лафонтен¹ романларида бўлиши мумкин, деб хаёл сурарди. Орадан кўп вақт ўтмай Евгения Шарлнинг назарида Гёте асаридаги Маргаританинг ҳали иффатини йўқотмаган юксак камолати сифатида намоён бўлди. Йигитнинг нигоҳлари, унинг сўзлари бечора қизни тобора кўпроқ мафтун қила бошлади ва ниҳоят қиз муҳаббат оқимиغا шавқ билан кўксини тутди; сувда сузиб юрган одам соҳилга чиқиб дам олиш учун мажнун-тол новдасига тирмашгандай, қиз ҳам ўз бахтига маҳкам ёпишиб олган эди. Лекин ҳижрон соатининг яқинлиги ташвиши ғизиллаб ўтиб бораётган бу бахтиёр кунларнинг энг қувончли дамларига кўланка солмадимикан? Ҳар кун биронта арзимас ҳодиса ҳижрон дамларининг яқинлигини эслатиб турарди. Айтгандек, де Грассен жўнаб кетгач, уч кундан кейин жаноб Гранде Шарлни район судига олиб борди. Шарль судда ўз отасининг меросидан воз кечганлиги тўғрисидаги қоғозга имзо чекиши керак эди. Бу маросим, провинцияда яшовчиларга хос тантана билан ўтказилди. Мудҳиш воз кечиш! Муртадлиқнинг бир тури. Шарль бири — де Грассен номига, иккинчиси — ашёларини сотишга буюрган дўсти номига ёзилган иккита ишонч қоғозини тасдиқлатиш учун нотариус Крюшонинг ҳузурида ҳам бўлди. Бу ишлардан кейин, чет эл паспорти олиш расмиятларини бажариш керак эди. Ниҳоят, Шарль Парижга хат ёзиб олдирган содда аза кийими етиб келгач, Сомюрдаги кийим тикувчини чақириб, унга ўзининг барча кераксиз кийим-кечакларини сотди. Унинг бу қилган иши айниқса Гранде амакига ёқиб тушди.

¹ *Август Лафонтен* (1758—1831) — немис адиби.

— Мана энди бинойидек одам бўлдингиз, чиндан ҳам кемага тушиб, бойлик орттиргани сафарга чиққан одамга ўхшабсиз,— деди Гранде қора мовут камзул кийган Шарлни кўриб.— Маъқул, жуда маъқул.

— Амин бўлинг, тақсир,— деди Шарль унга жавобан,— мен ҳам кўрпамга қараб оёқ узатишни биламан.— Сўнг у чолга бир сиқим тилла кўрсатди.

— Бу нима?— деди чоли тушмагурнинг кўзлари ўйнаб.

— Тақсир, мен ўз бисотимдаги бирон нарсага арзийдиган, ҳар хил тўғноғич, узук ва шунга ўхшаш барча ортиқча буюмларни йиғдим, лекин Сомюрда ҳеч кимни танимаган бўлганим учун сиздан илтимос, шунни эрталаб...

— Шунни сиздан сотиб олайми?— деди Гранде унинг гапини бўлиб,

— Йўқ, амакижон, менга бирорта ҳалол одамни кўрсатсангизу, шунини...

— Менга беринг, жияним. Тепага чиқиб, буларни сизга бир сантим ҳам хато қилмасдан, аниқ баҳолаб тушаман. Заргарлик буюмларида,— деди чол, узун занжирни синчиклаб кўраркан,— ўн саккиз-ўн тўққиз қирот тилла бўлади.

Чоли тушмагур куракдай қўлини чўзиб, тилла буюмларни сиқимлаб олиб чиқиб кетди.

— Синглим,— деди Шарль,— мана бу иккита тўғноғични сизга тақдим этишга рухсат этсангиз: энг учига лента қадаш учун керак бўлади. Билагузук сингари сиқиб туради, бу ҳозир жуда мода бўлган.

— Жоним билан қабул қиламан,— деди қиз йигитга маъноли нигоҳ ташлаб.

— Келин ойи, мана бу онамнинг ангишвонаси. Мен уни сафар қутичамда жуда авайлаб сақлаб юрган эдим,— деди Шарль, Гранде хонимга чиройли олтин ангишвонани узатиб. Гранде хоним бу хил ангишвонани ўн йилдан бери орзу қиларди.

— Сизга қандай миннатдорчилик изҳор этишга ҳатто ожизман, иним,— деди кекса она кўзларига ёш олиб.— Эрталаб ҳам, кечкурун ҳам намоз ўқиганимда, доим сизнинг ҳақингизга, сафарда юрганлар ҳақига астойдил дуо қилиб тураман. Агар мен ўлиб кетсам, бу қимматбаҳо совғани Евгения сақлаб қўяди.

— Буюмларингиз тўққиз юз саксон франку етмиш

беш сантим туради, жиян,— деди Гранде, эшикни очиб.— Лекин бунни сотиб юриш ташвишидан сизни озод қилиш учун, бу пулни сизга мен... Ливр ҳисобида тўлаб қўя қоламан.

Луара соҳилида «ливр ҳисобида тўлаш» деган сўз, олти ливрга тенг экю ҳеч чегирилмасдан, олти франк ҳисобига ўтади, деган маънони билдирарди.

— Сизга бунни таклиф этишга журъат этолмай тургандим,— деди Шарль,— бироқ ўз буюмларимни сиз яшаб турган шаҳарда сотиб юриш ҳам ҳеч одобдан эмас. Қир кўйлакни ўз уйингда юв, деган Наполеон. Шунинг учун бу такаллуфингиздан ғоят миннатдорман.

Гранде қулогини қашлаб қўйди, орага бир дақиқача сукут чўкди.

— Муҳтарам амаки,— деди Шарль, чолни хафа қилиб қўйишдан қўрққандай эҳтиётлик билан гап бошлаб,— синглим билан келин ойим мендан эсдалик учун арзимас ҳадя қабул қилиб, дилимни хушнуд этишди, энди сиз ҳам мана бу бир жуфт тўғноғични қабул этсангиз; энди булар менга керак эмас: бу тўғноғичлар сизга мусофир юртларида юрган, мана шу оиладан бўлак ўзга ҳеч яқин кишиси бўлмаган бахти қора йигитни эслатиб туради.

— Болам, болам, ўзингизни бунчалик койитиш ярамайди... Қани, хотин, сен нима олдинг? — деди чол, очкўзлик билан хотини томонга ўгирилиб.— О, тилла ангишвона-ку!.. Сенда нима, қизим? Ҳм! Гавҳар тўғноғич!.. Майли, қўлинг қайтмасин, бера қол тўғноғичингни,— чол Шарлнинг қўлини қисиб, давом этди:— Лекин... Сен, Ҳиндистонга қадар йўлкирангни тўлашимга... Ҳа, кирангни тўлашимга розимисан? Ҳа, ўзим йўлкирангни тўламоқчиман. Бунинг устига, биласанми, ўғлим, зийнат буюмларингни баҳолаганда, мен фақат улардаги тилланинг оғирлигини ҳисобга олдим, эҳтимолки, заргарнинг иши учун ҳам бирор нарса униб қолар. Масала ҳал! Мен сенга бир ярим минг франк бераман... Ливр ҳисобида. Менга Крюшо қарз бериб туради; ҳозир уйда ўзимнинг сариқ чақам ҳам йўқ, эҳтимол, Перроте ферма ҳақини кечикиб бўлса ҳам олиб келиб қолар! Ҳа, ҳа, унинг олди-га кириб кўрай-чи!

Чол шляпасини олди, қўлқопларини кийиб уйдан чиқди.

— Демак, кетадиган бўлдингизми?— деди Евгения Шарлга қайғу ва шавқ аралаш қараб.

— Кетиш керак!— деди Шарль бошини қуйи солиб.

Бир неча кун бўлдики, Шарлнинг қиёфасида бошига ташвиш тушган, лекин ўз зиммасида ётган буюк вази-фаларнинг барча оғирлигини тушунадиган ва айни вақт-да ана шу бахтсизликдан янги мардона куч эмадиган кишига хос қилиқлар, ҳаракатлар ва аломатлар намоён бўла бошлаган эди. Энди у ортиқ хўрсинмас, катта одамга ўхшаб вазмин бўлиб қолганди. Евгения ҳам унинг дағал қора мовут кийим кийиб, тепадан тушиб келаётганини кўрди-ю, амакиваччасининг характериға ҳар қачонгидан яхшироқ баҳо берди. Бу костюм Шарлнинг оппоқ оқариб кетган юзига ва маъюс қиёфасига жуда ярашган эди. Шу куни иккала аёл мотам либоси кийишди ва Шарль билан бирга черковга бориб, у ерда Гийом Гранде арвоҳига дуо ўқитишди.

Иккинчи нонушта маҳалида Шарль Париждан бир неча хат олди ва уларни ўқиб чиқди.

— Қалай, акажон, ишларингиздан хурсандмисиз?— деб оҳистагина суради Евгения.

— Ҳеч қачон бунақа саволларни берма, қизим,— деди Гранде.— Нима кераги бор! Мен сенга ўз ишларим тўғрисида гапирмайман-ку, нимага сен акангнинг иш-лариға аралашасан? Бола боёқишни тинч қўй.

— О! Менда ҳеч қандай сир йўқ,— деди Шарль.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Жияним, шуни қулоғингга қуйиб олгинки, тижорат ишларида ҳеч сир бой бериш керак эмас.

Ошиқ-маъшуқлар боғда ёлғиз қолишгандан кейин, Шарль Евгенияни ёнғоқ дарахти остидаги эски скамейкага ўтқазиб деди:

— Дўстим Альфонсга ишониб, янглишмабман, у менга катта яхшилик қилиб, ҳамма ишларимни пухталики ва ҳалоллик билан саранжомлабди. Париждаги ҳамма қарзларим тўланибди, бутун жиҳозларимни яхши баҳо билан пуллабди. Кейин у узоқ мамлакатларга сузувчи бир капитаннинг маслаҳатиға кўра, қўлида ортиб қолган уч минг франк пулга Ост-Индияда кўп фойда олиш мумкин бўлган ҳар турли Европа безанчиқларини сотиб олибди. Юкларимни тўғри Нантга жўнатибди, у ерда Явага борадиган кемаға юк ортилаётган эмиш. Яна беш кундан кейин, Евгения, биз иккимиз умрбод ёки ҳар ҳолда узоқ муддатга видолашамиз. Мен олиб кетаётган

ўн минг франклик мол, иш бошлаш учун унча етарли эмас — бу молларни иккита дўстим тўғрилаб берди. Бир-икки йил ичида қайтиб келиш тўғрисида ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Азизим, ҳаётингизни менинг ҳаётим билан бoғламанг: мен ҳалок бўлиб кетишим мумкин; эҳтимол, сизга бадавлатроқ одам дуч келиб қолар...

— Сиз мени севасизми?— деб сўради қиз.

Йигит чуқур маъно ва чуқур туйғу билан:

— О, албатта, севганда қандай?— деб жавоб қайтарди.

— Мен сизни кутаман, Шарль. Вой ўлай! Дадам дераза олдида турибдилар,— деди қиз, қучоқлаш учун яқин силжиган амакиваччасининг қўлини нари суриб.

Қиз эшик томонга қараб қочди, Шарль унинг кетидан юрди; йигитни кўрган қиз, зина олдида бориб, ташқи эшикни очди; кейин қаёққа бораётганини ўзи ҳам яхши тушунмай, Нанетанинг қазноқчаси ёнига, коридорнинг энг қоронги ёрига бориб қолди; шу пайт қизнинг орқасидан келаётган Шарль унинг қўлидан ушлаб, ўзига тортди ва белидан қучоқлаб, астагина бағрига босди. Евгения ортиқ қаршилик кўрсатмади, улар бир-бирларидан ширин бўса олишди; бу бўса энг покиза, энг шодна ва жамики бўсалар ичида энг жўшқин бўса эди.

— Азизим Евгения, ака бўлишдан кўра амакивачча бўлган яхши, чунки у сенга уйланиши мумкин,— деди қизга Шарль.

— Илойим, айтганингиз келсин!— деб қичқириб юборди Нанета, қазноқчасининг эшигини очиб.

Ошиқ-маъшуқлар чўчиб кетиб, ура залга қочишди. Бу ерда Евгения дарров ишпечини қўлига олди, Шарль эса Гранде хонимнинг дуо китобини олиб, ундан Биби Марям тўғрисидаги оятни ўқий бошлади.

— Ана шунақа!— деди Нанета.— Ҳаммамиз ҳам художўймиз.

Шарль ўзининг жўнаб кетмоқчи бўлганини айтгандан бери, Гранде жиянига жуда раҳми келаётганини ҳаммага намойиш қилиш ниятида, бесаранжом бўлиб, ҳар томонга зир югуриб қолди; пулсиз битадиган ишларда ниҳоятда сахийлик кўрсатди; жиянининг юklarини яшиқларга жойловчи одам қидириб кетиб, жуда қиммат олар экан, деб қайтиб келди. Шундан сўнг ўзи яшиқ ясашга киришиб, бисотидаги ҳамма чирик тахталарни ишлатиб юборди. Тахталарни рандалаш, текислаш, ба-

раварлаш, белдамчалар қоқиш учун саҳарлаб турадиган бўлди. Ниҳоят, бир неча яшик ясаб, Шарлнинг бутун анжомларини шу яшикларга жойлади. Бу юкларни унинг ўзи Луара дарёсида юрадиган кема орқали жўнатишга, суғурта қилдиришга ва ўз вақтида Нантга етказиб беришга ваъда қилди.

Коридорда олинган бўсадан кейин, Евгения учун вақт гўё жуда ҳам тез ўтаётгандек туюла бошлади. Баъзан у амакиваччаси билан бирга жўнаб кетишни хоҳлаб қоларди. Ёши улғайиб, вақт ўтиб, касаллик билан ўлиб, ишқилиб, одамзоднинг бошидаги турли кулфатлар сабабли кун сайин муддати қисқариб турувчи эҳтиросларнинг энг кучлиси бўлган муҳаббат дардини бошдан кечирган кишигина Евгениянинг бу азобларини тушуниши мумкин эди. Кўпинча у боғда айланиб юриб йиғлар, энди унга боғ ҳам, уй, ҳовли, шаҳар ҳам жуда тор кўринарди; у ҳалитдан, поёнсиз денгиз сатҳларига хаёлан парвоз қилмоқда эди.

Ниҳоят, Шарлнинг жўнаб кетишига бир кун қолди.

Эрталаб, Гранде билан Нанета йўқлигида, икки портрет солинган қимматбаҳо қутича, жавоннинг калит билан қулфланувчи ягона яшигига тантанали равишда жойлаштирилди, қизнинг бўшаган ҳамёни ҳам шу яшик ичида ётарди. Қимматбаҳо қутичани жойлаштириш пайтида кўз ёши ҳам, бўсалар ҳам жуда сероб бўлди. Евгения калитни кўкрагига яширган чоғда, Шарль худди ўша калит яширинган жойдан ўпмоқчи бўлган эди, қиз қаршилиқ қилолмади.

— Энди калит ҳеч қачон бу ердан йўқолмайди, азизим.

— Менинг юрагим ҳам доимо шу ерда бўлади.

— Оҳ, Шарль, бу яхши эмас,— деди қиз норози оҳангда.

— Ахир биз эр-хотин эмасмизми?— деди йигит.— Сен менга сўз бердинг, менинг ҳам ваъдамни қабул эт!

— Мен сеники! Мен ҳам сеники!— деган сўзлар баварар эшитилди шу чоқ.

Ер юзида бундан покиза ваъда бўлган эмас: Евгениянинг руҳий поклиги Шарлнинг севгисини бир лаҳза мўътабар қилди.

Эртаси кун эрталабки нонушта ғамгин ўтди. Ўз туйғуларини эркин изҳор этувчи Нанета ҳам Шарль тақ-

дим этган зар чопон билан бўйинга тақадиган крестга қарамасдан, кўзига ёш олди.

— Боёқиш йигит, денгизга кетяпти. Уни ўз паноҳингда асра, э худо!

Соат ўн яримда бутун оила Шарлни Нантга кетадиган дилижонга кузатгани чиқди. Нанета итни бўшатиб, дарвозани қулфлади ва Шарлнинг сафар халтасини кўтариб олди. Эски кўчадаги ҳамма савдогарлар бу намоёйишни томоша қилгани дўконларининг остонасига чиқиб туришди. Майдонга етишганда Гранделарга нотариус Крюшо ҳам қўшилди.

— Тағин йиғлаб-нетиб ўтирма, Евгения,— деди она.

— Хўп, жиян,— деди Гранде, меҳмонхона остонасида Шарлнинг икки юзидан ўпиб туриб,— камбағал бўлиб кетярсиз, бой бўлиб қайтинг, келганингизда отангизнинг номига асло доғ тушмаган бўлади. Бу ишни мен ўз зиммамга оламан ва сизнинг олдингизда жавоб бераман. Ахир қайтиб келганингиздан кейин ҳамма иш сизнинг...

— Оҳ, амакижон, жудолик ҳасратини енгиллаштиряпсиз. Шунинг ўзи ҳам менга ҳадя этмоқчи бўлганингиз энг яхши совға эмасми?

Кекса бочкачининг нима демоқчи бўлганини тушунмай сўзини бўлган Шарль унинг тошдек қаттиқ юзларини миннатдорчилик ёшлари билан суғорди. Айни вақтда Евгения, кучининг борича амакиваччаси билан отасининг қўлини қисарди. Фақат нотариус, Гранденинг бу қадар айёрлигига ажабланиб жилмайиб турарди, чоли тушмагурнинг нияти фақат унга аён эди. Тўрт сомюрлик бир неча томошаталаб кишилар қуршовида то дилижон қўзғалгунча унинг ёнида туришди. Дилижон кўприкдан ўтиб, ғилдирак товушлари узоқлашгандан кейингина виночи:

— Оқ йўл!— деб қўйди.

Ҳартугур бу ундовни ёлғиз нотариус Крюшо эшитди. Евгения билан онаси дилижонни ҳали кўриш мумкин бўлган дарё бўйига бориб, оқ рўмолчаларини силкита бошлаган эди. Шарль ҳам рўмолчасини силкиб жавоб қилди.

Шарлнинг рўмолчаси кўздан ғойиб бўлгач, Евгения онасига қараб:

— Ойижон, бир дақиқагина бўлса ҳам худонинг қудратига муяссар бўлишни истардим,— деди.

Гранде оиласида юз бераётган воқеалар оқимини

узиб қўймаслик учун, бир оз олдинга ўтиб, чоли тушмагурнинг Парижда де Грассен воситасила бажараётган ишларига бир назар ташлайлик. Банкир жўнаб кетганидан кейин, орадан бир ой ўтгач, Гранденинг қўлида давлат рентасининг юз минг ливрли облигациялари пайдо бўлди, бу облигациялар курс бўйича, юзига саксон франк бериб сотиб олинган эди. Ҳатто чолнинг ўлиmidан кейин, ҳисоб дафтарларидан олинган маълумотлар ҳам, унинг облигация қийматини қандай қилиб облигациянинг ўзига алмаштирганини яққол тасаввур қилиш учун ҳеч қандай йўл-йўриқ кўрсатолмади. Нотариус Крюшо, бу ўринла, Нанета нима қилаётганидан ўзи ҳам беҳабар ҳолда, Гранденинг пулларини жўнатишда энг ишончли қурол вазифасини ўтаётган бўлса керак, деб тахмин қилди. Ўша кезларда чўри аёл Фруафонга аллақандай ўрминғим иши билан кетган киши бўлиб, беш кунгача уйда бўлмаган эди, лекин чоли тушмагурнинг бирон ишни чала қолдиришига ҳеч ишонгинг келмайди. Гийом Гранде тижоратхонаси масаласига келганда эса, бочкачининг барча тахминлари амалга ошди.

Ҳаммага маълумки, француз давлат банки Париждаги ва департаментлардаги йирик бойликлар тўғрисида гўла маълумотларга эгадир. Де Грассеннинг ва сомюрлик Феликс Гранденинг номлари ҳам у ерда маълум эди, ҳамда жуда кўп бегаров ер-сувларга суянган молия дунёсининг кузирларига қилинадиган ҳурмат-эътибор бу икковларига ҳам қаратилган эди. Шу сабабли, шаҳардаги овозаларга қараганда, Гранденинг париж фирмаси ишларини муносиб даражада тугатиш ниятида бу ерга сомюрлик банкирнинг ташриф буюришининг ўзи ҳам векселларни рад қилишдек шармандачиликдан, марҳум савдогарнинг номини ёмонотлиқ бўлишдан қутқариб қолиш учун кифоя қиларди. Тижоратхонанинг печати кредиторлар иштирокида очилди ва оила нотариуси барча қонунқоидаларга амал қилган ҳолда мерос молларининг рўйхатини тузишга киришди. Кўп ўтмай, де Грассен кредиторларни тўплади, улар тижоратхонани тугатиш ишига Сомюрдан келган банкир билан ушбу ишда энг муҳим манфаатдор шахслардан ҳисобланган, бадавлат фирма бошлиғи Франсуа Келлерни сайлашди. Сайланганларга сиз ҳам, кабоб ҳам куймасин қабилида ҳам оиланинг, ҳам кредиторларнинг манфаатини сақлаб қолиш учун барча зарурий ваколатлар берилди.

Сомюрлик Гранденинг қарз тўлашга қолдирлиги, де Грассен воситаси билан кредиторлар кўнглида умид пайдо қилганлиги ишни осонлаштирди, кредиторлар ўртасида биронта гапга кўнмайдигани топилмади. Хеч ким ўзи берган қарзни «фойда ва зиён» счёти бўйича тўлатиш тўғрисида ўйламади, балки уларнинг ҳар қайсиси:

— Сомюрлик Гранде тўлаб юборади!— дерди.

Орадан ярим йил ўтди. Парижликлар муомалада бўлган ҳамма векселларни сотиб олиб, ҳамёнларига солиб, сақлаб қўйишди: бочкачи умид қилган биринчи натижа шу эди. Биринчи мажлисдан кейин тўққиз ой ўтгач, тугатувчилар ҳар бир кредиторга тўланадиган қарзнинг юз франкига қирқ етти франкдан тўлашди. Бу пулларни, марҳум Гийом Гранденинг процентли қоғозларини, ер-мулкларини, хуллас, унга қарашли жамики буюмларни сотиб тўплашган эди. Бу тугатиш иши гоят соф виждон билан ўтказилди. Кредиторлар, гранделар авлодининг ҳайратга сазовор ва шубҳасиз, энг номусли оила эканини қаноат билан эътироф этдилар. Бу мақтовлар маълум даражада овоза бўлгач, кредиторлар қолган пулларини талаб қилиб, коллектив равишда Грандега мактуб ёзишди.

— Ҳа, сабримиз тугади денг!— деди собиқ бочкачи, хатни оловга ташлаб.— Сабр қилиш керак, азизлар!

Хатда кўрсатилган таклифларга жавобан, сомюрлик Гранде, счётларни текшириб кўриш ва мерос юзасидан ишларнинг аҳволини аниқлаш баҳонаси билан укасининг мероси учун ҳуқуқ берилган барча ҳужжатларни битта нотариусга топширишни ва ҳозирча олинган пуллар учун тилхат илова қилишни талаб этди. Ҳужжатларни нотариусга топшириш жуда кўп қийинчиликлар тугдирди.

Умуман айтганда, кредитор руҳий касалликнинг бир туридир: бир қарасанг, у жуда эриб, огиз-бурун ўпишиб кетади, бир қарасанг, ҳеч мурасага кўнмайдиган, бешафқат бўлиб қолади; яна бир оз вақт ўтгач, у яна мўмингина бўлиб қолади. Бугун хотинининг вақти чоғ, чақалоқларининг тиши ёриб чиққан, уйда хотиржамлик, шунинг учун у бир су ҳам камига рози эмас. Эртаси кунни ёмғир ёғиб қолади-ю, у кўчага чиқа олмайди; у хомуш, таъби тирриқ, энди ишни тезроқ битказиш учун ҳар

қандай шартга ҳам кўна беради; яна бир кундан кейин у гаров беришни талаб қилади, ой охирига борганда эса, бу жаллод векселларни суд ижрочисига топшираман деб дуқ уради.

Бундай тонфадаги одамларнинг барча кирди-чиқдиларини Гранде жуда яхши ўрганиб олган эди; укасининг кредиторлари тўгрисидаги унинг мўлжаллари тамоман тўғри чиқди; уларнинг баъзилари даргазаб бўлиб, ҳужжатларни нотариусга топширишдан бош тортишди. «Жуда соз! Жуда соз!» дерди ўзича Гранде, де Гассеннинг шу тўғрида ёзган хатларини ўқиркан. Бошқа бир хиллари, жамики кредиторлик ҳуқуқлари билан, ҳаттоки қарздорни синган деб эълон қилиш ҳуқуқи билан ҳам мукамал таъмин этилганлари ҳолдагина, ҳужжатларни топширишга рози бўлишди. Яна ўзаро хат ёзиб, хат олишлар бошланди ва оқибат, сомюрлик Гранде, талаб этилган ҳамма имтиёзларга кўнди. Мана шу баҳона билан кўнгилчан кредиторлар ўжар кредиторларни ҳам гапга кўндиришди. Анча-мунча тортишувдан кейин ҳужжатлар нотариусга топширилди.

— Бу чоли тушмагур,— дейишди улар де Гассенга,— бизни ҳам, сизни ҳам калака қиляпти.

Гийом Гранденинг ўлимидан бир йилу ўн бир ой ўтгач, Париждаги ўзларининг жўшқин ишларига берилиб кетган кўпчилик тижоратчилар Гранденинг тўламаган қарзларини анча унутиб юборишди ёки эслаган чоғларида ҳам фақат:

— Қўлимга теккан ўша қирқ етти процентдан бошқа ҳеч нарса ундира олмайман шекилли,— деб қўйишарди, холос.

Бочкачи фурсатнинг қудратига умид боғлар ва бу қудратни ўзича: «барака топкур», деб атарди. Учинчи йилнинг охирига бориб, де Гассен, Гранде фирмасининг қолган икки миллион тўрт юз минг франк қарздан юзига ўн франкдан тўлаш шarti билан векселларни қайтариш учун кредиторларни кўндиргани ҳақида Грандега хат орқали хабар қилди. Гранде хат ёзиб, ҳозир тирик юрган нотариус билан биржа даллолининг мудҳиш хонавайронлиги укасининг ўлимига сабаб бўлгани учун, қарзнинг бир қисмини ўшаларга тўлатиш керак деб жавоб қайтарди; уларни ишга солиш керак, улардан ҳам озми-кўнми пул ундириб қарзни камайтиришга ҳаракат қилиш керак, деди.

Тўртинчи йилнинг охирига бориб, қарз, турли пайраиглар билан бир миллион икки юз минг франкка туширилди. Тугатувчилар билан кредиторлар, Гранде билан тугатувчилар ўртасида давом этиб келаётган мунозаралар қайта тикланди. Ниҳоят, ишни тезроқ бир тарафли қилишга қистай берганларидан, сомюрлик Гранде ўша йилнинг тўққизинчи ойига бориб, тугатувчиларга жавоб қайтарди. Бу жавобда у Ост-Индияда катта бойлик ортирган жияни отасининг қарзларини тўла-тўкис ўзи тўлаш ниятида эканлигини, шунинг учун жиянидан бемаслаҳат, кредиторларга энен кўрсатиб, қарзни қисман тўлашни ўз бўйнига ололмаслигини ва ундан жавоб кутиб турганлигини ёзди. Бешинчи йилнинг ярмига келганда ҳам кредиторлар қарзни тўлатишни қийин-қистовга олмай туришди, чунки улар серлавозим бочкачининг *тўла-тўкис тўланади*, деган сўзларига ишонишарди, аммо чол эса, у сўздан кейин ўзича биронта ҳақорат сўзини ишлатиб, маккор табассум билан: «Ўргилдим парижликлардан!» деб қўярди. Аммо кредиторларни тижорат тарихида ҳеч қачон эшитилмаган мудҳиш қисмат кутмоқда эди. Ушбу қиссадаги воқеалар туфайли улар яна кўз олдимизда намоён бўлишга мажбур этилган тақдирда, сал кам беш йил мобайнида уларни Гранде қандай аҳволда тутган бўлса, худди шу аҳволда гавдаланадилар. Рента юз ўн бешга етиши билан, Гранде ота уни сотди ва Париждан икки миллион тўрт юз минг франк олтин ақча олди, бу олтинлар облигацияларнинг мураккаб процентларидан тушган олти юз минг франк билан қўшилиб, чолнинг бочкаларига жойланди.

Де Грассен Парижда туриб қолди, бунинг сабаблари бор эди: биринчидан, у депутатликка сайланди, сўнгра эса, Сомюрдаги диққи-нафас ҳаёт кўнглига урган эди ва бола-чакалик оила бошлиги бўла туриб, герцогиня Беррийская театрининг энг гўзал актрисаларидан Флоринага хуштор бўлиб қолди-ю, оқибат банкирнинг оилавий аҳволи чигаллашиб кетди. Унинг ахлоқи тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ: сомюрликлар уни шарму ҳаёсиз деб ҳисоблашди. Хотини ўртадаги мол-мулкларни тақсимлаб олишга муваффақ бўлди; Сомюрдаги эрининг маҳкамасини ўз номига ўтказиб, пухта ва оқилона иш олиб борди, шу билан де Грассен бемаънигарчилик қилиб бузган хўжалик ишларини оёққа тургизишга уринди. Крюшочилар эса, тирик бева хотиннинг мушкул

аҳволини усталлик билан яна ҳам мушкуллатишдики, оқибат, хоним қизини жуда муваффақиятсиз равишда турмушга чиқарди ва ўғлини ҳам Евгения Грандега уйлантириш фикридан қайтди. Адольф Парижга, отаси олдига кетди: айтишларича, у ерда жуда ҳам ҳавойи йигит бўлиб қолган эмиш. Крюшолар бундан беҳад хурсанд бўлишди.

— Эрингиз жинни бўлибди,— дерди Гранде де Грассен хонимга ишончли гаров эвазига қарз бера туриб.— Сизга жуда ачинаман, сиз ажойиб аёлсиз.

— Вой, тақсир,— дерди боёқиш хотин,— сизнинг ишларингиз билан Парижга жўнаб кетаётганида хонавайрон бўлиш учун кетаётганини ким ўйлабди дейсиз?

— Худо ҳозир у нозир, хоним! Мен уни жўнатмаслик учун энг сўнгги дамгача қўлимдан келганча уриниб кўрдим. Жаноб ранс унинг ўрнига бормоқчи бўлиб жуда ҳам шайланиб турган эди, лекин ўзи жуда кетгиси келиб тургани учун, биз ҳам ҳеч нарса қилолмадик. Мана энди нимага бунчалик интилганини билиб турибмиз.

Шундай қилиб, Гранде сувдан қуруқ чиқиб, де Грассендан бош тортди

Ҳар қандай вазиятда ҳам аёл киши эркакка нисбатан кўпроқ қайғуга мубтало бўлади ва кўпроқ жафо тортади. Эркак киши кучли ва ўз қобилиятларини намоён қилиш имкониятларига эга: у чоралар кўради, ҳаракат қилади, ишлайди, фикр юргизади, келажакка назар ташлайди ва шулар билан ўзини юпатади. Шарль худди шундай қилди.

Аёл киши эса ўз ўрнида ҳасрат-надомат билан юзмаюз қолади, ҳеч нарса унинг кўнглини кўтаролмайди, тубсиз жар остига тушиб, узоқ вақт бу жарликни ўз ваъдалари ҳамда кўз ёшлари билан тўлдиради. Евгения худди шундай қилди, ўз қисмати изтиробини тотиб кўрди. Ҳис қилмоқ, севмоқ, азоб чекмоқ, ўзини фидо қилмоқ — ҳар доим аёл кишининг ҳаёт мазмунидан иборат. Евгениянинг тақдири ҳар жихатдан аёл кишиларга хос тақдир эди-ю, лекин аёлларга хос юпатувчи эрмаклардан маҳрум эди.

Боссюэнинг гоят моҳирона тасвир этишича, худди девор юзасидаги тарқоқ михлар гуж бўлиб, ҳовучга кирмаганидай, ўз бахтини қачон бўлмасин ўз қўлига олиш бу

қизга ҳам насиб этмаган эди. Қайғу-ҳасратлар ҳеч қачон кўп куттирмайди, улар Евгенянинг ҳузурига ҳам бир зумда келиб қўя қолишди. Шарль жўнаб кетган куннинг эртасигаёқ, Гранденинг уйи Евгениядан бошқа ҳамма учун, ўзининг одатдаги қиёфасига кирди, лекин Евгенияга эса, бу уй бирдан бўм-бўш бўлиб қолгандай туйилди. Қиз, отасига билдирмасдан, Шарль турган хонани, ундан кейин қандай қолган бўлса, худди шу ҳолатда сақламоқчи бўлди. Гранде хоним билан Нанета ҳам қизнинг бу фикрига қўшилишди.

— Ким билсин, балки у биз ўйлагандан илгарироқ қайтиб келар,— деди Евгения.

— Оҳ, қани энди у ҳозир шу уйда пайдо бўлиб қолса!— деди Нанета.— Мен унга ўрганиб қолувдим! Бирам ёқимтой, ўктам йигит эди! Бирам чиройли, сочлари қўнғироқ, худди қиз боладай нозик эди.

Евгения Нанетага қаради.

— Вой, худойим! Кўзларингиз, оймқиз, одамни еб юборгудек-а! Одамга бунақа қараманг!

Шу кундан бошлаб оймқиз Гранденинг чиройи янги-ча тус олди. Аста-секин қизнинг руҳини эгаллаб олган севги ҳақидаги муҳим фикрлар, севимли қизга хос фазилятлар унинг қиёфасида рассомлар санамлар тасвирини беагани каби шуъла касб эта бошлади. Амакиваччаси келмасдан олдин Евгенияни Биби Марямнинг қизлик чоғига ўхшатиш мумкин эди; Шарль жўнаб кетгандан кейин эса Евгения Биби Марямнинг она бўлган чоғидаги қиёфасига ўхшаб қолди: чунки у муҳаббат лаззатини тотиб кўрганди. Баъзи испан рассомлари томонидан зўр маҳорат билан тасвирланган, лекин бир-биридан жуда катта фарқ қиладиган Биби Марямнинг бу икки сурати христианлик дунёсида кўп учрайдиган санамларнинг энг ажойибларидандир. Шарль жўнаб кетган куннинг эртасига Евгения черковга борди ва шу кундан бошлаб ҳар кун бориб туришга аҳд қилди. Черковдан кайтаётиб, у йўлдаги дўкондан ярим шар харитасини сотиб олди ва амакиваччасининг Ост-Индияга бориш йўлини кузатиб туриш, эрталаб ва кечқурун хаёлан унинг кемаси томон парвоз қилиш, у билан дийдор кўришиш ва унга:

— Аҳволинг яхшими? Қийналаётганинг йўқми? Ўзинг менга маъносини тушуштириб берган ҳув анави чиройли юлдузни курганингда, мени эсга оласанми?— деб кет-

ма-кет савол ёғдириш учун харитани ўз кўзгуси ёнига осиб қўйди.

Қиз эрталаблари кўпинча ёнғоқ дарахти остидаги қурт еган ва пўпанак босиб кетган тахта скамейкада хаёл суриб ўтирарди. Бу ерда улар иккови бир-бирларига қанчадан-қанча ёқимтой ва ширин гаплар айтишган, икковлари ўз турмушларининг хаёлий қасрларини кўришган эди. Қиз, тўрт девор ўртасида унинг кўзига ташланган бир парча осмонга, қийшайган деворнинг бир қисмига, Шарль турган хонанинг томига кўз тикиб, келажак тўғрисида хаёл сурарди. Хуллас, бу якка-ю ёлғиз муҳаббат, кишининг барча фикрини банд этиб, унинг асосий ҳаётига сингиб, ёки боболаримиз таъбирича, ҳаёт манбаига айланиб кетувчи самимий ва мутлақ муҳаббат эди. Кечқурунлари Гранде отанинг дўстлари деб номланувчи кишилар меҳмон бўлиб келишганда Евгения ўзини хушчақчақ кўрсатишга уринар, лекин эрталаблари доим онаси билан Нанетага Шарль тўғрисида гапирарди.

Нанета, ойимқизнинг дардига ўртоқлашсам, барибир бундан кекса хўжайин олдидаги вазифамга зарар етмайди-ку, деб ўйлаб, Евгенияга деди:

— Агар менинг шунақа севгили ёрим бўлса, унинг кетидан... жаҳаннам қаърига ҳам бораверардим. Мен уни... бу нима ҳали!.. Мен уни деб, ўзимни қурбон қилардим! Шундай... Лекин, афсус. Муҳаббатли ҳаёт лаззатини татимасдан ўлиб кетаман шекилли. Ишонасизми, ойимқиз, анави Корнуайе чол ҳарқалай, чакки одам эмасу, лекин оладиган даромадим борлигини билиб, этагим атрофида ўралашиб қолди. Сизга ошиқ бўлиш баҳонасида келиб хўжайиннинг қанча пули борлигини нисаб билмоқчи бўлган меҳмонлар ҳам худди шунақа. Мен бунга биламан: теракдай чўзилиб, бесўнақай бўлиб ўсган бўлсам ҳам, ҳар ҳолда дидим ўткир, шунақа, ойимқиз, гарчи шу айтганим севги бўлмаса ҳам, ҳарқалай, кўнгилга хуш ёқаркан.

Шу зайлда орадан икки ой ўтди. Илгари бу тўрт девор орасида бир меёрда жуда зерикарли ўтган ҳаёт, энди бу аёлларни бир-бирига жипсроқ боғлаган сирнинг жозибдорлиги билан жонланиб кетганди. Уларнинг тасаввурида Шарль ҳамон бу залнинг хира шифти остида кезиб юрар, шу ерда яшарди. Евгения эрталаб ва кечқурун қутичани очиб, келин ойисининг суратини томоша

қиларди. Якшанба кунларидан бирида эрталаб қиз су-
ратга тикилиб, ундан Шарлнинг чеҳрасига ўхшаш ало-
матларни топмоқчи бўлиб турганда, онаси кўриб қолди.
Ана шундан кейингина Гранде хоним, узоқ элларда юр-
ган йигитнинг бу қутичасини Евгения ўз тиллаларига
алмашиб олгани тўғрисидаги даҳшатли сирдан бохабар
бўлди.

— Ҳамма тиллангни бериб юбордингми унга?— деди
онаси ваҳимага тушиб.— Янги йилда даданг кўраман
деса, нима жавоб берасан?

Евгениянинг кўзлари бир нуқтага тикилиб қолди, ик-
кала аёл қиёмгача қаттиқ ваҳимага тушиб юришди. Улар
шу қадар саросимага тушган эдиларки, черковга эрта-
лабки намозга ҳам боролмасдан, фақат тушки ибодатга
боришди. Уч кундан сўнг 1819 йил тугар ва шу уч кундан
сўнг мудҳиш бир иш: заҳарлашсиз, ханжарсиз, қон тўк-
масдан юз берадиган буржуазия фожиаси бошланиши
керак эдики, бу фожа, унда иштирок этувчилар учун
машҳур Атридлар¹ оиласида содир бўлган барча фожиа-
лардан ҳам даҳшатлироқ эди.

— Энди ҳолимиз нима кечади?— деди Гранде хоним
қизига, тикиб турган ишини тиззасига қўйиб.

Боёқиш она кейинги икки ой ичида шу қадар кўп
ташвиш тортдики, қишга керакли жун енгликларини ҳа-
нузгача тўқиб тугатолмади. Оила ҳаётида учраб туради-
ган бу, афтидан, унча аҳамиятсиз бўлган воқеа, хонимни
ёмон оқибатга олиб борди. Енгликлари йўқлигидан у
эри дарғазаб бўлган пайтда терлаб-пишиб, қаттиқ ша-
моллаб қолди.

— Шўрлик болагинам, бошимга шундай бир фикр
келди, агар сирингни менга илгарироқ айтганингда, биз
Парижга, жаноб де Грассенга хат ёзган бўлардик. Па-
риждан у, сенинг тиллаларингга ўхшаш тангалар юбо-
рарди, гарчи даданг сенинг тиллаларингни яхши таниса
ҳам, ҳар ҳолда...

— Лекин шунча тиллага пулни қаердан олардик?

— Мен ўз пулларимдан олардим. Жаноб де Грассен
ўзи ҳам бизга бажону дил...

— Энди кечикдик,— деди Евгения бўғиқ, ўзгарган

¹ *Атридлар* — Микен подшоси Атрей авлоди — Агамемнон, унинг
укаси Менелай, ўгли Орест. Бу шахслар ва буларнинг оиласида юз
берган фалокатлар қадимги юнон трагедиялари учун одатдаги сю-
жет вазифасини ўтаган.

товуш билан, онасининг гапини бўлиб.— Ахир эртага эрталаб дадамнинг хонасига кириб, уни янги йил билан табриклашимиз керак-ку!

— Аввал Крюшолар билан бир маслаҳатлашиб кўрсак-чи?

— Йўқ, йўқ, агар уларга сирим ошкор бўлса, улар бизнинг елкамизга миниб олишади. Кейин, мен қатъий қарор қилганман. Хуллас, яхши иш қилдим, ҳеч бир пушаймоним йўқ. Худо мени паноҳига олади. Унинг муқаддас иродасига ҳавола қилдим ўзимни. Оҳ, ойинжон, агар унинг ёзган хатини ўқиганингизда, сизнинг ҳам хаёлингиз фақат ўшанда бўларди-қўярди.

Эртаси кун эрталаб, 1820 йилнинг 1 январиди, она-боланинг юрагини қамраб олган кучли ваҳима, Гранде чолининг хонасига тантанали вазиятда киришдан бош тортиш учун, табиий бир баҳона топиб берди. 1819—1820 йилнинг қиши жуда қаттиқ келган эди. Томларни қалин қор босиб ётарди. Гранде хоним эрининг ғимирлаганини эшитган ҳамона, унга қичқирди:

— Гранде, Нанегага айт, менинг печкамга ўт ёқсин, бирам совуқки, кўрна остида ҳам музлаб кетяпман. Анча қариб қолган одамман, мени эҳтиёт қилишинг керак. Бундан ташқари...— хоним бир оз тўхталиб, давом этди,— Евгения кийиниш учун менинг хонамга кирази. Бундай совуқда ўз хонасида кийинаман деб, тагин касал булиб қолмасин, қизим бечора. Ундан кейин, сени янги йил билан табриклагани залдаги камин олдида тушамиз.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, бу нима деганинг? Янги йилни қандай бошляпсан, Гранде хоним? Сен ҳеч қачон бунчалик кўп гапирмаган эдинг. Оз-моз тортган бўлмасанг керак, албатта.

Бир дақиқача вақт сукутда ўтди.

— Хўп, майли,— деб давом этди чоли тушмагур, афтидан, хотинининг таклифи ўзига ҳам ёқиб тушди шекилли,— майли, сизнингча бўлсин, Гранде хоним. Сен ахир, чиндан ҳам ажойиб хотинсан, қариган чоғингда сенга бирор фалокат йўлиқишини истамайман, лекин умуман, Бертельерлар авлодининг зуваласи чақмоқ тошдай пишиқ, ё гапим нотўғрими?— деб қичқирди у бир оз жим тургач.— Биз ушаларга тортганмиз, худога топширдим уларни!

Чол йўтала бошлади.

— Бугун вақтингиз чоғ кўринади, тақсир,— деди боёқиш хотин салмоқ билан.

— Доим вақтим чоғ...

Бочкачининг вақти чоғ, вақти чоғ,
Жомашови серямоғ, серямоғ...—

деб илова қилди чол, батамом кийинган ҳолда хотинининг бўлмасига кираркан.— Тўғри, виждонан айтсам, совуқ чакана эмас. Бугун яхшилаб нонушта қиламиз. Жаноб де Грассен менга ғоз жигаридан қўзиқорин билан тайёрланган паштет юборибди! Ҳозир дилижон тўхтайдиган жойга бориб олиб келаман уни. Евгения учун қўшимча бир жуфт наполеондор ҳам юборгандир,— деб бочкачи хотинининг қулогига пичирлади, ўзимда битта ҳам тилла қолмади, хотин. Бир нечта эски танга қолган эди, сенга очигини айтсам, уларни ҳам керакли жойга ишлатиб юбордим.

Шундан сўнг у янги йил шарофати билан хотинининг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Евгения!— деб чақирди онаси меҳрибонлик билан.— Билмайман, даданг бугун қайси ёнбоши билан турган экан, лекин жудаям хушфёъл бўлиб кетибди. Ташвиш тортма, бир илож қилиб қутуламиз.

— Хўжайинга нима бўпти?— деди хонимнинг хонасига печка ёққани кирган Нанета.— Аввалига: «Салом, овсар, янги йилинг қутлуғ бўлсин! Югур, хотинимга печка ёқиб бер, совкотиб қолибди» деди. Кейин қўлини узатиб менга олти франкли, ҳали ҳеч сийқаланмаган бир эю узатса, эсим оғиб қолай дебди! Мана, ойимпошша, бир қаранг! О, эрингиз жуда яхши одам. Ҳарқалай, ҳурмат қилса арзийдиган одам. Бир хил одамлар бор, қариган сари кўпроқ бағри тош бўлади, эрингиз эса, борган сари узингиз тайёрлаган қорагат виносига ўхшаб ширин сухан, яхши бўлиб кетяпти. Бунақанги меҳрибон одам жуда камдан-кам учрайди!..

Гранденинг бу қадар хушчақчақ бўлишининг боиси у спекуляцияда тўла муваффақият қозонган эди. Де Грассен, юз эллик минг франкли Голландия векселлари ҳисобига бочкачи бериши керак бўлган ҳақни ва юз минг ливрга давлат рентаси олиш эвазига Гранде унга берган қўшимча қарзни ушлаб қолиб, бочкачига дилижонда ўттиз минг франк бир эюли танга юборган эди. Бу пул

чолга тегадиган ярим йнллик процентлардан ортиб қолгани эди; де Грассен шу билан бирга, давлат рентасининг баҳоси ошганлигини ҳам хабар қилган эди. Рента баҳоси чол сотиб олганда саксон тўққиз франкдан эди, январь охирида эса, энг машҳур капиталистлар уни тўқсон икки франкдан сотиб олиша бошлади. Гранде икки ой ичида ўз капитали устидан ўн икки процент фойда кўрди, счётларини қарздан холи қилди ва бугундан бошлаб ҳар ярим йилда солиқ тўламай, зарар кўрмай эллик минг франк олиб туриши керак эди. У ниҳоят давлат рентасининг— пулни давлатга топширишининг (бунга провинциаллар ниҳоятда нафрат кўзи билан қарайдилар) мазасини тушуниб қолди ва беш йил ўтар-ўтмас ортиқча ташвиш тортмасдан, олти миллион капиталга эга бўлишини тасаввур қила бошлади, бу маблағ чолнинг ер-сувлари қиймати билан қўшилиб, жуда зўр бойлик ҳосил қилиши керак эди. Наҳаётга берилган олти франк пул, чўри аёлнинг ўзи беҳабар хўжайинига кўрсатган катта хизмати учун берилган бўлса ажаб эмас.

— О! О! Гранде ота каллаи саҳарлаб, худди ёв қувлагандек қаёққа шошиб кетяпти?— дейишди савдогарлар дўконларини очишаркан.

Кейин, улар Гранденинг дарё томондан қайтиб келаётганини ва унинг ёнида қаппайган қопчиқларни замбилгалтакка оргиб, судраб келаётган почта-пассажир бошқармасининг хизматчисини кўриб, ҳар хил мулоҳаза юрита бошлашди:

— Сув сойга оқар, чоли тушмагур пулга боқар,— деди улардан бири.

— Пул унга Париждан, Фруафондан, Голландиядан кетма-кет келиб туради,— деди яна бири.

— Бора-бора бутун Сомюрни сотиб олади!— деди учинчи биттаси.

— Совуқни ҳам парво қилмайди у, доим иш билан банд,— деди қандайдир бир хотин эрига қараб.

Гранденинг энг яқин қўшниси, мовутфуруш, чолга ҳазиллашди:

— Ҳой, жаноб Гранде, ортиқчалик қилаётгани йўқми? Сизни бу ташвишдан халос этишим мумкин!

— Ҳеч бало йўқ! Ҳаммаси мис чақа,— деб жавоб қайтарди виночи.

— Кумуш,— деди почта хизматчиси.

— Агар миннатдор қилишимни истасанг, тилингни тий,— деди чол хизматчига эшикни очаркан.

«Вой, қари тулки-ей, мен уни кар қулоқ деб ўйлабман,— деди ўзига ўзи почта хизматчиси,— афтидан, совуқда қулоғи эшитади шекилли».

— Мана янги йилга йигирма су чой пули, лекин ғинг демайсан. Бор кета бер!— деди унга Гранде.— Нанета замбилгалтагингни элтиб беради... Нанета, энгилтаклар черковга кетишдими?

— Шундай, хўжайин.

— Қани, чақон қимирла! Ишга кириш!— деб қичқирди чол, Нанетанинг елкасига қопчиқларни юклаб.

Бир нафасда тангаларни чолнинг хонасига ташиб бўлишди, сўнг у эшикни ичкарасидан беркитиб олди.

— Нонушта тайёр бўлганда, деворни дуқиллатиб қўярсан. Замбилгалтакни маҳкамага элтиб бер.

Нонуштага фақат соат ўнда ўтиришди.

— Зора, даданг тиллаларингни кўрай демаса!— деди Гранде хоним черковдан қайтиб, уйга кираётганида қизига қараб. Жуда булмаса, ўзингни совқотганга солиб ўтир! Кейин, то тугилган кунинг келгунча, тиллаларингнинг ўрнини тўлдириб қўямиз...

Гранде Париждан олган тангаларини қандай қилиб тоза олтинга айлантириш тўғрисида ва давлат рентаси билан қилаётган ҳайрон қоларли спекуляцияси тўғрисида ўйлаб, зинадан тушиб келди. Рентанинг қиймати юз франкка етмагунча, Гранде ўзининг бутун даромадларини давлат рентасига банд этмоқчи булди. Бу фикр Евгения учун ҳалокатдан дарак берар эди. Чол залга кирган заҳоти, хотини билан қизи уни янги йил билан табриклашди: қизи унинг буйнидан қучоқлаб, эркаланиб, Гранде хоним эса, салмоқ билан, вазмин ҳолда табриклади.

— Оҳ, қўзичоғим,— деди чол, қизнинг юзидан ўпиб туриб,— кўрдингни, сени деб ишлаб ётибман! Бахтли бўлгин дейман-да. Бахтли бўлиш учун пул керак. Пулсиз кишининг қўлидан ҳеч иш келмайди, пул бўлса чангалда шўрва. Мана сенга янги қўш наполеондор, Париждан буюрттирдим. Виждонан айтсам, ҳозир уйда бир мисқол ҳам тилла йўқ. Фақат сенда бор. Қани, тиллаларингни кўрсат-чи, қизим.

— Вой, мунча совуқ? Келинг, нонушта қилайлик.— деб жавоб қилди Евгения.

— Демак, нонуштадан кейин-а? Ҳазми таомга фойда-

си бор бунинг. Бақалок де Грассен, ҳар ҳолда, бизга оз-моз нарса юборибди. Баракалла, де Грассен, ундан хурсандман! Бу бесўнақай тушкур, Шарлга ҳам хизмат қил-япти, тагин бир тийин ҳақ сўрамасдан. Марҳум Гранде шўрликнинг ишларини жуда боплаб йўлга қўяяпти. Ҳу-ҳу-ҳуу!..— деди чол бир оз паузадан кейин, оғзини тўлдириб,— чакки эмас! Ея бер, ея бер, хотин! Буни еб олсанг икки кунгача тўқ юрасан!

— Ҳеч нарса егим йўқ. Ўзинг яхши биласан, жуда тобим қочиб қолган.

— Ана, холос! Қўрқмасдан қорнингни қаппайтиравер, ёрилмайсан: Бертельерлар авлодидансан, бақувват хотинсан. Рангинг бир оз саргайибди, лекин, мен сариқ рангни яхши кўраман.

Гранде хоним билан қизи, оиладаги бугунги нонушта нима билан тамом бўлишини, ўлимга ҳукм этилган киши халқ олдида шармандаларча дорга осилишини кутгандан кўра баттарроқ дахшат билан кутишмоқда эди. Виночи чол хурсандлигидан иштаҳа билан еб-ичиб, ҳазил-ҳузул гап қотган сари, она-боланинг юраги кўпроқ сиқилиб, така-пука бўларди. Бу аҳволда ҳар ҳолда қизнинг киройи таянчи бор эди: кўксидagi севги унга мадад бағишларди.

«У деб, ўша ёрм деб, минг марта ўлишга ҳам тай-ёрман»,— дер эди қиз ўзига ўзи.

Шу фикрларни уйлаганда, қиз онасига мардлик учқунлари чақнаб турган кўзларини тикарди.

Соат ўн бирга яқин нонушта тугади.

— Дастурхонни йиғиштириб ол,— деди Гранде Нанетага,— лекин столни қимирлатма. Қизим тўплаган кичкина хазинани бу стол устида томоша қилиш қулайроқ бўлади,— деб туриб, чол Евгенияга ўгирилди.— Нимага энди кичкина хазина экан! Ҳеч-да. Сенда беш минг тўққиз юз эллик тўққиз франк тилла пул бор, эрталабки қирқ франкни қўшсак, бир кам олти минг франк бўлади! Майли, ҳисоб тўппа-тўғри бўлсин учун, мен сенга яна бир франк ҳадя этаман; чунки, биласанми, қизим... Хўш, сен нимага бақрайиб қолдинг? Кета бер, Нанета, ишнинг қолмасин,— деди чоли тушмагур.

Нанета чиқиб кетди.

— Менга қара, Евгения! Менга тиллаларингни бериб туришинг керак. Отангинг гапини ерда қолдирмасан-а, қизим?

Она-бола чурқ этмай ўтиришарди.

— Менинг қўлимда ҳеч тилла қолмади. Илгари бор эди, энди йўқ. Сенга олти минг франк кумуш танга бераман, бу пулга мен айтган нарсани олиб қўясан. Тўйга мол йиғишнинг ҳеч гамини ема. Сени турмушга чиқарганимда, бунга ҳам оз қолди, шундай куёв топаманки, у сенга провицияда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жуда даб-дабали туёна қилади. Қулоқ солиб тур, қизим! Ҳозир жуда саз бир имконият бор: кўлингдаги олти минг франк пулли давлат рентасига жойлаштирасанг, ҳар олти ойда икки юз франкка яқин нақд даромад олиб турасан, бу даромад солиқсиз, харажатсиз бўлиши билан бирга, дўл, совуқ, сел каби офатлар ҳам унга таъсир қилмайди. Балки, тиллаларингдан ажрагинг келмаётгандир, а, қизим? Ҳар на бўлгандаям, уларни менга олиб тушиб бер. Мен сенга яна ҳар хил тилла тангалардан: Голландия, Португалия, Генуя тангаларидан, Бобир шоҳнинг рупияларидан йиғиб бераман; хуллас, тугилган кунингда совга қиладиган тиллаларим билан қўшиб яна уч йилда ҳозирги кичкина олтин хазинанинг ярмини тўплаб оласан. Хўш, нима дейсан, қизим? Бўлди, куп тумшугингни осилтирма. Югур, физиллаб чиқиб, севимли хазинагни олиб туша қол. Сенга бу тангаларнинг ҳаёти ва мамоти сирларини айтиб бераётганим учун менинг кўзларимдан ўпишинг керак. Чиндан ҳам, ақча деган нарса худди одамлардай яшайди, ғимиллаб юради: келади, кетади, терлайди, кўпаяди.

Евгения ўрнидан турди, лекин эшик томонга бир неча қадам юргач, бирдан орқасига ўгирилди-да, отасининг бетига тикилиб туриб, леги:

— Энди менинг олтиним йўқ.

— Энди сенинг олтининг йўқ!— деб қичқириб юборди Гранде, гуё ўн қадам наридан замбарак овозини эшитган отдек ирғиб тушиб.

— Йўқ, энди менинг олтинларим йўқ.

— Сен янглишяпсан, Евгения!

— Йўқ.

— Отамнинг ток пичоғи ҳаққи олт ичаман, ёлгон айт-япсан!

Бочкачи шундай қасам ичганда, уйнинг шифтлари ларзага келарди.

— Вой шўрим, оймпошшанинг ранглари оппоқ оқариб кетди!— деб чинқириб юборди Нанета.

— Гранде, газабинг мени ўлдиради,— деди боёқини хоним.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! Оилангиздагиларни ҳеч қандай ажал олмайди!.. Евгения, тангаларингизни қаёққа йўқотдингиз?— деб бақирди чол, қизига ташланиб.

— Тақсир,— деди қиз, Гранде хонимнинг ёнига тиз чўкиб,— онамининг аҳволи оғирлашиб қолди... кўриб турибсиз... Уни ўлдириб қўйманг.

Хотинининг бояги заъфарон чеҳраси энди бўздек оқарганидан, Гранде чўчиб кетди.

— Нанета, менга ёрдамлашвор, ўрнимга ётай,— деди она заиф товуш билан.— Мен ўламан...

Нанета дарров бойвучча хотиннинг қўлтигига кирди, Евгения ҳам онасини қўлтиқлади, улар иккови зўр машаққат билан хонимни ўз бўлмасига олиб чиқишди, то олиб чиққунларича, бемор ҳар поғонада ҳушдан кетиб йиқилаёзди. Залда Гранденинг ўзи ёлғиз қолди. Бир неча минут ўтгач у, зинадан етти ёки саккиз поғона кўтарилиб:

— Евгения, онангиз ўрнига ётгандан кейин, ўзингиз пастга тушинг!— деб қичқирди.

— Хўп булади, дада.

Онасини гинчитгач, қиз дарров қайтиб тушди.

— Қизгинам,— деди Гранде,— тиллаларингиз қаерда эканини менга айтасизми?

— Дада, менга совға қилган нарсаларни ўз билгимча ишлатишга ҳаддим сиғмаса, майли, қайтиб олинг,— деди Евгения совуққонлик билан ва камин устида ётган наполеондорни олиб, отасига узатди.

Гранде дарров наполеондорни юлқиб олиб, желаткасининг чўнтагига тикди.

— Шуни билгинки, энди сенга ҳеч нарса бермайман! Мана шунча ҳам!— деди чол, бошмалдоғининг тирноғи билан олдинги тишларига чертиб.— Демак, сиз ўз отангизни ёмон кўрар экансиз-да? Унга ишонмас экансиз-да? Ота ким булади ўзи, билмайсизми? Агар сиз уни назарингизга илмасангиз, демак, у ҳеч ким эмас экан-да! Қани тиллаларингиз?

— Дадажон, зуғум қилишингизга қарамай, мен сизни яхши кўраман ва ҳурмат қиламан; лекин сизга шу нарсани айтишга журъат этмоқчиманки, ёшим йигирма учга етди. Менинг вояга етганим ҳақида ўзингиз жуда кўп гапирар эдингиз. Мен ўз пулларимни кўнглим хоҳ-

лаган нарсага ишлатдим, ташвиш тортманг: пулларим яхши жойда.

— Қаерда?

— Бу махфий сир,— деди қиз.— Ё сиз ҳеч нарса ни сир сақламайсизми?

— Мен онла бошлигиман-ку! Ахир, менинг ўз ишларим бўлиши мумкин эмасми?

— Худди шундай — бу ҳам менинг ўз ишим.

— Агар у ишни отангизга айтолмасангиз, демак, номаъқул иш экан, мадемуазель Гранде.

— Жуда ажойиб иш, лекин барибир уни отамга айтолмайман.

— Ҳеч бўлмаганда айтинг-чи, тиллаларингизни қачон бергансиз?

Евгения айтишга кўнмасдан бош чайқади.

— Туғилган кунингизда ҳали тиллалар қўлингизда миди-а?

Отаси бахиллик туфайли мугамбир бўлган бўлса, Евгения муҳаббат туфайли мугамбир бўлган эди; шунинг учун у бу саволга ҳам бош чайқаб тураверди.

— Бундай ўжарликни, бундай ўғрилиқни ҳеч ким кўрганми?— деди Гранде, тобора овозини баландлатиб, бутун уйни ларзага келтираркан.— Бу қандай гап? Шу ерда, менинг ўз уйимда, кимдир келиб, менинг ёнгинамдан сенинг тиллаларингни олиб кетса! Ахир бу уйда ўшандан бошқа тилла йўқ эди-я! Наҳотки, у одамнинг кимлигини мен билмасам? Олтин—қиммат нарса. Энг ифбатли қизлар хато йўлга кириб, билмадим, нималарини бериб қўйиши мумкин, бундай воқеа аслзодалар ва ҳатто буржуазия ўртасида ҳам учраб туради, лекин олтинни бериш... сиз ахир, олтинларингизни кимгадир бергандир-сиз?

Евгения лоқайд тураверди.

— Бунақа қизни ким кўрган? Мен сизнинг отангизманми? Агар тиллани фойдага қўйган бўлсангиз, қўлингизда тилхат бўлиши керак...

— Мен учун яхши туюлган ишга ишлатишга ҳаққим йўқмиди у олтиларни? Улар ахир меники эмасмиди?

— Лекин сен гўдаксан ҳали.

— Вояга етган гўдакман.

Қизнинг мантқиқли гапидан гангиб қолган Гранденинг ранги қув ўчиб кетди, ер тепиниб, сўкинишга гушди;

ниҳоят, бир оз ўзига келиб, тили гапга қовушгач, қичқирди:

— Қиз эмас заҳарли илон! А! Ярамас бола, сени жонимдан азиз кўришимни суиистеъмол қиляпсан. Бу қиз отасини пичоқсиз сўяяпти! Жин урсин! Сен бутун бойлигингни ўша сахтиён этик кийган дайдининг оёғи остига ташлагансан. Отамнинг ток пичоғи ҳаққи, худди шундай бўлган! Бочка урсин мени, сени меросдан маҳрум этолмайман! Аммо сени қарғайман... сен ҳам, амакиваччанг ҳам, болаларнинг ҳам қарғишимга учрайсанлар! Бу қилмишингдан зигирча ҳам яхшилик кўрмайсан, тушундингми? Агар, ўша Шарлга... Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Нечук! Ўша ярамас, тентакнамо бола мени талаб кетса-я?

Чол, ҳамон гунг ва лоқайд қизига тикилди.

— Миқ этмайди-я! Бир туки ҳам қимирламайди! Бу қиз Гранде авлодига мендан ҳам кўпроқ тортибди. Лоқал тиллаларингни бекорга бериб юбормагандирсан? Қани, гапир?

Евгения отасига уни таҳқирловчи истеҳзоли назар ташлади.

— Евгения, сиз менинг уйимда, ўз отангиз уйида гурибсиз. Бу уйда турш учун отанинг буйруқларига итоат этишга мажбурсиз. Тангри ҳам менга итоат этишингизни буюради.

Евгения бошини қўйи эгди.

— Мен учун энг азиз бўлган нарсани сиз ҳақорат қиляпсиз,— деди чол.— То итоат этмагунингизча, сизни кўришни истамайман. Ўз хонангизга кириг! Рухсат бермагунимча, чиқмай ўтира берасиз. Нанета сизга нон билан сув бериб туради. Эшитдингизми? Боринг...

Евгения дув-дув кўз ёш тўкиб, югурганча, онасининг ёнига чиқиб кетди.

Гранде совуқни ҳам сезмасдан, қор кечиб, бир неча марта боғни айланиб чиққандан кейин, ҳозир қизим онаси олдида бўлса керак, деб ўйлаб, қизнинг ўзбошимчалигини фош этиш учун қулай фурсат келганига севишиб, худди мушукдай чаққонлик билан зинадан юқори чиқди ва Гранде хонимнинг кўкрагига юзини яшириб ётган қизининг сочларини силаб турган пайтда хопа ичида пайло булди.

— Тинчлан, бечора болагинам, отанг ҳовуридан тушиб қолади.

— Унинг отаси йўқ!— деди бочкачи.— Наҳотки, бу ўзбошимча қизни сиз билан мен дунёга келтирган бўлсак, Гранде хоним? Жуда яхши тарбия кўрибди, айниқса. ахлоқий тарбияда тенги йўқ! Демак, ўз хонангизга кирмаб-сиз-да? Қамоқхонага жўнанг, қамоқхонага, мадемуазель!

— Сиз мени қизимдан жудо қилмоқчи бўласизми, тақсир?— деди Гранде хоним қаттиқ ҳаяжондан қизарган юзини эрига ўгириб.

— Агар қизингиздан ажралгингиз келмаса, икковингиз ҳам бу уйдан йўқолинг, чиқиб кетинг! Жин урсин, олтинлар қаерда? Нима қилдиларинг олтинларини?

Евгения ўрнидан турди, отасига мағрурона тикилиб, ўз хонасига қайтиб кетди; чоли тушмагур, қизнинг устидан қулфлаб қўйди.

— Нанета!— деб қичқирди у.— Залдаги каминнинг ўтини ўчир!

Шундан сўнг у хотини ётган хонадаги камин ёнига, креслога ўтираркан:

— Қизимиз, албатта, анави ҳарамзода Шарлнинг гапларига лаққа тушгану, олтинларини ўшанга бериб юборган! Унга фақат бизнинг пулларимиз керак эди, холос.

Гранде хоним, хавф-хатар ичида турган қизи ва унга бўлган оналик меҳри туфайли ўзини бепарво, безабон ва беқулоқ вазиятда сақлаб қола олди.

— Мен бундан мутлақо беҳабарман,— деб жавоб қилди хоним, эрининг ўтдек чақнаб турган кўзларига қарамаслик учун, каравот билан девор ўргасидаги бўшлиқ томонга ўгирилиб.— Сизнинг жабру зулмларингиздан шундай қаттиқ изтироб чекапманки, агар дилим янглишмаса, менинг бу ердан борадиган ерим битта — гўристон. Бундан буёқ менга шафқат қилсангиз бўларди, тақсир, ҳар ҳолда мен умримда ҳеч қачон кўнглингни оғритган эмас эдим шекилли. Қизингиз сизни яхши кўради. Аминманки, у худди янги туғилган боладай бегуноҳ, сиз уни жазоламанг, қамоқни бекор қилинг. Қизимнинг хонаси шунақаям совуқки, сизнинг айбингиз билан қаттиқ касал бўлиб қолиши мумкин.

— Мен уни кўрмайман ҳам, у билан гаплашмайман ҳам. То отасининг талабларини қондирмагунча, пон ва сув билан кун кўриб хонасида ўтира беради. Нега энди боқарканман? Уйдаги олтиннинг қаёққа кетганини оила бошлиғи билиши керак-ку. Унинг қўлидаги ноёб тилла

рупиялар, эҳтимол, бутун Францияда ягона бўлгандир. Яна Генуя, Голландия дукатлари...

— Тақсир, Евгения битта-ю битта боламиз, агар у, ҳатто олтинларини сувга ташласа, нима...

— Сувга!— деб бақирди чол.— Сувга! Эсингизни еб қўйганмисиз, Гранде хоним! Мен битта гапираман, ўзингиз биласиз. Агар уйимиз тинч бўлсин десангиз, қизингизни чақириб сўранг, тавба қилиб, айбини бўйнига олсин: бу соҳада аёллар биздан кўра тезроқ келишиб олишади. Қандай номаъқулчилик қилган бўлмасин, мен уни еб қўймайман-ку ахир. Мендан кўрқадими? Ҳатто амакиваччасининг бошидан олтин қуйган булса ҳам, ҳозир у денгизда, кетидан югурмайман.

— Нима қилай, тақсир...

Ё вужудини қамраб олган асабнинг зўрайишидан, ёки қизининг бутун латофати ва ўтқир зеҳнини ифодалаб берувчи бахтсизликдан ҳаяжонланган Гранде хоним гап бошлаган замоно, эрининг бурнидаги шишнинг хунук ҳаракат қилаётганини зийраклик билан сезиб қолди ва шу сабабдан гап оҳангини ўзгартмасдан туриб, фикрини ўзгарттирди:

— Нима қилай, тақсир, қизимизга сиздан кўра менинг гапим кўпроқ ўтади дейсизми? Қизим менга ҳеч нарса демади. Худди ўзингизга ўхшайди.

— Минг лаънат! Бугун тилингиз узун бўлиб қолибди! Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! Сиз мени мазах қилаётганга ўхшайсиз. Икковингизнинг тилингиз бирга ўхшайди.

Гранде хотинига тикилиб қаради.

— Агар, жаноб Гранде, ростдан ҳам мени ўлдириш ниятингиз бўлса, худди шу тарзда давом эттира беринг. Мен бир марта сизга айтдим, тақсир, агар мени ўлдирсангиз ҳам яна шуни такрорлайман, холос, қизингизни ноҳақ хафа қиляпсиз, у сиздан кўра ақллироқ. Уша пуллар қизимники эди, қизим ўша пулларни яхши нарсдан бошқа ҳеч нимага сарф этмаган, бизнинг савоб ишларимизни ёлғиз худонинг ўзи билади. Тақсир, ғазабингизни юмшатинг, қизингизга раҳм қилинг, ўтинаман! Шундай қилсангиз, менга қилган ғазабингизни юмшатасиз ва балки ўлимдан ҳам асраб қоларсиз. Қизимни, тақсир, менинг қизимни озод қилинг!

— Мен бошимни олиб чиқиб кетаман,— деди чол,— ўз уйимда яшай олмайман: онаси ҳам, қизи ҳам гап сотади, маҳмаданалик қилади, худди... тфу! Янги йилда мен-

га жуда яхши совға тайёрлабсиз! Евгения!— деб қичқирди у.— Ҳа, ҳа, йиғлай беринг! Ўз қилмишингиз учун виждон азобида қийналасиз, билдингизми? Модомики, сиз отангизнинг олтинларини яшириқча битта ишёқмасга чиқариб берар экансиз (аминманки, унга инъом қилгани ҳеч нимангиз қолмаганда, у сизни таҳқирлаб, қалбингизни доғлаб кетади), уч ойда олти марта черковда тоатибодат қилганингиздан на фойда? Сахтиён этик кийиб, қўлини совуқ сувга ургиси келмай юрган ўша олифта Шарлнинг қанақалигини ҳали кўрасиз. Бечора қизнинг йиғиб юрган пулини ота-онасидан бемаслаҳат юлиб кетдими, демак, унда ҳеч қандай раҳм-шафқат ҳам, инсоф ҳам йўқ экан.

Кўча эшик тарақлаб беркитилгандан сўнг, Евгения ўз хонасидан чиқиб, онаси олдига кирди.

— Қизингизни жуда қаттиқ ҳимоя қилдингиз!— деди онасига қиз.

— Кўрдингми, қизим, қатағон ишларнинг оқибати шунақа хунук булади! Мени ёлғон сўзлашга мажбур этдинг.

— О, худога илтижо қилиб, ёлғиз мени жазолашини сўрайман!

— Вой, шу ростми,— деди Нанета кайфи учган аҳволда ичкари кириб,— ойимқизга то умрининг охиригача нон билан сувдан бошқа ҳеч нарса берилмас эмиш?

— Ҳечқиси йўқ, Нанета!— деб жавоб қайтарди Евгения парвосизлик билан.

— Хўжайиннинг қизи қуруқ нон еб ўтирса, менинг томоғимдан овқат ўтармиди!.. Йўғ-е, йўқ!

— Бу тўғрида дамнингни чиқарма, Нанета!— деди Евгения.

— Майли, калламни танамдан жудо қилишсин, мана, ҳали кўрасиз!

Гранде йигирма тўрт йил мобайнида биринчи марта ўзи ёлғиз овқатланди.

— Мана бирпасда тул бўлдингиз-қўйдингиз, хўжайин,— деди унга Нанета.— Уйда иккита аёл туриб, тул бўлиб ўтиришнинг гашти оз бўлса керак.

— Сен билан гаплашаётганим йўқ эди шекилли. Юм оғзингни, бўлмаса уйдан ҳайдаб юбораман! Плита устидаги кастрюлкада нима қайнапти?

-- Ёғ эритяпман...

— Бугун меҳмонлар келади, каминга ўт ёқиб қўй.

Жаноб Қрюшолар ҳамда де Грассен хоним ўгли билан соат саккизда келишди ва Гранде хоним билан унинг қизини кўрмай ҳайрон бўлишди.

— Хотинимнинг тоби йўқ, Евгения унинг олдида ўтирибди,— деди кекса виночи, лекин юзида ҳеч қандай ҳаяжон кўринмади.

Бир соатгача бекор валақлашиб ўтиргач, де Грассен хоним Гранде хонимни кўргани тепага чиқиб кетди; у қайтиб тушганида ҳамма:

— Гранде хоним тузукми?— деб сўради.

— Тузук эмас, ҳеч тузук эмас,— деди у,— соғлиги менимча, чиндан ҳам хавф остида. Хоним энди анча кексайиб қолди, жуда эҳтиёт бўлиш керак, Гранде ота.

— Кўрамиз, кўрамиз...— виночи паришонлик билан жавоб қайтарди.

Ҳамма у билан хайрлашди. Қрюшолар кўчага чиққанда, де Грассен хоним уларга:

— Гранденинг уйида бирор ҳодиса юз берган. Хонимнинг аҳволи жуда оғир, лекин буни ўзи ҳам билмайди. Қизининг кўзи қизариб кетибди, кўп йиғлаганга ўхшайди. Зўрлаб эрга беришмоқчимикин?

Виночи чол уйқуга ётгандан кейин, Нанета юмшоқ шиппақда оёқ учида юриб, Евгениянинг олдига кирди ва кастрюлни очиб, хамирга ўраб пиширилган паштетни кўрсатди.

— Олинг, ойимқиз,— деди меҳрибон Нанета,— Корнуайе менга қуён олиб келган эди. Ўзингиз жуда кам томоқсиз, бу паштет сизга бир ҳафтага етади, уйингиз совуқ, овқат бузилмай тураверади. Ҳарна бўлгандаям бу қуруқ нондан афзал-ку. Қуруқ нон соғлиққа зарар.

— Шўрлик Нанета!— деди Евгения, унинг қўлини қисиб.

— Паштетим ҳалимдек юмшоқ, мазали бўлди. Дадангиз сезганиям йўқ. Мен ёғ ҳам, дафна барги ҳам сотиб олдим; ўзимнинг олти франк пулимга олдим; ўзимнинг пулим бўлгандан кейин нимага ишлатсам ишлатавераман-да.

Бирдан чўри аёл ғизиллаганча уйдан чиқиб кетди: унинг қулоғига Гранде келаётгандай туюлганди.

Бир неча ойгача виночи, муттасил хотини олдига кунининг турли соатларида кириб турди, лекин ҳеч қачон қизининг номини тилга олмади, уни кўрмади ва унинг тўғрисида гап ҳам очмади. Гранде хоним ўз хонасидан чиқ-

масди. Унинг аҳволи кундан-кунга ёмонлаша борди. Аммо бочкачи чолга ҳеч нарса таъсир этмасди. У, худди гранит қоя сингари қаттиқ, бераҳм ва бепарво эди. У, ўз одати бўйича бир зайлда кириб-чиқиб юрарди; лекин Евгения тўғрисида лом-мим деб огзини очмас, жуда камгап бўлиб қолган, иш тўғрисида эса ҳар қачонгидан ҳам бағри тош бўлиб қолган эди. У баъзан ҳисоб-китобдан ҳам адашиб кетарди.

— Грандега бир бало бўлган,— дейишарди крүшочилар билан грассенчилар.

Сомюр шаҳрида оқшомлари кимникида ўтириш ё йиғин бўлса, ўша ерда албатта бир-бирларига:

— Гранденикида нима воқеа юз берибди экан?— деб савол беришарди.

Евгения черковга Нанетанинг назорати остида бориб-келиб юрди. Агар де Грассен хоним, черковдан чиқишаётган пайтда, бир-икки савол билан Евгенияга мурожаат қилгудек бўлса, қиз гапни чалғитиб, унинг синчковлигини қондирмасди. Шунга қарамай, орадан икки ой ўтар-ўтмас, учала Крүшога ҳам, де Грассен хонимга ҳам Евгениянинг қамалиб ётиш сирини аён бўлди. Вақти келиб, қизнинг доим меҳмонлар ўртасида йўқлигига ҳеч қандай баҳона топиб бўлмади. Ундан кейин, гарчи бу сирини ким ошкора қилгани маълум бўлмаса-да, янги йил бошлангандан бери мадемуазель Гранде отасининг буйруғи билан ўзининг совуқ хонасида қамалиб ётгани, фақат пону сув билан кун кечираётгани, Нанета эса ширин овқатлар пишириб, уни кечаси ҳуфиясига боқиб тургани бутун шаҳарга ошкор бўлди; ҳатто қиз ўз онасини фақат отаси уйда йўқ вақтлардагина кўриб, парвариш қилишини ҳам ҳамма билди. Шундан сўнг, Гранде чолнинг бу хатти-ҳаракатларини ҳамма қоралай бошлади. Бутун шаҳар уни ғайри қонуний шахс деб билди, унинг хиёнат қилганини, бағри тошлигини эслашиб, жамоат қаторидан чиқариб қўйишди. Гранде кўчадан ўтиб бораётганда, ҳамма уни бармоғи билан кўрсатиб, пичирлашадиган бўлди. Унинг қизи тушки, ёки кечки ибодатга бориш учун Нанета билан бирга қинғир-қийшиқ кўчадан тушиб бораётганда, шаҳар фуқароси уйларининг деразалари олдига келиб, бу бой вориса қизнинг қадди-қоматига, унинг ўйчанлик ва мусичаларга хос ювошлик аломатлари акс этиб турган чеҳрасига тикилиб қоларди.

Евгения қамоқни ҳам, отасининг шафқатсизлигини ҳам парво қилмасди. Ахир унинг кўз олдида ернинг ярим курраси харитаси, скамейка, богча ва богча деворининг бир қисми намоён эмасмиди? Ўз дудоқларида у муҳаббат бўсаларининг болдек тотли мазасини ҳис қилмасмиди? Бирмунча вақтгача қиз ўз тўғрисида шаҳарда бўлаётган миш-миш гаплардан беҳабар юрди, шунингдек, бу гаплар отасининг қулогига ҳам етиб бормади. Художўй ва тангри олдида гоят покиза бўлган бу қизнинг соф виждони ва жўшқин муҳаббат туйғуси отасининг қаҳру ғазаби ва интиқомига бардош беришда унга мадад бағишлади. Аммо ниҳоятда оғир бир кулфат қизнинг вужудини қамраб олган бошқа жамики ҳасрат-надоматларнинг ўтини ўчириб қўйган эди: унинг онаси — ажиб бир гўзаллик, яъни мусаффо қалб эгаси бўлмиш бу мусичадек беозор ва мулоқим сиймо кундан-кунга заифлашиб, гўрга яқинлашмоқда эди. Евгения, онасини ўлимга маҳкум этган бу шафқатсиз дарднинг беихтиёр сабабчиси ўзи эканлигидан виждон азобида қаттиқ қийналарди. Гарчи онаси унга таскин бериб юпатиб турган бўлса ҳам, бу виждон азоблари қизнинг қалбидаги муҳаббат туйғуларини яна ҳам маҳкамларди. Ҳар кун эрталаб отаси уйдан чиқиб кетиши билан, Евгения онасининг қошига келар, Нанета ҳам нонуштани шу ерга олиб келарди. Бироқ, онасининг азоб чекаётганидан изтиробланган бечора Евгения гамгин қиёфада Нанетага имо қилиб онасининг сўлғин чеҳрасини курсатар, юм-юм йиғлар ва амакиваччаси тўғрисида гап очишга журъат этолмасди. Бу тўғрида Гранде хонимнинг ўзи аввал гап очди:

— Қаерларда юрганикин? Нимага хат ёзмаяптийкин?

Она ҳам, қиз ҳам масофанинг нималиги ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эди.

— Унинг тўғрисида фақат ўйлайлик, ойижон,— деди Евгения,— лекин гапирмайлик. Бетобсиз, ҳаммадан аввал сиз кераксиз.

Бу ҳамма деган сўз — *йигит* эди.

— Болаларим,— деди Гранде хоним,— мен яшаган умримга асло ўкинмайман. Худога шукур, бахти қора кунларимнинг хотимасини кўриб қувониш менга ҳам насиб қилди.

Бу аёл доимо чинакам христиан сифатнда муқаддас сўзларни талаффуз этарди. Янги йил бошлангандан бери бир неча ой муттасил Гранде хоним ўзининг ёнида но-

нушта қилиб, уй ичида у ёқ-бу ёққа юришни одат қилган эрига фаришталардек мулойим ва айни вақтда ўлишига яқин қолган аёлларга хос кескин оҳангда доим бир гапни такрорларди; одатда унга умр бўйи айнан шу кескинлик етишмаган эди.

Эри унга биронта бетутуруқ савол бериб қолгудай бўлса:

— Тақсир, менинг сиҳат-саломатлигим тўғрисида шунчалик ғамхўрлик қилганингиз учун беҳад миннатдорман сиздан,—дерди.—Лекин надоматли умримнинг сўнги дамлари тотли ўтсин десангиз ва чекаётган изтиробларимни енгиллатмоқчи бўлсангиз, қизимиздан марҳаматиңизни дариф тутманг, ўзингизни христиан эканлигингизни, эр ва ота эканлигингизни исбот қилинг.

Гранде бу сўзларни эшитганда хотинининг ёнбошига ўтирар ва худди жаладан қочиб дарвоза тагида яширишиб турган одамдек иш кўрарди: унинг гапига индамасдан қулоқ солар, лекин лом-мим деб жавоб бермасди. Хотини унга энг таъсирли, энг меҳрибон, энг ихлосманд илтимослар билан мурожаат этганда, у:

— Бугун бир оз рангинг қочибди, боёқиш!— деб қўярди.

Қизини батамом унутиб юборганлиги унинг тошдан йўнилгандек дагал пешонасида ва юмуқ лабларида акс этиб турганга ўхшарди. Унинг номуайян ва ҳар доим бир хилдаги жавоблари оқибатида хотинининг қонсиз юзларидан дув-дув оқиб тушадиган кўз ёшлари ҳам Грандега асло таъсир этмас эди.

— Мен-ку гуноҳингиздан кечдим,— дер эди хотини,— ишқилиб, худо ҳам кечирсин сизни. Бир вақт келиб, ўзингиз, гуноҳимни кеч деб, унга илтижо қиларсиз.

Хотини касал бўлгандан бери чол ўзининг даҳшатли «ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай!» дейишини йўқ қилган бўлса ҳам, лекин бу аёлнинг на фаришталарга хос ювошлиги, на юксак руҳий хислатлари таъсири остида хунук чеҳрасининг кундан-кунга гул-гул очилиши, Гранденинг золимлигига барҳам бера олди. Бу аёлнинг бутун вужули қалб эди. Бамисоли ибодат заковати унинг чеҳрасидаги энг дагал аломатларга жило бериб, майинлаштирган ва унга зиё бахш этган эди. Тақводорларнинг чеҳраларида пайдо бўладиган бундай ўзгариш ҳодисаларини ким кузатмаган? Одатда, бундай нодир ўзгариш туфайли руҳий малакалар инсон чеҳрасидаги энг дагал

ифодаларга, юксак тафаккурнинг олижаноблиги ва поки-залигидан вужудга келувчи махсус кўтаринки руҳ бахш этиб туриб, бора-бора улардаги энг дағал аломатлар ус-тидан таянган қозонади. Бу аёл вужудида мавжуд бўл-ган энг сўнгги инсоний хислатларни емириб ташлаган азоб-уқубатлар туфайли содир бўлган ушбу ўзгариш манзараси, феъли гўё бронзадан қуйилгандек ҳеч ўзгар-мас бочкачи чолга хиёл бўлса ҳам таъсир этди. Унинг гапларида заҳархандалик йўқолган бўлса-да, лекин ўзи-нинг оила бошлиғи эканлигини исботловчи тепса тебран-мас индамаслиги унинг хулқида муҳим ўрин тутарди. Унинг содиқ хизматкори Нанета, бозорда пайдо бўлиши билан чор атрофдан хўжайинини масхаралаган, қорала-ган сўзларни эшитиб, қулоғи қоматга келарди; гарчи жамоатчиликнинг фикри Гранде отани қаттиқ қораласа ҳам, унинг чўриси хонадон обрўсини сақлаш юзасидан чолни ҳимоя қиларди.

— Ҳа, нима бўпти,— дер эди у, хўжайинини ёмонот-лиқ қилганларга қараб,— ахир, ким қариганида шунақа бағри тош бўлиб айнамайди? Бу чол ҳам бир оз қаттиқ қўл бўлса бўлибди-да! Бўлар-бўлмасга ҳадеб вайсайвер-манглар! Ойимқиз бамисоли маликадек яшаб юрибди. Ёлғиз дейсизми? Нима қипти шунга, ўзига ёқади. Ундай кейин, хўжайинларимнинг шундай қилишга яраша важи бор.

Касалдан кўра кўпроқ ғам чекишдан қийналиб кет-ган Гранде хоним, ҳар қанча ёлворишларга қарамай, Евгенияни отаси билан яраштиролмагач, ниҳоят, баҳор-нинг сўнгги оқшомларидан бирида ўзининг изтироб че-киши сирларини Крюшоларга баён қилди.

— Йигирма уч яшар қизни қуруқ нон билан сувга бойлаб ҳеч бир сабабсиз қамаб қўйди, денг!— деди суд раиси де Бонфон.— Бу иш, оталик ҳуқуқини ғайри қону-ний равишда суистеъмол этишдан иборат. Қизингиз қар-шилиқ билдириши мумкин. Шунинг учун...

— Ҳе, жиян, гап сотишни қўйинг, ҳозир судда эмас-сиз,— деди нотариус.— Хотиржам бўлинг, хоним, эртага-ёқ бу қамоққа барҳам бердираман.

Евгения ўзи тўғрисида гап кетаётганини эшитиб, хо-насидан чиқди.

— Жаноблар,— деди қиз, Крюшоларга яқин келиб, қаддини мағрурона адл тутиб,— сизлардан ўтиниб сў-райман, бу ишга аралашманг. Отам ўз уйида ўзи хўжа-

йин. Мен унинг уйида яшаб турганим учун, унга итоат этишга мажбурман. Унинг хатти-ҳаракатларини ҳеч ким маъқуллаши ҳам, қоралаши ҳам керак эмас: отам ўз қилмишлари учун ёлғиз худо олдида жавоб беради. Дўстлигимиз ҳурмати, бу тўғрида асло оғиз очмаслигингизни илтимос қиламан. Отамни қораласак, унга бўлган шахсий ҳурматимизга путур етказган бўлаемиз. Менга кўрсатган илтифотингиз учун, жаноблар, беҳад миннатдорман. Бироқ, агар сиз, ҳозир шаҳарда юрган ва менинг қулогимга ҳам тасодифан етиб келган таҳқиромиз мишмишларга хотима беришни истасангиз, сизлардан яна ҳам кўпроқ миннатдор бўлар эдим.

— Қизим ҳақли,— деди Гранде хоним.

— Мадемуазель, сиз озодликка чиқсангиз, шунинг ўзи ҳар қандай гийбат гапларга барҳам беришда энг яхши чора вазифасини ўтайди,— деб жавоб қилди унга кекса ~~нотариус~~ ҳурмат-эҳтиром билан; у тапҳолик, ҳасрат ва муҳаббат туфайли яна ҳам гузаллашган Евгениянинг чеҳрасига маҳлиё бўлиб тикилиб қолган эди.

— Майли, қизим, жаноб Крюшо ишни ўнглашга кафил бўлиб турганларида қаршилиқ кўрсатма. Бу кишига отангнинг феъли аён, шунинг учун, у билан қандай муомала қилишни билади. Шу қолган беш кунлик умрим вақти чоғлик билан тинчгина ўтсин десанг, ҳар қандай бўлганда ҳам, отанг икковинг ярашиб олишларинг керак.

Эртаси куни Гранде бир оз айлангани боғчага чиқди; кизини қамаб қўйгандан бери бу ҳол одат тусини олган эди. У доим, Евгения сочини тарайдиган пайтни пойлаб туриб боғчага айлангани чиқарди. Чоли тушмагур, катта ён (ёқ дарахти тагига келиб, унинг панасига яширинар ва ўш) ердан туриб, қизининг узун-узун сочларини бир неча ~~бунда~~ давомида суқланиб томоша қиларкан, шубҳасиз, у уз фарзандини бағрига босиш истаги ва характеридаги саркаш фикрлар ўртасида тараддудга тушиб қоларди. Кўпинча чол, бир вақтлар Шарль билан Евгения бирга ўтиришиб умрбод бир-бирларини севиш ҳақида аҳду паймон қилишган ўша чирик ёғоч скамейкада узоқ ўтириб қоларди. Шунақа пайтларда Евгения ҳам сездирмасдан отасига қараб турар ёки кўзгу орқали уни кузатарди. Агар отаси ўрнидан туриб яна юра бошласа, қиз, эҳтиёт шарт, дераза олдида ўтирар ва девор устини томоша қила бошларди. Бу девордан чиройли гуллар

осилиб турар, девор ёриқларидан эса «зуҳранинг кокили», «зарпечак», Сомюр ва Турдаги узумзорларда кўп усадиган сариқ ёки оқ чирмовуқ гуллар ўсиб чиққан эди.

Нотариус Крюшо хушхаво июнь кунларидан бирида, эрталаб барвақт келиб, виночи чолни боғчада учратди. Чол икки боғ ўртасидаги деворга суяниб, скамейкада ўтирар ва қизини кузатиш билан банд эди.

— Келинг, хизмат, жаноб Крюшо?— деди у нотариусни кўриб.

— Мен бир иш тўғрисида гаплашгани келувдим.

— А! Кумуш пулга алмаштириш учун менга бир оз тилла олиб келганингиз йўқми?

— Йўқ, гап пулда эмас, балки қизингиз Евгенияда. Қизингиз билан сиз ҳамманинг оғзида шов-шув гап бўлиб кетдингиз.

— Нимага тумшуқларини тиқишади? Кўмирчи ҳам ўз уйида хўжайинлик қила олади.

— Тўғри эътироф этдингиз. кўмирчи ўзини ўлдиришга ёки ундан ҳам баттарроқ, ўз пулини деразадан кўчага сочиб юборишга ҳам ҳақи бор.

— Қандай қилиб?

— Ахир хотинингизнинг касали жуда оғир, азизим. Сиз ҳатто жаноб Бержерен билан маслаҳатлашиб кўришингиз керак эди: хотинингиз ўлим тўшагида ётибди. Агар барча зарур чоралар кўрилмасдан туриб, хотинингиз бирдан қазо қилиб қолса, ўйлайманки, жуда армонда қоласиз ва ташвишингиз ўн чандон ошиб кетади.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! Хотинимнинг касалини биласизми? Бу докторларни остонага қадам бостирсангиз, балога қоласиз, ҳар кун беш-олти мартадан қатнайвериб, тинка-мадорингизни қуритишади.

— Албатта, ихтиёр ўзингизда, Гранде. Лекин биз эски дўстмиз: сизга тегишли гапларни менчалик юракка яқин оладиган бошқа одам бутун Сомюрда ҳам топилмайди, шунинг учун бу гапни сизга айтишни ўз бурчим деб ҳисоблайман. Энди бўлар иш бўлди, сиз ёш бола эмассиз, нима қилаётганингизни яхши биласиз. Айтмоқчи, менинг ҳузурингизга келишимдан мақсад бу эмас эди. Мен айтмоқчи бўлган гап, эҳтимол, бундан ҳам жиддийроқ бўлса керак. Гапнинг пўскаллеси, сиз ўз хотинингизни ўлдирмоқчи эмассиз-ку, ахир, хоним сиз учун жуда фойдали аёл. Башарти, Гранде хоним ўлиб-нетиб қолгудек бўлса, қизингиз олдида қандай аҳволда қоли-

шингизни бир ўйлаб кўринг. Мабодо шундай бўлса, сиз қизингизга ҳисоб беришингиз керак булади, чунки бутун мол-мулк хотинингиз билан икковингизнинг ўртангизда. Қизингиз молу мулкни тақсимлашни ва Фруафонни сотишни талаб этишга ҳақли бўлиб қолади. Хуллас, у она-сининг ўлиmidан кейин меросхўр бўлиб қолади, сиз эса меросхўр бўлолмайсиз.

Бу сўзлар чоли тушмагурга худди чақмоқ зарбидай таъсир қилди: у тижорат илмига нисбатан ҳуқуқшуносликда бирмунча ожиз эди. Қим ошди савдоси ҳеч қачон хаёлига келмаган эди.

— Қисқаси, қизингиз билан юмшоқроқ муомала қилишни ўтиниб маслаҳат берардим,— деди Крюшо гапининг охирида.

— Қизимнинг нима қилганини биласизми, Крюшо?

— Нима қилди?— деди нотариус ва Гранде отанинг эътирозини эшитиш ҳамда жанжалнинг сабабини билиш учун қулоғини динг қилди.

— Қизим ўзининг олтинини бировга бериб юборибди.

— Олтин ўзиникимиди?— деб сўради нотариус.

— Ҳаммаси менга шуни гапиради!— деди чоли тушмагур, фожиали ҳаракат билан қўлларини осилтириб.

— Арзимаган нарса учун,— деб Крюшо гапини давом эттирди,— башарти хотинингиз ўлиб қолган тақдирда, қизингизга, таклиф этиш мумкин бўлган шартномага ғов солмоқчимисиз?

— Эҳ, олти минг франк тилла арзимаган нарса эканда, сизнингча?

— Эҳ, азизим, агар Евгения талаб қилгудай бўлса, хотинингиздан қоладиган меросни хатлаш ва тақсимлаш қанчга тушишини биласизми?

— Қанчага?

— Икки юз ёки уч юз, балки тўрт юз минг франкка тушар! Қим ошди савдосига қўймасдан ва сотмасдан туриб, ҳақиқий баҳони билиш осон бўптими? Ўзаро шартнома тузганда эса...

— Отамнинг ток қайчиси ҳаққи онт ичаман!— деб қичқириб юборди виночи ва ранги оқариб, скамейкага ўтириб қолди.— Биз яна ўйлаб кўрамиз, Крюшо.

Бир дақиқали сукут ёки талвасадан кейин чоли тушмагур нотариусга қараб деди:

-- Турмуш — шафқатсиз нарса! Унда хафагарчиликлар тўлиб ётибди. Крюшо,— тантанали суратда давом

этди у, — сиз мени алдашни истамайсиз: ҳозир менга га-
пирган гапларингиз ҳаммаси қонунга асослангани тўғри-
сида қасам ичинг. Қонунлар мажмуасини кўрсатинг,
мен қонулар мажмуасини ўзим кўрмоқчиман!

— Бечора дўстим, — деди нотариус, — наҳотки мен
ўз ҳунаримдан беҳабар бўлсам?

— Демак, шу гап тўғрими? Мени ўз қизим хонавай-
рон қилиши, сотиши, ўлдириши, тилка-пора қилиши
мумкинми?

— Қизингиз онасининг меросхўри.

— Ундай бўлса, болаларнинг нима кераги бор? Оҳ,
мен хотинимни яхши кўраман! Бахтимга, у ҳали анча
бардам; негаки, Бертельерлар авлодидан-да.

— Хотинингизнинг бир ойлик ҳам умри қолмаган.

Бочкачи пешонасига бир шапатилади-да, нарига юриб
кетди, сўнг орқасига қайтиб келиб. Крюшонинг юзига
даҳшат билан тикилиб туриб, сўради:

— Нима қилиш керак?

— Евгения онасининг меросидан буткул воз кечиши
мумкин. Сиз уни ўз меросингиздан маҳрум этмоқчи
эмассиз-ку, тўғрими? Лекин мен айтган имтиёзни олиш
учун қизингизга қўпол муомала қилманг. Ўз манфаатла-
римга энд бўлса ҳам, дўстим, сизга буни айтяпман. Нима
иш билан шугулланишимни ўзингиз яхши биласиз-ку:
тугатиш, хатлаш, сотиш, тақсимлаш...

— Кўрамиз, кўрамиз! Бу тўғрида энди гапни бас
қилайлик, Крюшо. Бутун вужудим қақшаб кетди. Тилла
олдингизми?

— Йўқ. Лекин ўнтача эски луидорим бор, шуларни
сизга бераман. Евгения билан ярашиб олинг, дўстим!
Ахир бутун Сомюр сизни қоралапти.

— Ярамаслар!

— Рентаям тўқсон тўққизга чиқибди! Умрингизда
бир марта бўлса ҳам хурсанд бўлиб қўйинг...

— Тўқсон тўққиз денг, Крюшо?

— Шундай.

— Эҳе! Тўқсон тўққиз! — деди чоли тушмагур, кекса
нотариусни кўча эшикка кузатиб қўяркан.

Кейин ҳозиргина эшитган гаплардан жуда ҳаяжонга
келган Гранде кўчага чиқиб кетмаслик учун, хотинининг
олдига чиқди.

— Хўш, онаси, бугун кун бўйи қизинг билан бирга
бўлишинг мумкин, мен Фруафонга кетяпман. Иккови-

нгиз яхши ўтиринг. Бугун бизнинг турмуш қурган кунимиз, хотинжон. Ма, сенга ўн эю, черковга бориб, кўчма меҳроб ясатиб, шам ёқишга сарфларсан. Кўпдан бери шуни орзу қилардинг, майли, шу билан кўнглингни чор қиладиган бўлсанг, мен рози. Хурсанд бўлинглар! Ўйнаб-кулиб ўтиринглар! Хурсандчиллик омон бўлсин!

У хотинининг тўшагига ҳар бири олти франкдан ўн эю пул ташлади ва унинг бошидан ушлаб, пешонасидан ўпди.

— Энди анча руҳинг енгил-а, хотинжон, тўғрими?

— Қизингизни меҳр-шафқатингиздан маҳрум қилиб қўйибсиз-ку, қандай қилиб худойи таоло уйимизга адли карам зиёсини сочсин?— деди хоним ҳаяжон ичида.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай!— деди чол меҳрибон овоз билан.— Кейин кўрамиз.

— Худоё шукур! Евгения!— деб қичқирди онаси, шодлигидан юзларига қон югуриб.— Бу ёққа чиқ, отангни кучоқла, гуноҳингни кечяпти.

Лекин Гранде аллақачон ғойиб бўлган эди. У чувалашиб кетган фикрларини тартибга солишга урина-урина, жон ҳалпида қишлоқ томонга югуриб борарди. Бу пайтда Гранде етмиш беш ёшга тулиб, етмиш олтига қадам қўйган эди.

Кишининг суягига сингиб қолган эҳтирослар умр ўтиши билан тобора кучайгани каби, кейинги икки йил ичида чолнинг хасислиги ҳам жуда авж олиб кетган эди. Хасис, шуҳратпараст ва умуман ўз ҳаётини биргина ҳукмрон ғояга бағишлаган барча кишилар устидан ўтказилган кузатишни тасдиқлаб, Гранденинг туйғуси ўз эҳтиросининг рамзи сари айрим бир куч билан интилди. У олтинни томоша қилиш, олтинни қўлга киритиш дардига гирифтор бўлди. Ундаги золимлик хусусияти хасисликка мувофиқ ўсиб борди, шу сабабдан, агар хотини ўлиб қолгудай бўлса, ўз бойликларининг озгина бир қисмидан ҳам воз кечиш унга қандайдир ғайри табиий ҳол бўлиб кўринди. Ўз бойликларининг қанчалигини қизига билдирсинми, ким ошди савдоси билан сотиш учун барча мол-мулкларни хатлатсинми?

— Бундай қилиш ўзимни ўзим сўйишим билан баравар,— деди чол овоз чиқариб, чор атрофига гаров босилган узумзор ичида тоқларни кўздан кечириб тураркан.

Ниҳоят, у тақдирга тан бериб, туш пайтида Сомюрга қайтди ва сўнги нафаси чиққунча ўз миллионларини

қўлидан бермасдан, шохона вазиятда ўлиш ниятида, Евгенияни кечиршига, эркалатишга, аврашга қарор қилди.

Уйнинг калитини тасодифан олиб кетган чоли тушмагур, худди ов пойлаган бўри сингари пусиб, хотинининг хонасига чиқаётганда, Евгения онасига кўрсатгани жозибали тилла қутичани олиб кирган эди. Она-бола икковлари Гранденинг йўқлигидан фойдаланиб, Шарль қолдирган суратларни томоша қилишаркан, онасининг портретидан йигитга ўхшаган жойларини қидиришарди.

— Пешонаси ҳам, оғзи ҳам худди қуйиб қўйгандай Шарлники,— деди Евгения; худди шу пайт виночи эшикни очиб кириб келди.

Эрининг тилла қутичага бир кўз ташлашини кўришни биланоқ, Гранде хоним:

— Худоё, ўзинг асра!— деб чинқириб юборди.

Чоли қургур худди ухлаб ётган болага ташланган йўлбарсдай, ўзини тилла қутича томон отди.

— Бу нима?— деди у, қутичани тортиб олиб, деразага яқинлашаркан.— Асл олтин! Олтин!— қичқирди у.— Анча олтини бор! Икки қадоқ келади. Оҳо! Шарль буни сенга ажойиб тангаларинг эвазига бергандир-а? Нимага менга айтмадинг? Ишинг чакки эмас, қизим! Менинг қизим экансан, кўриниб турибди! (Евгениянинг бутун вужуди дағ-даг титрарди.) Бу нарсалар Шарлники бўлса керак, туғрими?— деди чоли қурмагур.

— Шундай, дада, меники эмас. Бу муқаддас нарса дахлсиз сақланиши керак.

— Ҳай, ҳай ҳай, ҳай, ҳай! У сенинг бойлигингни олиб кетди! Сен ўз бойлигингни тиклашинг керак.

— Дадажон!..

Чоли тушмагур, олтин пластинкани кўчириб олиш учун қўлига пичоқ олмоқчи бўлиб, қутичани курси устига қўйди. Евгения қутичани қўлига олиш учун ташланди, лекин на қизидан, на қутичадан кўзини узмай турган бочкачи қўлини чўзиб, қизини шундай қаттиқ итариб юбордики, Евгения онасининг каравотига бориб йиқилди.

— Тақсир, тақсир!— деб қичқирди хоним, ётган жойидан кўтарилиб.

Гранде пичоғини олиб, энди қутичанинг тилласини кўчирмоқчи бўлиб турган эди...

— Дадажон!— деб бақирди Евгения, тиз чўкиб, отаси томонга қўлларини чўзиб судралиб келаркан.— Дадажон, ҳамма авлиё-ю анбиёлар ҳаққи, Биби Марям ҳаққи, хочда жон берган Исо пайғамбар ҳаққи, ўз имонижонингиз ҳаққи, дадажон, менинг ҳаётим ҳаққи, қутичани бузманг! Бу қутича сизники ҳам эмас, меники ҳам, балки менга ишониб ташлаб кетган бахтсиз қариндошимизники, мен буни эгасига бешикаст қайтаришим керак.

— Сақлаш учун берган бўлса, нима учун томоша қилиб ўтирибсан? Томоша қилиш — тегишдан ёмон.

— Дадажон, синдирманг уни, мени номусга ўлдирасиз! Дадажон, эшитдингизми?

— Тақсир, раҳм қилинг!— деди онаси.

— Дада!— Евгения шу қадар қаттиқ қичқирдики, Нанета қўрққанидан юқорига югурди.

Евгения югуриб бориб, пичоқни қўлига ушлаб олди.

— Хуш, бу ёғи нима бўлади?— деди Гранде совуққонлик билан илжайиб.

— Тақсир, тақсир, сиз мени ўлдирасиз!— деди хотини.

— Дада, агар сиз шу тилланинг жиндаккинасини кесиб олсангиз, мен ўзимга пичоқ ураман. Онамни сиз ўлар ҳолатга етказиб қўйдингиз, энди қизингизни ҳам ўлдирасиз. Майли, синдира беринг. Жароҳатга жароҳат!

Гранде қутича тепасида пичоқ кўтарганича, қизига саросима билан боқди.

— Наҳотки, шу нарса қўлингдан келса, Евгения?— деди отаси.

— Қўлидан келади, тақсир,— деди онаси.

— Қизингиз айтганини қилади!— деди Нанета,— ҳеч бўлмаса, умрингизда бирон марта ўйлаб иш қилинг, тақсир.

Бочкачи бир лаҳза дам олтинга, дам қизига қараб турди. Гранде хоним ҳушидан кетди.

— Уни қаранг, хўжайин, ойимпошша жон беряпти!-- деб қичқирди Нанета.

— Ма, қизим, қутича учун жанжаллашмайлик. Ола қол!— деди бочкачи, қутичани каравотга ташлаб,— Нанета югур, жаноб Бержеренни чақириб кел. Бас, онаси,— деди у, хотинининг қўлини ўпиб,— ҳечқиси йўқ. мана, биз ярашиб олдик. Шундай эмасми, қизим? Қуруқ

нон ейиш тугади энди, кўнглинг истаган овқатни ея бер... оҳ, кўзларини очяпти! Хўш, онаси, онагинам, кўзингни оча қол! Мана, қара, Евгенияни ўляпман. Қизим амакиваччасини яхши кўраркан, агар хоҳласа унга турмушга чиқиши мумкин, қутичасини ҳам сақлаб қўяди. Фақат сен яшагин, умринг узоқ бўлсин, шўрлик хотиним! Қани, қимирлаб кўргин-чи... Қулоқ сол, сенга шундай ажойиб саждагоҳ буюртирайин, бунақаси ҳали Со-мюрда бўлмаган бўлсин.

Гранде хоним заиф овоз билан:

— Вой тавба, хотинингиз билан қизингизга шундай муомала қилишга қандай журъат этдингиз!— деди.

— Энди сира бунақа қилмайман, қилмайман!— деди бочкачи.— Мана кўриб турасан, жоним хотиним!

Чол ўз кабинетига кириб, бир сиқим луидор олиб келди ва тўшак устига сочиб ташлади.

— Ма, Евгения, ма, хотин, ҳаммаси сизларга!— деди у, луидорларни ажратиб туриб.— Қани, чеҳрангни оч, хотин, саломат бўл: на сен, на Евгения ҳеч нарсага зориқмайсиз энди. Мана, юз тилла қизимга. Сен, энди буларни бировга бериб юбормайсан-а, Евгения?

Гранде хоним билан қизи ҳайрон бўлишиб бир-бирларига қарашди.

— Пулингизни ўзингиз олинг, дадажон, биз фақат сизнинг меҳрингизга муҳтожмиз!

— Майли, сизнингча бўлсин,— деди чол, луидорларни йиғиштириб чўнтагига соларкан,— апоқ-чапоқ бўлишиб яшаймиз. Залга тушиб бирга овқат еймиз, ҳар оқшом оз-оздан пул тикиб лото ўйнаймиз. Ўйнанг, кулинг! Шундайми, хотин?

— Оҳ, агар шу билан хурсанд бўлсангиз, менинг ҳам бошим осмонга етарди,— деди ўлим тўшагида ётган хоним,— лекин ўрнимдан туришга қувватим йўқ.

— Ўзимнинг шўрлик онахоним,— деди бочкачи,— сени қандай яхши кўришимни билмайсан, сени ҳам яхши кўраман, қизим!

У қизини маҳкам қучоқлаб, ўлиб қўйди.

— О! Шунча вақт аразлашиб юргандан кейин ўз қизингни багрингга босиб қучоқлаш қандай яхши! Менинг қизгинам!.. Мана, кўряпсанми, онаси, энди биз биргамиз. Югур, қўлингдагини яшириб қўй,— деди у қизига, қутичани кўрсатиб.— Югур, қўрқма. Мен ҳеч қачон энди бу тугрида оғиз очмайман.

Сомюрдаги биринчи шуҳрат эгаси — доктор Бержерен жаноблари ҳадемай етиб келди. Қасални кўриб бўлгач, у Грандега, хотинининг касали оғир эканини билдирди. Лекин, хоним тўла руҳий осойишталик, меҳрибонона ғамхўрлик билан таъмин этилса ва яхши парвариш қилинса, уни кеч кузгача сақлаб қолиш мумкинлигини айтди.

— Шу айтганларингиз қимматга тушадими? — деб сўради чоли тушмагур,— дори-дармонлар керак бўлар?

— Дори кўп кетмайди, лекин кўпроқ парвариш қилиш керак,— деди,— юзидаги кулги аломатини яшира олмаган доктор.

— Хулласи калом, жаноб Бержерен,— деди Гранде,— сиз ҳалол кишисиз, тўғри эмасми? Мен сизга ишонман. Қанча марта лозим кўрсангиз, шунча келиб, хотинингизга қараб турунг. Ишқилиб, менинг меҳрибон хотинимни сақлаб қолсангиз бўлгани. Сиртдан қараганда сезилмаса ҳам, лекин хотинимни жуда яхши кўраман; ҳамма туйғуларим ичимда пинҳон сақланади, ҳозир эса бутун вужудим изтироб чекиб, ички кечирмаларим сиртга отилиб чиқяпти. Мен қаттиқ кулфат чекаймам. Бу кулфат укамнинг ўлиmidан бошланди, ўшани деб мен ҳозир Парижда сон-саноқсиз пул сарф қилиб ётибман... эсласам кўзларим косасидан чиқиб кетай дейди; билмайман ҳали яна қанча пул сарфларкинман. Яхши боринг, тақсир! Агар хотинимни ўлимдан олиб қолиш иложи бўлса, майли, юз, икки юз франк турса ҳам қутқариб қолинг.

Гранде хонимнинг ўлиши муқаррарлиги важдан умрида биринчи марта кўз олдида ўлим гавдаланган Гранденинг ўз хотинини соғлом ҳолда кўриш ҳақидаги оташин истакларига қарамасдан, ажабланган она-боланинг ҳар қандай хоҳишларини ҳам бажаришга тайёр эканлигига қарамасдан, Евгениянинг ҳаддан зиёд меҳрибонликларига қарамасдан Гранде хоним зудлик билан ўлимга юз тутиб бормоқда эди. Шу ёшда касалга гирифтор бўлган кўпчилик хотинлар сингари, Гранде хоним ҳам кун сайин заифлашиб сўлиб борарди. Хоним, дарахтдаги кузги япроқлар сингари жуда омонат эди. Япроқларга қуёш шуъла томизиб, уларни тилладай сарғайтиргани каби, хонимга ҳам илоҳий нурлар шуъла бермоқда эди. Бу ўлим хонимнинг ҳаётига арзирли чи-

накам христианча ўлим эди, ё яна олижаноб сўзини ҳам қўшайми?

1822 йилнинг октябрида хонимнинг яхши фазилатлари, фаришталарча сабри қаноати, қизига бўлган меҳр-муҳаббати айрим бир жило билан товланди; у сира ҳам нолимасдан жон берди. Ҳеч қандай қора доғи йўқ бегуноҳ қўзичоқ сингари арш-аълога парвоз қилиб бораркан, бу дунёдаги совуқ ҳаёт ичида қолаётган меҳрибон қизидан бошқа ҳеч нарсага афсусланмади; хонимнинг сўнгги нигоҳлари гўё қизига беҳисоб фалокатлардан дарак бераётгандай кўринди. У ўзига ўхшаган бу қордек оппоқ қўзичоқни, унинг қимматбаҳо жунини қирқиб олишга шай бўлиб турган худбин кишилар оламида ёлғиз қолдиришга юраги ачина-ачина ташлаб кетди.

— Қўзичоғим,— деди қизига хоним, жон бериш олди-дан,— бахт фақат у дунёда бўлади, бунин сен бир кун келиб тушуниб қоласан.

Онаси ўлган куннинг эртасига Евгения, ўзи туғилиб усган, қанчадан-қанча қийинчиликларни бошидан кечирган, онаси вафот этган бу уйда янги муносабатларни ҳис этди. У залдаги деразани ва тирговучли курсини кўрганида ўзини йиғидан тия олмасди. Кекса отасининг меҳрибонона ғамхўрликларини кўргач, қиз гўё илгари ўз отасининг кўнглини яхши билмагандай бўлди: отаси эрталаб келиб, қизи билан қўл ушлашиб нонушта қилгани залга тушадиган, қизига соатлаб меҳр билан термилиб ўтирадиган бўлди, хуллас, гўё Евгения олтидан эди-ю, чол уни авайлаб ардоқларди. Бочкачи чол жуда ўзгариб кетди, қизи ҳузурида дағ-дағ титрайдиган бўлиб қолдики, Нанета ва крүшочилар бунга чолнинг қартайиб қолгани сабаб бўлса керак, деб ўйлашди ва ҳатто эси ҳам оғиб қолмадимикин, деб бирмунча чўчий бошлашди, лекин, онла мотам либоси кийган кунин овқатдан сўнг чоли тушмагурнинг хулқ-атвори аён бўлиб қолди. Овқатга чолнинг сиридан хабардор ягона шахс— нотариус Крүшо ҳам таклиф қилинган эди.

Дастурхон ййғиштирилиб, эшиклар маҳкам берки-тилгандан сўнг, Гранде қизига қараб деди:

— Қизгинам, энди сен онанга меросхўр бўлиб қолдинг, биз икковимизга тегишли баъзи бир ишларни тўғри-лаб қўйишимиз керак, тўғримин, Крүшо?

— Тўғри.

— Наҳотки ўша ишлар билан худди шу бугун шу-гулланиш зарур бўлса, дадажон?

— Шундай, қизим, шундай. Ишни муқаррар қилмасдан тинчий олмайман. Албатта, мени хафа қилмасан деб ўйлайман.

— О, дадажон...

— Гап шундай, шу бугун оқшомдаёқ ҳамма ишларни бартараф қилиш керак.

— Мен нима қилишим керак?

— Бироқ, қизим, бу менинг ишим эмас. Сиз ўзингиз айтинг Крюшо!

— Мадемуазель, отангиз ўз мулкни тақсимлашни ҳам, сотишни ҳам, қўлига тегадиган нақд капитал учун катта солиқ тўлашни ҳам хоҳламайди. Мана шунинг учун ҳозирги вақтда сиз билан отангиз ўртасидаги тақсимланмаган барча мулкларни хатлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ...

— Крюшо, ёш боланинг олдидашу хилда гапиришнинг ҳожати борми?

— Гапимни тамом қилай олдин, Гранде.

— Тўғри, тўғри, дўстим. На сиз, на қизим мени алдашни хоҳламайсиз. Шундай эмасми, қизим?

— Хўш, мен нима қилишим керак, жаноб Крюшо?— деб сўради Евгения чидамсизлик билан.

— Гап бундай,— деди нотариус,— мана бу актга қўл қўйиш керак: бу актга кўра, сиз онангизнинг меросидан воз кечасиз ва барча молу мулкнингиздан фойдаланиш ҳуқуқини ўз отангизга берасиз, шу билан бирга, айти вақтда, отангиз сизни шу мулкларга бўлган ҳуқуқ билан таъминлайди.

— Мен гапларингиздан ҳеч нарса тушунмадим,— деди Евгения.— Қоғозни берингу қаерга қўл қўйишим кераклигини кўрсатинг.

Гранде ота қоғоздан кўзини олиб қизига қаради, қизидан кўзини олиб қоғозга қаради ва шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, пешонасида пайдо бўлган тер томчиларини артишга мажбур бўлди.

— Қизим,— деди у,— бу актни рўйхатдан ўтказиш қиммат тушади, шунинг учун унга қўл қўйиш ўрнига, туппа-тўғри марҳум азиз онангнинг меросидан бусбутун воз кечишга рози бўлиб, келажак ишларни менга топшириб қўя қолсанг яхши бўларди, менга шуниси маъқулроқ. Шундай қилсанг, мен ҳар ойда сенга юз франк-

ли рентани нақд бериб тураман. Черковда ҳам қанча истасанг, кимга истасанг дуойи фотиҳа буюраверасан. Қалай? Ҳар ойда юз франк кумуш пулга розимсан?

— Сизга нима қулай бўлса шундай қиламан, дадажон.

— Ойимқиз,— деди нотариус,— менинг вазифам бўлгани учун, сиз ҳамма нарсадан маҳрум...

— Э, худо,— деди қиз,— менинг нима ишим бор?

— Жим, Крюшо! Гап битта!— деб қичқириб юборди Гранде, қизининг қўлини ушлаб, бор барака тон қилгандай уриб.— Евгения, сўзларингдан қайтмайсан-а? Ўзинг ахир, виждонли қизсан-ку!

— О, дадажон...

Гранде шахт билан қизини ўпиб олди ва қучогида эзиб қўйишга сал қолди.

— Сен, бўтам, отангга жон бағишладинг, лекин фақат отанг сенга бағишлаган жонни қайтаряпсан: биз ора очиқ бўлдик! Иш мана шундай бажарилиши керак. Ҳаёт — иш демақдир. Сени дуо қиламан! Сен ҳиммати баланд қизсан, отангни жуда яхши кўрасан. Энди кўнглинг тусаган ишни қила бер. Демак, эртагача хайр, Крюшо,— деди чол, ҳанг-манг бўлиб ўтирган нотариусга қараб.— Суд маҳкамасида меросдан кечиш ҳақида акт ёзиб тайёрласангиз.

Эртаси кун қиёмга яқин Евгения ўз мулкини икки қўллаб топширган баёнотга имзо чекди. Бироқ, бочкачи чол тантанали равишда ваъда берган бўлишига қарамай, йил охиригача ҳам, қизига ваъда қилган ҳар ойлик юз франкдан сариқ чақа ҳам бермади. Евгения бу тўғрида ҳазиллашиб шама қилган эди, отаси қизариб кетди. У иргиб туриб кабинетига чиқди ва жиянидан олиб қолган қимматбаҳо нарсаларнинг учдан бирини кутариб қайтиб тушди.

— Ма, қизим,— деди у истехзо тўла қиёфада,— мана шу нарсаларни бир йиллик бир минг икки юз франк пулинг эвазига оласанми?

— О, дадажон, ростдан ҳам шуларни менга бермоқчимисиз?

— Мен сенга келгуси йилда яна шунча бераман.— деди чол, тилла буюмларни қизининг этагига ташлаб.— Шундай қилиб, тез фурсатда унинг барча зийнат тақинчоқлари ҳам сенинг қўлингга тушади,— деб илова

қилди у қизининг муҳаббат туйғусидан спекуляция мақсадида фойдаланганига мамнун бўлиб, қўлларини бир-бирга ишқаларкан.

Чол ҳали хийлагина дуркун бўлишига қарамасдан, қизига хўжалик ишларининг сирини ўргатишни зарур деб топди. Икки йил давомида қизини ўзи билан бирга ўтқазиб, рўзғорга керакли буйруқлар беришга ва тўловларни қабул қилишга ўргатди. Чол, ҳеч шошилмасдан, аста-аста ўз далалари ва фермаларининг номи ва аҳволи билан қизини таништирди. Учинчи йилга борганда, ўзининг барча хасисликларига қизини шу қадар яхши ўргатиб олдики, шу қадар пухта одатлантирдикки, энди ҳеч қўрқмасдан омборхоналарнинг қалитини қизига топширди ва уни рўзғорга бошлиқ қилиб қўйди.

Орадан беш йил ўтди, лекин Евгения билан отасининг бир зайилдаги ҳаётида ҳеч қандай ҳодиса рўй бермади. Уларнинг кундалик тирикчилиги эски девор соатининг хронометрик аниқлиги билан бажариладиган бир турли ҳаракатлардан иборат эди. Ойимқиз Гранденинг оғир ғусса чекиши ҳеч ким учун сир эмасди; лекин бу ғуссанинг сирини тўғрисида бирорта одам оғиз очгудай бўлса, Сомюрдаги барча табақа кишилари ўртасида бадавлат ворисанинг юрак дарди ҳақида айтилган тахмин гапларни қиз ҳеч тасдиқламас эди. Евгения муносабатда бўладиган муҳит фақат уч нафар Крюшо ва улар шу уйга секин-аста бошлаб келган бир неча дўстлардан иборат эди. Улар қизни қарта ўйинига ўргатиб қўйишган эди ва ҳар оқшом келиб туришарди.

1827 йилда ота анча тоби қочиб қолганини сезиб, қизни ер-сувларининг сирини ошно қилишга мажбур бўлди ва башарти, қийинчилик учраб қолган тақдирда, ўзига синашта, ҳалоллиги маълум нотариус Крюшога мурожаат этишни маслаҳат берди. Шу йилнинг охирига бориб, чоли тушмагур саксон икки ёшида фалаж касалига мубтало бўлди: касал ҳам қўзиб тез авж ола бошлади. Доктор Бержерен келиб кўриб, ҳеч қандай умид йўқлигини айтди. Яқинда бу ёруғ дунёда якка ўзи қолишини ўйлаган Евгения отасига маҳкам ёпишиб олди. Қизнинг тасавурида, барча ошиқ аёллардаги сингари, муҳаббат бир бутун дунё ҳисобланса-да, лекин Шарль узоқда эди. Евгения, эс-ҳуши кирарли-чиқарли бўлиб қолган, аммо хасислик қобилияти инстинктив равишда сақланган кекса отасини меҳрибонлик билан парварити

қила бошлади. Бу одамнинг ўлими ҳам тириклигидан тафовут қилмасди. Эрталаб у ўзи ётган креслонни бўлмадаги камин билан, шубҳасиз, тилла тўлиб ётган кабинети эшиги орасидаги деворга яқин олиб боришни буюрарди. Айтган жойига олиб бориб қўйганларидан кейин, у сукутга чўмиб ётарди, лекин гоҳ кўргани келган одамларга, гоҳ темир қопланган эшикка жавдираб қарарди. Қулоғига сал-пал илиниб қолган овозларга ҳам изох талаб қиларди, ҳатто ҳовлидаги итнинг эснашини ҳам эшитишни нотариусни жуда таажжублантирди. Фермалардан тўловларни қабул қилиш, ижарачилар билан ҳисоблашиш ёки тилхатлар бериш керак бўлган ўша кун, ўша соатда гўё карахтликдан уйғонгандай, бирдан кўзини очарди. Шундай чоғда гилдиракли креслосини унинг ўзи то кабинет эшигига етгунча гилдиратиб келарди. Қизига кабинетни очишга буюрар, пул солинган қопчиқларни қизининг ўзи, бошқаларга кўрсатмасдан жойлашини ва эшикни беркитишни кузатарди. Қизи кабинетнинг тўтиё калитини отасига қайтиб бергач, чол индамасдан креслосини аввалги жойига гилдиратарди. Қимматбаҳо калитни чол, желаткасининг чўнтагида сақлар ва вақт-вақти билан пайпаслаб қўярди. Бу орада чолнинг эски қадрдони нотариус, башарти Шарль Гранде қайтиб келмаса, бадавлат қиз, албатта, ўз жиянига, яъни суд раисига турмушга чиқишини сезиб, Грандега кўпроқ диққат-эътибор билан қараб, ғамхўрликни жуда ошириб юборди. Ҳар куни у Гранденинг ҳузурига буйруқ олгани келар, унинг топшириғи бўйича Фруафонга, далаларга, пичанзорларга, узумзорларга борар, ҳосилларни сотар, ҳамма нарсани соф олтин ва кумушга айлантирарди ва булар барчаси яширин равишда кабинетга уйиб қўйилган қопчиқларга тўкиларди. Ниҳоят, Гранде жон талвасасига тушди, чоли тушмагурнинг бақувват танаси ўлим билан кескин кураш қила бошлади. У камин ёнида, кабинет эшиги олдида қолишни хоҳлади. Устига ёпилган кўрпани бошига тортиб, ғижимлар, бурканиб туриб, Нанетага:

— Ўраб қўй, мени яхшилаб ўраб қўй, тагин ўғирлаб кетишмасин,— дерди.

Чол ҳали ҳаёт учқунлари сўниб етмаган кўзларини очишга мадори етган чоғларда, дарҳол хазиналари турган кабинет эшигига қарарди ҳамда ваҳимали ва даҳшатли оҳангда қизига:

— Олтинларим турибдими? Турибдими олтинларим?— дерди.

— Турибди, дадажон.

— Олтинни эҳтиёт қил!.. Қани олдимга олиб келиб уйиб қўй-чи!

Шунда Евгения стол устига луидорларни — олтин тангаларни уйиб қўяр, чол эса худди кўзи энди кўра бошлаганда ҳадеб бир нарсага маъносиз тикилаверадиган чақалоқ сингари, бир неча соатлаб олтин тангалардан кўзини узмай ўтирар ва унинг чеҳрасида ҳам худди чақалоқники сингари жиддий табассум пайдо бўларди.

— Олтин мени иситиб туради,— дер эди у баъзан ва қиёфаси масъуд тусга кирарди.

Маҳалла черковининг попи дуойи фотиҳа қилиш учун келганда, унинг бир неча соатдан бери ўликниқига ўхшаб қолган кўзлари бутни, шамдонларни, кумуш исирикдонни кўргач, бирдан жонланиб кетди; чол шу нарсаларга тикилиб қараркан, унинг бурнидаги шиш энг сўнгги марта қимирлаб қўйди. Исо пайгамбарнинг тасвирини ўптириш учун поп унинг лабларига тилла суви юргизилган крестни яқинлаштирганда, чол бу олтин суви юритилган крестни чангаллаб олиш учун даҳшатли бир ҳаракат қилди-ю, бу ҳаракат унинг ҳаётига хотима ясади. Гарчи Евгения унинг рўпарасида тиз чўкиб, чолнинг совиб қолган кўлларига кўз ёшларини оқизиб турган бўлса ҳам, у қизини кўрмасдан чақирди.

— Дадажон, мени дуо қилинг,— деб илтимос қилди қиз.

— Ҳаммасини эҳтиёт қил! У дунёда менга ҳисобини берасан!— деди чол ва шу кейинги сўзлари билан христианлик бахил одамларнинг дини бўлиши кераклигини исботлади.

Шундай қилиб, Евгения Гранде бутун ер юзида узини ёлғиз қолгандек ҳис қила бошлади. Уйда Нанетадан бошқа унинг аҳволини тушунадиган ва у билан дардлашадиган ҳеч ким йўқ эди. Нанета, Евгенияни беғараз яхши кўрадиган, дилидаги ҳасратларини ўртоқлашиши мумкин бўлган ягона шахс эди. Нанета-давангирни тақдири-илоҳи Евгения учун яратган экан, энди у қиз учун чўри эмас, балки мўмингина бир дугона бўлиб қолди.

Отаси улгандан кейин, Евгения, нотариус Крюшодан Сомюр вилоятидаги ер-мулкларининг рента пулидан уч юз минг ливр даромади бор эканлигини, яна номинал баҳоси олтмиш франкдан етмиш франкка кўтарилган олти миллион франкли уч процентли қоғозга эга эканлигини, бундан ташқари икки миллион тилла ва ҳали ундирилмаган боқимондалардан ташқари, бир неча юз минг франк кумушн ҳам борлигини билди. Евгенияга мерос қолган бойликнинг умумий қиммати ўн етти миллионга етар экан.

«Акажоним қаерларда юрган экан-а?»— дерди қиз ўзига ўзи.

Нотариус Крюшо, қизни отасидан қолган мерос билан таништириб, қарзлардан холи бўлган нақдина бойликларни ҳисоблаб берган кунни Евгения Нанета билан бирга ёлғиз ўтказди. Икковлари, онаси раҳматли ўтирадиган тирговучли курсидан тортиб, амакиваччаси чой ичган стаканга қадар ҳамма-ҳамма парса фақат эслаликка айланган, бу ҳувиллаб қолган залдаги камин атрофида ўтиришди.

— Мана, икковимиз ёлғиз қолдик, Нанета!

— Шундай, ойимқиз. Агар ўша ўктам йигитнинг қасрдалигини билганимда, пиёда бориб бўлса ҳам бошлаб келардим.

— Уртада денгиз бор,— деди Евгения.

Шўрлик вориса узи учун бутун дунёни ташкил этган бу совуқ ва шумшук уй ичида ўзининг кекса чўриси билан ҳасратлашиб ўтирган пайтда Нантдан то Орлеанга қадар бўлган жойдаги одамлар фақат ойимқиз Гранденинг ўн етти миллиони ҳақида гапиришарди. Евгениянинг энг биринчи қилган иши: Нанетага бир минг икки юз франк миқдоридида умрбод нафақа тайинлади. Бу нафақа пули Нанетанинг ўзидаги олти юз франкли рента пули билан қўшилгач, бир зумнинг ўзида у бой қаллиққа айланди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Нанета, ойимқиз Гранденинг бутун ер-сувига бош нозир қилиб тайинланган Антуан Корнуайенинг ёрдамида қизлиги билан хайрлашиб, эрли жувон бўлиб олди. Корнуайе хошим ўз тенгқурлари олдида зўр имтиёзга эга эди; гарчи у эллик тўққиз ёшга кирган бўлса-да, кўринишидан қирқ ёшлар чамасидаги аёлга ўхшарди. Унинг барваста вужуди ҳаётнинг аччиқ-чучукларига яхши бардош берган эди. Монастирча шаронтда умр кечиргани учун, у шир-

мой нондек лўппи юзлари ва метиндек билаклари билан қариликни масхара қилиб кулаётгандай туюларди. Эҳтимол, Нанета ҳеч қачон тўй кунидагидек чиройли бўлмаган бўлса керак. Унинг хунуклиги ўзига фойда бўлди, чунки бу барваста қомат, семиз, бақувват ва бахтиёрликдан ширмой юзлари гул-гул яшнаган аёл, никоҳ кuni ўзининг шу қиёфаси билан баъзиларни Корнуайенинг омадига ҳасад қилишга мажбур этди.

— Ранги жуда тоза,— деди мовутфуруш.

— У ҳали бола туғишга ҳам ярайди,— деди тузфуруш,— уни қаранг, худди тузлаб қўйган бодрингдай диркиллаб турибди, мени афв этасиз.

— Ўзи ҳам жуда бой. Корнуайе ишни боплади. — деди яна бир қўшниси.

Нанета эски кулбадан чиқиб, қинғир-қийшиқ кўчадан пастга тушиб, то маҳалла черковига етгунча, ҳамма кўшнилари уни мақтов сўзлар билан кузатиб қолишди.

Тўёна сифатида Евгения унга уч дюжна идиш-товоқ совга қилди. Ўз бекасининг бу қадар сахийлигидан ҳайрон қолган Корнуайе, унинг тўғрисида кўзларига ёш олиб гапирди; ҳозир у Евгения учун ўт деса ўтдан, сув деса сувдан кечишга ҳам тайёр эди. Корнуайе хоним, эрга текканига қанчалик қувонган бўлса, Евгениянинг ишончли кишини булиб қолганга ҳам шунчалик қувонди. Энди у омборхонани ўзи очиб-ёпиши, марҳум хўжайинни сингари эрталаб озиқ-овқатни ўзи ўлчаб бериши мумкин эди. Бундан ташқари, унинг қўл остида иккита хизматчи хотин — бири ошпаз, иккинчиси Евгениянинг кир-чир ва йиртиқ-ямоғига қараб турадиган уй ходимаси ишларди. Корнуайе эса ҳам қоровуллик қилар, ҳам хўжалик мудирини вазифасини ўтарди. Нанета танлаб олган ошпаз хотин билан уй ходимасининг нечоғлик бебаҳолиги ҳақида сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шундай қилиб, ойимқиз Гранденинг тўрт нафар бени ҳоя садоқатли хизматкори бор эди. Чоли тушмагур хўжаликни бошқаришдаги ўз одати ва расм-русумларини шу қадар пухта ўрпатиб кетган эдики, деҳқонлар унинг хитганлигини сезмадилар ҳам; жаноб Корнуайе билан Корнуайе хоним хўжайиндан қолган қондаларга маҳкам риоя қилиб, ишни давом эттиришди.

Евгения ўттиз ёшга кирганда ҳам ҳануз ҳаёт лаззатларидан биронтасини тотиб кўрмади. Унинг нурсиз ва тамғиң болалик чоғлари, қалб орзулари эътиборсиз қол-

дирилган ва муттасил таҳқирдан мудом изтироб чеккан муштипар онаси ёнида ўтди. Онаси бу ҳаёт билан жон-жон деб видолашган бўлса ҳам, лекин бу дунёда ҳали яшаши керак бўлган қизи тўғрисида қаттиқ афсусланди ва унинг дилида енгил виждон азоблари ва абадий ўқинч туйғуларини қолдириб кетди. Евгения ҳаётида юз берган энг илк ва ягона муҳаббат туйғуси унинг учун хафақонлик манбаи бўлиб қолди. Евгения ўз севгилисини бор-йўғи бир неча кунгина кўз қири билан кўриб юрди ва икки дона ўғринча бўса ўртасида у тамоман кўнглини йигитга бериб қўйган эди. Шундан сўнг йигит дунёнинг нариги бурчига кетиб қолди. Отасининг қарғишига учраган бу севги қизни сал бўлмаса онасидан жудо қилай деди ва унинг умрбод мўрт умидлар аралаш изтироб чекишига сабабчи бўлди. У ҳанузгача истиқбол сари интилиб келди, аммо бу интилишда қиз борган сари кучларини йўқотар ва янги куч ҳосил қилмасди. Рухий ҳаётда ҳам худди жисмоний ҳаётдаги сингари нафас олиш ва нафас чиқариш мавжуддир. Киши руҳи иккинчи руҳнинг туйғуларини ўзига қабул этиши, уни ўзига сингдириши ва бойитиб яна қайтариши зарур. Бу ажойиб инсоний ҳодиса бўлмаса, юрак учун ҳаёт йўқдир, ундай тақдирда ҳаво етишмай қолади, юрак азоб чекиб, хасталанади. Евгения ҳам азоб чека бошлади. Бойлик унга на куч бағишлар, на уни юпата оларди; Евгения фақат муҳаббат туйғуси, дин ва келгусига ишонч билан яшай оларди. Абадий ҳаёт мазмуни муҳаббат эди. Қизнинг ўз қалби ва муқаддас инжил у орзу қилган икки дунёни тасвирлаб турарди. Кеча-ю кундуз қиз иккита бениҳоя фикр дарёсига фарқ бўлардики, улар иккови ҳам, эҳтимолки, унга бир бутун оқим бўлиб туюларди. У ўзи севгани қадар севимли эканига ишониб, ҳаёл оғушига чўмарди. Етти йил мобайнида бундай эҳтирос қизнинг бутун вужудини қамраб олган эди. Евгениянинг қимматбаҳо хазинаси, тобора даромади ўсиб турган миллионлардан эмас, балки Шарль қолдирган қутичадан, тўшаги тепасига илиб қўйган икки портретдан, отасидан сотиб олган, ҳозир эса жавон тортмасида пахта устида арзанда бўлиб турган қимматбаҳо тақинчоқлардан ва келин оёқсидан қолган ангишвонадан иборат эди. Бу ангишвонани марҳума онаси ишлатарди, энди эса Евгениянинг ўзи ҳам ҳар кун шу ангишвонани ихлос билан қўлга олиб, бамисоли Пене-

допадек чок тикмоқчи бўларди; чок тикиш ишни эса, фақат мана шу хотираларга бой, тилла ангишвонани тақиш учунгина бошланарди.

Аза вақти тамом бўлмасдан туриб, ойимқиз Гранденинг турмушга чиқишни хоҳиш этиши, албатта, ақлга тўғри келмасди. Чунки қизнинг чинакам художўйлигини ҳамма биларди. Шунинг учун Крюшолар оиласи кекса аббатнинг доно сиёсатига мувофиқ вориса қиз атрофини қуршаб олиш ва меҳрибонона ғамхўрликлар курсатиш билан қаноатланди. Ҳар оқшом ойимқизнинг зали теварак-атрофда яшовчи энг оташин, энг содиқ крүшочилар билан тўлар; уларнинг ҳаммаси ҳам уй бекасининг шаънига ҳар хил мадҳиялар ўқишга тиришарди. Евгениянинг доимий сарой доктори, ўз руҳонийси, сарой маҳрами, хоними, бош министри ва энг муҳими — ҳар соҳада қизга раҳбарлик қилишни истаган ўз кашчалери бор эди. Агар вориса қиз шоҳона кўйлак кийиб, кўйлакнинг узун этакларини кўтартириб юриш учун ғуллом бола истаса, уни ҳам дарҳол ҳозир қилган бўлишарди. Бу қиз — қиролича эди; ҳеч қайси қиролича ҳузурида ҳам сарой аҳллари бунчалик сертакаллүф бўлган эмас эди. Ҳушомадгўйлик ҳеч қачон буюк қалб эгаларига мансуб бўлган эмас, балки у пасткаш одамларнинг ишидир, бундай одамларнинг бирор кимса ҳузурида инobatга ўтиш учун суркалиб, янада пасткашроқ бўлишга ҳам қурблари етади. Ҳушомаддан мақсад тамагирликдир. Шу сабабдан, узлари мадемуазель де Фрүафон деб ном қўйиб олган ойимқиз Гранденинг уйида ҳар оқшом савлат тўкиб тўпланувчи кишилар ғоят зўр маҳорат билан қизга тасанно ўқишарди. Евгения учун янги бўлган бу мақтов сўзлари, дастлабки пайтларда уни қизаришга мажбур этди: лекин хушомадлар нақадар кўпол бўлишига қарамасдан, аста-секин қизнинг қулоқлари ўз гўзаллигини мақтаган гапларга шу қадар ўрганиб қолдики, агар бирорта одам энди уни хунук дегундай бўлса, бу танбеҳ унга шу қадар қаттиқ ботган бўлардики, бундан саккиз йил олдин айтилганда ҳам унинг кўнгли бунчалик огримаган бўларди. Кейин, бора-бора қиз шу хушомадгўйликларни жуда ёқтириб қолди ва гўё ўзини бир санамдек билса, бу хушомадгўйликларни шу сапам пойи остонасига тўшаладиган поёндоз деб тасаввур қила бошлади. Шундай қилиб, у аста-секин ҳукмдор зот билан қилинади-

гандай муомалаларга ва ҳар оқшом ўз ҳузурда сарой аҳлларининг мукамал тўпланишига кўникиб қолди.

Раис де Бонфон бу давранинг қаҳрамони эди; унинг ақл-идрокини, шахсини, маълумоти ва хушмуомалалигини тинимсиз равишда кўкларга кўтариб мақташарди. Меҳмонлардан бири етти йил мобайнида унинг бойлиги жуда кўпайганини, унинг Бонфондаги мулки ўн мингдан кам даромад бермаётганини, бу мулк Крюшолар оиласининг барча ер-суви сингари ворисанинг поёнсиз ер-сувларига туташ эканлигини гапирса, кунда ҳозир бўлувчи меҳмонлардан яна бири:

— Биласизми, ойнмпошша,— дерди,— ҳозир жаноб Крюшоларнинг қирқ минг ливр даромади бор!

— Улар иш бошқаришга жудаям уста!— деб гапни илаиб кетарди эскидан Крюшолар тарафдори бўлиб келган мадемуазель де Грибокур,— яқинда парижлик бир жаноб Крюшонинг нотариал маҳкамасини икки юз минг франкка сотиб олмоқчи бўлди. Агар Крюшо судьяликка ўтмоқчи бўлса, маҳкамасини сотишга тўғри келади.

— У, де Бонфондан кейин судга раислик қилмоқчи ва шунга тайёргарлик кўряпти,— дерди д'Орсонваль хошим,— чунки ҳозирги суд раис маслаҳатдорлик мансабига кўтарилади, сўнг суд налатасига раис булади: бу даражага етиш учун, у кишида гўла асос бор.

— Ҳа, у киши гоят бообрў одам,— дерди яна биттаси,— гапим тўғрими, ойнмпошша?

Жаноб раис ўзини қандай қиёфада намоёиш қилишини истаган бўлса, шунга мувофиқ иш курарди. Ёши қирққа етганига, юзи эса қоп-қора, ёқимсиз ва барча суд ходимларининг башарасига ўхшаш сўлгин эканлигига қарамасдан, у ёш йигит сингари кийинар, ингичка тасқча ўйнатиб юрар, мадемуазель де Фруафон ҳузурда тамаки искамас, доим оқ галстук тақиб, кенг бурма ёқали кўйлак кийиб келарди; бу кўйлаги уни курка хўрозлар тонфасидаги паррандага ўхшатарди. У соҳибжамол вориса билан дўстона суҳбатлашар ва уни «бизнинг муҳтарам Евгения» деб атарди. Хулласи калом, иштирок этувчи шахсларнинг миқдорини, лото уйинининг қарта уйини билан алмаштирилганлигини, жаноб Гранде билан Гранде хонимнинг даврада йўқлигини пазарга олмаганда, кўз олдимизда содир бўлаёт-

ган бу манзара тахминан яна қиссамизнинг бошланишидаги манзарани эслатарди. Бу бўрилар галаси ҳамон Евгения ва унинг миллионлари кетидап бояғидай изғиб юришар, аммо энди гала гавжумроқ эди, улар қаттиқроқ аккиллашар ва ўлжа атрофини қуюқроқ қуршашмоқда эди. Мабодо Шарль ҳозир Ост-Индиядан қайтиб келиб қолса унинг кўз олдиди ҳамон ўша кишилар ва ўша манфаатлар намоён бўларди. Евгениянинг чексиз муруввати ва меҳрибонлигига сазовор бўлган де Грассен хоним учала Крюшонни ҳали ҳам ўлгудай қийнамоқда эди. Бироқ, ҳозир ҳам худди илгаригидек, Евгения образи бу манзара узра устун эди; худди илгаригидек, ҳозир ҳам Шарль қиз кунглининг ҳукмрони эди. Аммо, бир оз олдинга силжиш юз берди: бир маҳаллар, Евгениянинг туғилган кунда раис томонидан тақдим этилган гулдаста, энди одат тусига кириб, доим тақдим этиладиган бўлиб қолди. Ҳар куни кечкурун раис бойвучча қизга атаб, катта ва чиройли гулдаста олиб келарди. Корнуайе хоним бу гулдастани ҳамманинг кўз олдиди гулдонга қўяр, меҳмонлар кегиши билан эса, секингина уй орқасидаги майдонга отиб юборарди.

Баҳор келиши билан де Грассен хоним Евгенияга маркиз де Фруафон тўғрисида гап очиб, крющочиларнинг таъбини хира қилишга уринди. Агар Евгения маркизга турмушга чиқиб, никоҳ шартномаси бўйича унга Фруафон мулкни қайтариб беришни хоҳиш қилса, унинг барбод бўлган насл-насаби қайтадан тикланиши мумкинлигини гапирди. Де Грассен хоним бойвучча қизнинг қулогига пэрлик унвони, маркизлик номи тўғрисида пичирлаб уқдирар ва Евгениянинг истеҳзоли табассумини ризолик аломати ўрнида қабул қилиб, раис Крюшоннинг уйланиш масаласи ҳали кўплар ўйлагандай ҳеч олдинга силжиган эмас, деб ҳаммага овоза қила бошлади.

— Гарчи жаноб де Фруафон эллик ёшга кирган бўлса-да,— дерди хоним,— лекин кўринишидан жаноб Крюшондан қари эмас. Тўғри, у бева, унинг болалари ҳам бор, лекин у — маркиз, у ҳали Франция пэри унвонига сазовор бўлади, ҳозирги пайтда бунақа қайлиқини топиш осон бўптими? Жуда ишончли кишилардан эшитганманки, Гранде амаки ўз ерларини Фруафон ерлари билан туташтирган чоғда, ўз насл-насабинини Фруафонлар насабига пайванд қилишни кўзда тутган экан. Бу

тўғрида менга ўзи кўп гапирган эди. Чоли тушмагур бир нарсани билмасдан гапирмас эди.

— Бу қандай бўлди, Нанета,— деди Евгения бир куни кечқурун ётиш олдидан,— етти йилдан бери бир марта ҳам хат ёзмаса-я!..

Сомюрда бу воқеалар бўлиб турган пайтда, Шарль Ост-Индияда бойлик орттириш билан овора эди. Ҳаммадан аввал Шарль ўзининг майда-чуйда молларини жуда яхши пуллаб олди. Ҳадемай унинг қўлида олти минг доллар пул тупланди. Экватордаги махсус биринчи сабоқ¹ уни кўп таассублардан озод бўлишга мажбур этди; у тропик мамлакатларда ҳам, худди Европадаги сингари бой бўлишнинг энг яхши усули одам олиб сотиш эканини тушунди. Шунинг учун, у Африка соҳиллари томон йўл олди ва негрларни олиб сота бошлади, қул савдосини у ҳар қайси жойдаги бозорнинг талабига қараб, турли хил мол савдоси билан бирга қўшиб олиб борди. Савдо ишига шу қалар жаҳду жадал билан киришиб кетдики, унинг бир дақиқа ҳам бўш вақти қолмаган эди. Шунда Шарлни, Парижга катта бой бўлиб, дабдаба билан бориш ва маҳрум бўлган аввалги мавқеидан ҳам баледроқ мавқега эришиш фикрлари чулғаб ола бошлади. Саргардонлик, турли одамлар ва мамлакатларни кўриш, қарама-қарши урф-одатларни кузатиш натижасида унинг дунёқарашлари ўзгариб, худбин бўлиб қолди. Бир мамлакатда жиноят ҳисобланган ишнинг иккинчи бир мамлакатда хайрли иш ҳисобланганини кургач, Шарлнинг онгидаги адолат ва адолатсизлик тўғрисидаги қатъий тасаввур барбод бўлди. У доимо очкўзлик, тамагирликка рўпара келаверганидан, оқибат юраги тошга айланиб қотиб қолди ва ҳиссиёт туйғусини йўқотиб қўйди. Гранделар унинг қисматига ҳам ўз улушини қўшди. Шарль бағри тош ва очкўз бўлиб қолди. У, хитойларни, негрларни, қалдирғоч уяларини, болаларни, артистларни олиб сотди; судхўрликни ҳам кенг авж олдириб юборди. Хирож тўлаш қондаларидан фирибгарларча қочиш одати уни инсоний ҳуқуқларга бепарво қарайдиган қилиб қўйди. У қароқчилар томонидан талаб олинган молларни арзон-гаровга

¹ *Экватордаги биринчи сабоқ...*— экватордан биринчи марта кемада утувчи одамни ҳазил-мутуйнба билан денгиз сувида чўмилтиришади.

сотиб олиш учун Сен-Томага борди ва шу моллар камчил жойларга олиб бориб сотди.

Гарчи Евгениянинг олижаноб ва покиза образи Шарль сафарга чиққан чоқларда худди испан денгизчилари ўз кемаларига ўрнаштирадиган Биби Марям сурати каби унга ҳамроҳ бўлган эса-да, гарчи Шарль ўзининг биринчи муваффақиятларини бу беозор қизнинг назр-ниёзлари ва дуойи фотиҳалари таъсирига йўйган бўлса-да, лекин кейинроқ негр қизлар, мулат қизлар, оқ танли қизлар, ява қизлари, турли тоифадаги қизлар ва турли мамлакатлардаги саргузаштлар, амакисининг қизи тўғрисидаги, Сомюр тўғрисидаги, уй, скамейка ва коридордаги бўса тўғрисидаги хотираларни тамоман эсидан чиқартириб юборди. Шарль фақат, кўҳна деворлар билан қуршалган боғни эсларди, чунки унинг тасодиф тўла тақдирининг муқаддимаси шу боғчада намоён бўлган эди, лекин Шарль у оиладан воз кечди, чунки қари кўппак амакиси унинг қимматбаҳо буюмларини юлқиб олди, Евгения эса на унинг юрагини, на фикрини банд этарди. Шарлнинг ишларида қиз олти минг франк қарз берган кредитор сифатида ўрин ишгол этган эди, холос. Шарль Гранденинг хат ёзмаслигига унинг мана шу ахлоқи ва мана шу фикрлари сабаб эди. Ост-Индияда, Сен-Томада, Африка соҳилларида, Лиссабонда, Қўшма Штатларда спекулянт Шарль, ўзини фош қилмаслик учун «Сефер» лақаби остида юрди. Чарчамас, довярак, *guibuscumqul viis¹* бойнишга қасд қилган очкўз Карл Сефер ҳамма ерда бежавотир юра олар ва қолган умрида ҳалол яшаш учун, ҳаром ишларни тезроқ тугатишга ошиқарди. Шундай усул билан у тезлик ва усталик билан бойий бошлади.

Мана у, ниҳоят, 1827 йилда роялистлар тижоратхонасига қарашли «Мария-Каролина» номли чиройли кемада Бордо шаҳрига қайта бошлади. Унинг учта мустаҳкам бочкага жойланган бир миллион тўққиз юз минг франкли олтин куми бор эди. Бу олтин қумларни Парижда етти-саккиз процент фойдаси билан олтин тангаларга алмаштиришни мўлжаллаганди.

Уша кемада қирол ҳазрати олийлари Карл X нинг сарой аркони жаноб д'Обрион ҳам сузиб келаётган эди. Бу чол тушмагур бир маҳаллар ақлсизлик қилиб, сатанг

¹ Ҳар қандай усул билан (лотинча).

бир хотинга уйланганди. Бу чолнинг ҳамма бойликлари Ҳинд океанидаги оролларда эди. Энди у д'Обрион хоним созуриб юборган маблагларни қоплаш учун ўз мулкларини сотгани борган эди.

Энг сўнги каптали¹ 1789 йилда вафот этган д'Обрион де Бюш авлоди бўлмиш эр-хотин д'Обрионларнинг атиги йигирма минг ливр йиллик даромадлари қолганди, яна битта жуда хунук қизлари ҳам бор эди. Онаси қизини сепсиз эрга бермоқчи эди, чунки унинг бойлиги Парижда яшаши учун зўрга етарди. Саганг хотинларнинг уддабуронлиги ҳаммага маълум бўлишига қарамасдан, зодагонлар ўртасида қизини сепсиз эрга бериш мумкинлигига ҳеч кимнинг ишонгиси келмади. Ҳатто д'Обрион хонимнинг ўзи ҳам қизига қараб туриб, уни бирорта аслзода пасаб шайдоси бўлган кишига эрга бериш мумкин эмаслигидан умидсизланиб кетарди. Мадемуазиль д'Обрион лайлак сингари найнов, ингичка ва ориқ эди. Оғзи бесўнақай, ҳаддан ташқари узун бурнининг учи юмалоқ бўлиб, одатда заъфарон рангда бўлсада, овқат егандан сўнг қип-қизариб, қизнинг қонсиз, зикна юзида худди қизил носқовоқнинг тубидай жуда ҳам хунук манзара кашф этарди. Хуллас, бу қиз ҳали чиройини ва одамларга ёқиш илинжини йўқотмаган уттиз саккиз яшар онасининг кўнглидагидай эди. Бироқ юқорида зикр этилган камчиликларга қарама-қарши ўлароқ, маркиза д'Обрион хоним қизини одамларга бирмунча кўҳлик қилиб кўрсатишга муяссар бўлди, вақтинча бўлса ҳам, бурнини муътадил рангда сақловчи гигиенага итоат эттирди, нозик дид билан кийиниш санъатига ўргатди, латофатли услублар билан таништирди, эркакларни мафтун қиладиган ва бир кўришдаёқ «шунча вақтдан бери, жон куйдириб ахтарганим фаришта шу экан» деб ишонишга мажбур этадиган сузук кўз билан карашма қилишдан таълим берди, қизнинг бурнидан йигитнинг кўнгли совумоқчи бўлиб турган пайтда, дарҳол оёқ ҳаркатларидан фойдаланишни, ўз вақтида нозик оёқларининг чиройини намойиш қилиб, йигитнинг кўнглини овлашни ўргатди, хуллас, қизига берган таълимларидан гоят қаноатланарли муваффақиятларга эриштирди. Кенг енглар, кўзни чалғитувчи

¹ *Капталъ* — Франциянинг жануби гарбидаги феодал ер эгалари унвони.

корсажлар¹, усталик билан тикилган ҳашаматли кўйлаклар, белни хипча қилувчи корсетлар ёрдами билан, аёлларга керак бўлган шундай ажойиб ихтироларга эришдики, кўп оналарга ибрат сифатида бу қизни махсус музейга қўйса ҳам бўлар эди.

Д'Обрион хоним билан Шарль жуда яқинлашиб қолди; бу эса, хонимнинг кўнглидаги айни муддао эди. Баъзи одамларнинг айтишига қараганда, сафар пайтида малоҳатли д'Обрион хоним Шарль сингари бой куёвни мафтун этиш учун ундан ҳеч нарчасини аямаган эмиш. 1827 йилнинг июнь ойида Бордо шаҳрида кемадан тушгач, д'Обрион жаноблари, унинг рафиқаси ва қизи Шарль билан бирга бир мусофирхонада туришди ва биргаликда Парижга жўнашди. Д'Обрионларнинг уйи бир неча марта гаровга қўйилганди. Шарль гаровни тўлаб уйни сотиб олиши керак эди. Қизнинг онаси ҳалитдан уйнинг пастки қаватини куёви билан қизига бериш бахтига муяссар бўлиши ҳақида гапира бошлаган эди. Аслзотлик тўғрисида жаноб д'Обрионнинг эскича фикрларига қўшилмаган хоним, Шарль Грандега марҳаматли Карл Х дан фармони олий чиқартириб беришни ваъда қилди. Бу фармонга мувофиқ, Гранде, д'Обрион фамилиясига ўтар, шу оиланинг гербиши қабул этар, Обриондаги мулкларни майорат² ташкил этиш йўли билан меросликка олиб капталь де Бюш ва маркиз д'Обрион сифатида йилга ўттиз олти минг ливр даромадга эга бўларди. Бойликларни қўшиб, мураса-мадора ва синекуралик³ лавозими соясида яшаб, д'Обрионлар хонадониди даромадни юз минг ливрдан ошириш мумкин эди.

— Юз минг ливр даромадингиз, уивонингиз бўлгандан кейин ҳамда оилангиз сарой қошида бўлгандан кейин — чунки сизга камер-юнкерлик лавозимини албатта олиб бераман — қўлингизни нимага узатсангиз ҳам етади,— дерди д'Обрион хоним Шарльга.— Шундай қилиб, сиз, давлат кенгашида маърузачи, префект, элчихона котиби, элчи, хуллас, ўзингиз истаган лавозимга муяссар бўлишингиз мумкин. Карл ўнинчи д'Обрионни жуда яхши кўради, улар болаликдан таниш.

¹ *Корсаж* — кўкракни ва белни чиройли қилиб кўрсатувчи кийимлар.

² *Майорат* — авлоднинг улуг кишисига мерос қоладиган ерлар

³ *Синекура* — меҳнатсиз ва беташвиш даромад тонадиган лавозим (лотинча sine cure — «беташвиш» демак).

Бу аёлнинг таъсирида шуҳратпарастлик билан маст бўлган Шарль, самимий юрак сирлари сифатида баён этилиб, унинг кўзи олдида ниҳоятда устомонлик билан тасвирланган мана шу умид-орзуларни кемада сузиб келаётган чоғидаёқ дилида ардоқлай бошлаган эди. Отасининг ишларини аллақачон амакиси томонидан тўғрилланган деб тахмин қилиб, ҳалитданоқ Сен-Жермен¹ маҳалласидан жой олишни мўлжаллай бошлади — ўша маҳалда ҳамма шу атрофдан жой олишга интиларди. Кунларнинг бирида Брэдда жаноб Дрёлар пайдо бўлгани каби, Шарль ҳам мадемуазель Матильданинг кўкиш бурни соясида, граф д'Обрион сифатида пайдо бўлишни истарди. Франциядан жўнаб кетаётганда ҳали қалқиб турган Реставрациянинг эндиги муваффақиятларидан кўзлари қамашган, аристократик ғоялар жилоси жигаридан урган Шарль, кемада бошланган мастлик ҳолатидан Парижга келганда ҳам ҳушёрланмади, аксинча, худбин қайнанаси қизиқтириб қўйган юксак мартабага эришиш учун ҳеч нарсадан қайтмасликка қарор қилди. Бу порлоқ истиқбол осмонида амакисининг қизи кичкинагина бир нуқтадек нарса эди, холос. Шарль Анета билан кўришди. Анета, зодагон аёл сифатида, ўзининг эски дўстига бояги қизга уйланишни қизгин маслаҳат берди ва йигитнинг шуҳратга эришиши йўлидаги барча режаларни амалга оширишда кўмаклашишга ваъда қилди. Ҳиндистон сафаридан жуда ўктам йигит бўлиб қайтган Шарлнинг хунук ва совуқ қизга уйланишидан Анета бениҳоя хурсанд эди. Шарль офтобда қорайган, унинг ҳаракаглари гапни чўрт кесадиган, сўзини ўтказишга, муваффақият қозонишга одатланган киши сингари қатъийлашган ва жасурлашган эди. Шарль Парижга келгач, бу ерда ўзининг катта эътиборга сазовор бўлишини пайқаб, эркин нафас ола бошлади.

Де Грассен, Шарлнинг қайтиб келганини, яқинда уйланишини, бойлигини эшитиб, отасининг қарзини узиш учун етмай қолган уч юз минг франк тўғрисида гаплашгани унинг ҳузурига борди. У борганида Шарль заргар билан маслаҳатлашиб ўтирган эди; бу заргар мадемуазель д'Обрион учун тўёна сифатида буюртирилган қимматбаҳо безакларни ишлаётган бўлиб, ҳозир нақшларни

¹ Сен-Жермен маҳалласи — Парижда аслзода дворянлар яшайдиган жой.

кўрсатгани келганди. Келин-куёв тўй учун буюртирган нафис асбоблар, кумушдан ясалган ошхона жиҳозлари, йирик ва майда заргарлик буюмларининг ҳаммаси, Шарль Ост-Индиядан олиб келган ажойиб гавҳар тошларни ҳисобламаганда, икки юз минг франкдан ортиқ турарди. Шарль, де Грассенни танимади ва уни Ост-Индиядаги дуэлда тўрт кишини ўлдирган олифта йигитга хос сурбетлик билан қарши олди. Де Грассеннинг учинчи марта келиши эди. Шарль унинг гапини бепарволик билан эшитди, кейин дурустроқ тушунмасдан:

— Отамнинг ишига менинг алоқам йўқ,— деди.— Шунчалик ғамхўрлик қилиб, иш кўрсатган экансиз, беҳад минатдорман сиздан, тақсир, аммо ишларингизнинг самарасидан менга фойдланишга тўғри келмайди. Мен, икки миллионга яқин пулимни отамнинг кредиторларига улашиш учун пешона тери тўккан эмасман.

— Агар отангиз бир неча кундан кейин синган савдогар деб овоза қилинса-чи?

— Тақсир, бир неча кундан кейин мен граф д'Обрион номини оламан. Бу нарса мен учун мутлақо бефарқ эканини ўзингиз яхши тушунасиз. Бунинг устига, ўзингиз мендан кўра яхшироқ биласиз: агар кишининг юз минг ливр даромади бўлса, унинг отаси ҳеч қачон синган деб эълон қилинмайди,— Шарль бу гапларни гапириб бўлиб, жаноб де Грассенни хушмуомалалик билан кузатиб қўйди.

Шу йил август ойининг бошида Евгения, амакиваччаси умрбод севги тўғрисида қасам ичган ва ўзи ҳаво яхши кунлари нонушта қиладиган ёғоч скамейкада ўтирарди. Боёқиш қиз шу мусаффо ва хушвақт тонгда ўз муҳаббатига алоқадор бўлган барча йирик ва майда ҳоди саларни, уларнинг кетидан юз берган фалокатларни бирма-бир эслай бошлади. Қуёш, тор-торс ёрилиб, қулай деб турган деворнинг чиройли сатҳига ёғду сочмоқда эди. Гарчи Корнуайе хотинига шу девор йиқилиб, бирортани босиб қолмаса эди, деб қайта-қайта айтса ҳам, лекин вориса қиз инжиқлик қилиб, бу деворга қўл текишни тақиқлаб қўйган эди. Шу пайт почталъон эшикни тақиллатиб, Корнуайе хонимга хат узатди, у эса қичқирганича хатни боғчага олиб кирди:

— Ойимқиз, хат!

Кейин у хатни қизга узатиб туриб:

— Кутиб юрганингиз шу хат эмасмикин?— деди

Бу сўзлар ҳовли ва боғча деворлари орасида қандай акс-садо бериб жаранглаган бўлса, Евгениянинг юрагида ҳам шундай қаттиқ жаранглаб кетди.

— Париж!.. Бу хат ўшандан! Саёҳатдан қайтибди!

Евгениянинг ранги оқариб кетди ва бир дақиқача хатга қўл ургани журъат этолмай турди. У шунчалик ҳаяжонда эдики, хатни очиб ўқишга дармони қолмаган эди. Нанета-давангир қўлларини биқинига тираб, донг қотиб турар, унинг қорамтир юзларидаги тарам-тарам ажинлар орасидан хурсандлик бамисоли тутундек бурқираб чиқаётганга ўхшарди.

— Уқисангиз-чи, ойимқиз...

— Оҳ, Нанета, нимага у кетишда Сомюрдан кетса ҳам, қайтишда Парижга тушдийкин?

— Уқинг, биласиз.

Евгения қўллари қалтираб хатни очди. Хат ичидан де Грассен хоним ва шерикларининг Сомюрдаги банк маҳкамасидан пул олишга ёзилган чек тушди. Нанета чекни ердан кўтарди.

«Қимматли синглим...»

«Мен энди Евгения эмасман»— деб ўйлади қиз ва юраги шув этиб кетди.

«Сиз...»

«У мени «сен» деб гапирарди!»

Евгения ўқишни давом этгиришга журъат қилолмай, қўлларини қовуштирди, унинг кузларида йирик-йирик ёш томчилари кўринди.

— Улибдими?— деб сўради Нанета.

— Улган бўлса хат ёзармиди,— деди Евгения.

Ниҳоят, у хатни бошдан-оёқ ўқиб чиқди. Мапа у: «Қимматли синглим, ўйлайманки, ишларим муваффақият қозонганини эшитиб жуда хурсанд бўласиз. Сиз мени бахтиёр қилдингиз, мен амакимнинг маслаҳатлари билан иш кўриб, бой бўлиб қантдим. Амакимнинг ва келин ойимнинг вафот этганини ҳозиргина жаноб де Грассендан эшитдим. Ота-оналаримизнинг ўлими табиий бир ҳодиса, биз уларнинг ўрнини босишимиз керак. Аминманки, энди сиз юпаниб қолгандирсиз. Вақт қаршисида ҳеч нарса бардош бериб туrolмайди, мен буни ўз бошимдан кечириб кўрдим. Шундай, қимматли синглим, бахтга қарши, мен учун хомхаёллар даври поёнига етди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинми? Мен сон-саноқсиз мамлакатларда саёҳат қилиб юриб, ҳаёт тўғрисида фикр юрит-

дм. Жўнаб кетаётганда бола эдим, энди катта киши бўлиб қайтдим. Ҳозир мен ўша вақтларда асло хаёлимга келмаган кўпгина нарсалар тўғрисида ўйлайман. Сиз эркинсиз, синглим, мен ҳам ҳали эркинман, ёшликдаги режаларимизни амалга оширишга ҳеч нарса тўсқинлик бермаса керак. Лекин менинг табиатим жуда тўғри бўлгани учун, ўзимнинг ҳақиқий аҳволимни сиздан яширолмайман. Мен ўз ваъдамни унутган эмасдим, ҳар доим узоқ сафарга чиққанимда, ёғоч скамейка...»

Евгения, худди тагида лахча чўғ сезгандай, сапчиб ўрнидан турди ва остонага ўтиб ўтирди.

«...Бир-биримизни умрбод севишга онт ичиб аҳдпаймон қилганимиз, ўша ёғоч скамейка, коридор, тим қоронғи зал, мансардадаги менинг хонам ва меҳру муҳаббатингиз билан менинг келажагимни енгиллаштиргангиз ўша тун доим кўз олдимдан ўтиб турди. Ҳа, мана шу эсдаликлар менга мадад берди ва мен ўзимга-ўзим икковимиз шартлашган соатда кўпинча сизнинг тўғрингизда ўйлаганим сингари, сиз ҳам ҳанузгача менинг тўғримда бояги-боягидай ўйлаяпкан бўлсангиз керак деб хаёлимдан ўтказдим. Соат тўққизда булутларни кузатдингизми? Албатта кузатгансиз, шундай эмасми? Шу сабабли мен, ўзим учун муқаддас бўлган дўстликка асло хиёнат қилмоқчи эмасман: йўқ, мен сизни сира алдамаслигим керак. Ҳозирги менинг ишим — никоҳ тўғрисидаги барча тасаввурларимни қаноатлантирадиган қиз билан бош қовуштиришдир. Бир-бирини севиб турмуш қуриш— қуруқ сафсата. Ҳозирги мен тутган йўл барча ижтимоий қонунларга итоат этишимни ва уйлангандан кейин, зодагонлар давраси талаб этган барча талабларга риоя этишимни тақозо қилади. Биз иккимизнинг эса, биринчи галда, ёшимизда фарқ бор, бу фарқ менинг келажагимга нисбатан ҳам сизнинг келажагингизга кўпроқ таъсир этиши мумкин. Ҳозир мен сизнинг дидингиз тўғрисида ҳам, олган тарбиянгиз, урф-одатларингиз тўғрисида ҳам гапирмоқчи эмасман, албатта, булар Париж ҳаётига асло ёпишмайди ва шубҳасизки, менинг келажақдаги ниятларимга ҳам мутлақо мувофиқ келмайди. Менинг ниятим — келди-кетди учун доим уйимнинг эшигини очиб, меҳмонбозлик билан, аслзодаларга хос зиёфат ва маросимлар билан турмуш кечириш, сиз эса, агар янглишмасам, тинч ва осойишта турмушни яхши кўрасиз. Йўқ, мен сизга ҳамма гапни очиқ гапиришим керак ва сиз

менинг тутган мавқеимга ўзингиз баҳо беришингиз лозим; сиз менинг аҳволимни билишга ва ўз ҳукмингизни чиқаришга ҳақлисиз. Ҳозир менинг саксон минг ливр даромадим бор. Бу бойлик менда д'Обрион оиласи билан қариндош бўлишга имкон беради, уларнинг ўн тўққиз яшар меросхўр қизи бор, агар мен шу қизга уйлансам, уларнинг фамилиясига ўтаман, унвонга эга бўламан, қирол ҳазрати олийлари саройи қошида камер-юнкерлик мансабига эришаман ва зодагонлар жамияти ўртасида энг юксак мавқени эгаллайман. Сизга шуни эътироф этишим керакки, қимматли синглим, мадемуазель д'Обрионни асло ёқтирмайман, аммо унга уйлансам, ўз болаларимнинг ижтимоий мавқеини таъминлайман, чунки бу мавқенинг устунлиги тобора ортаверади. Кун сайин монархия ғоялари кучайиб боряпти, шунинг учун, вақти келиб менинг ўғлим маркиз д'Обрион унвонига муяссар бўлиши, қирқ минг ливр даромад берадиган майорат эгаси бўлиб, давлат маҳкамасида ўзи хоҳлаган ўринни ишғол этиши турган гап. Биз ўз фарзандларимиз олдида жавобгармиз. Кўряпсизми, синглим, мен сизга ўз юрагимдаги дардни, ўз умид ва орзуларимни нақадар очиқ кўнгиллилик билан изҳор қиляпман. Эҳтимол, сиз етти йил давом этган жудоликдан сўнг бизнинг шўхликларимизни унутиб юборгандирсиз, лекин мен сизнинг илтифотларингизни ҳам, ўз ваъдаларимни ҳам унутган эмасман, ҳаммаси эсимда; менчалик виждонга эга бўлмаган, юраги менчалик ёш ва покиза бўлмаган бошқа бирорта йигит аллақачон унутиб юборадиган энг аҳамиятсиз гапларимиз ҳам хотиримдан кўтарилгани йўқ. Модомики, мен фақат идрокка қараб уйланишни ўйлаётганим ва шу билан бирга, иккимизнинг болалик севгимизни унутмаганим ҳақида сизга ошкор гапираётган эканман, бу ҳол ўзимни бутунлай сизнинг ихтиёрингизга топширганим эмасми, сизни ўз тақдиримнинг ҳукмдори деб ҳисоблаганим эмасми ва ниҳоят шу сўзларим билан, агар шуҳратпарастлик ниятларидан воз кечиш лозим топилса, ундай тақдирда мен, кўз олдимда ёқимли намунасини сиз намойиш қилган содда ва соф бахтиёрлик билан жон деб қаноатланаман деб айтмоқчи эмасманми...»

Шарль Гранде:

— Тан-та-та. Тан-та-та... Тинн-та-та-тун! Тун-та-ти... Тин-та-та...— деб, «Non più andrai» ариясини куйлаб туриб хаг остига:

«Сизнинг содиқ акангиз Шарль» деб имзо чеккан эди.
— Ҳай баракалла! Мана бу, барча одобга риоя қи-
лиш деб аталади,— деди Шарль ўзига-ўзи.

Хат ичига чекни қўшиб, қуйидаги сўзларни илова қилди:

«Бу хат ёнига, де Грассенга қарашли банк идораси-
дан саккиз минг франк пул олишингиз учун сизнинг но-
мингизга ёзилган чекни қўшиб юбордим. Бу пулни сиз
менга мурувват қилиб қарз берган маблағ ва унинг про-
центи деб билурсиз. Банк сизга соф тилла билан тўла-
ши керак. Бордо шаҳридан мен бир сандигимни кутиб
турибман, бу сандиқ ичида бир неча буюм бор, агар рух-
сат этсангиз, шу буюмларни мен сизга абадий миннат-
дорчилигим ҳақи совға қиламан. Менинг қутичамни эса
марҳамат қилиб, дилижон билан Иллерен-Бертен кўча-
сида истиқомат қилувчи д'Обрионлар уйига жўнатиб
юборсангиз».

— Дилижон билан!— деди Евгения.— Мен учун минг-
та умрдан ҳам азиз бўлган буюмни дилижон билан жў-
натармишман!

Бу энг даҳшатли ва узил-кесил ҳалокат эди! Кема
чўкди, поёнсиз умид денгизида ундан нишона ўлароқ,
на арқон қолди, на бирор тахта пора! Баъзи аёллар ёри-
дан жудо бўлишини сезгани ҳамон, уни ўз рақибасининг
қўлидан тортиб олишга отилади, рақибани ўлдиради,
сўнг дунёнинг бир чеккасига қараб қочади, жаллоднинг
ойболтасидан ҳам қўрқмайди, гўрга киришдан ҳам той-
майди. Бу, шубҳасиз, жуда соз. Бу хил жиноят сабабчи-
си — инсоний ҳаққониятни ҳурматлашга ундовчи юксак
бир эҳтиросдир. Бошқа бир хил аёллар эса, бошларини
хам қилиб, ҳеч садо чиқармай, изтироб чека бошлайди-
лар, улар сўнгги нафасларигача севгилларини эслаб,
ҳақиқа дуо қилиб, гуноҳини кечириб, тарки дунё қилиб,
йиглаб, ўлимларига рози бўлиб дунёдан ўтиб кетадилар.
Бу хил севги — чин севги, самовий севги ўз изтироби би-
лан яшаб, шу изтиробдан ҳалок бўлувчи мағрур севги-
дир. Бояги мудҳиш хатни ўқиб чиққач, Евгенияни худди
шундай туйғулар қуршаб олди. Қиз, онасининг ўлим ол-
дида айтган сўзларини эслаб, кўзларини осмонга тикди.
Ўлим олдидан зеҳни ўткирлашиб, дили равшанлашиб ке-
тувчи баъзи кишилар сингари, онаси ҳам қизига анча
гаплар гапирганди. Сўнг, Евгения онасининг башоратли
ўлими ва ҳаётини эслаб туриб, ўзининг бутун тақдирига

ҳам бир қур назар ташлаб чиқди. Қиз учун фақат қанотларини ёйиб, самога кўз тикиш ва бу дунё уқубатларидан халос бўлгунга қадар тоат-ибодат билан вақт ўтказиш қолган эди.

— Онамнинг гаплари тўғри экан,— деди қиз йиғлаб туриб.— Азоб ва ўлим қолди, холос...

У аста-аста юриб богчадан залга кирди. У одатда коридор орқали юрарди, бу сафар у ердан ўтмади. Лекин нимқоронги, кўҳна залга кириши биланоқ, яна амакиваччаси эсига тушди. Бир маҳаллар амакиваччаси учун ишлатилган ўша ликопча, шунингдек, қадимий севр қанддонини доим залдаги камин устида турар, Евгения ҳар кунини эрталаб шу идишларда нонушта қиларди.

Бугунги эрта Евгения учун тантанали воқеаларга бой бўлди. Нанета, маҳалла черковининг руҳонийси келганини хабар қилди. Бу руҳоний Крюшолар оиласига қариндош бўлиб, раис де Бонфонга тарафдор эди. Бундан бир неча кун олдин, кекса аббат Крюшо бу руҳонийни ойимқиз Гранде билан гаплашиб кўришга, соф диний маънода, қизнинг турмушга чиқиши зарурлигини уқдиришга кўндирган эди. Евгения, ўз руҳонийсини кургач, ҳар ой қашшоқлар учун бериладиган минг франкни олгани келган бўлса керак деб ўйлаб, Нанетани пул келтиришга юборди, лекин руҳоний кулимсирай бошлади.

— Бугун, ойимпошша, мен сиз билан бир бечора қиз тўғрисида гаплашгани келдим; бутун Сомюрнинг диққат-эътибори ҳозир шу қизда, лекин қизнинг ўзи ўзига ачинагани учун, христиан бандасидек яшамаяпти.

— Вой, худойим! Сиз жаноб кюре, яқин кишим тўғрисида ўйлашга асло имконим йўқ бир пайтда келдингиз, ҳозир ўзим билан ўзим овораман. Мен жуда бахтсизман, ёлғиз черковдан бўлак паногоҳим йўқ. Аммо черковнинг даргоҳи кенг, у бизнинг барча ғам-ғуссаларимизни сифдиради; черковнинг меҳр-шафқат булоғи ҳам тубсиз, оққан билан адо бўлмайди.

— Гап бундай, ойимпошша, бояги мен айтган қизга эътибор юзасидан, ўзингиздан гаплашайлик. Қулоқ солинг! Магар сиз нажот истагудек бўлсангиз, қаршингизда фақат икки йўл мавжуд: ё тарки дунё қилишингиз керак, ёки истиқомат қонун-қоидаларига тобе бўлишингиз керак; ё бу дунёда бажаришингиз ҳам фарз, ҳам қарз бўлган вазифангизни ўташингиз, ё бутунлай охиратингиз билан банд бўлишингиз керак.

— Оҳ, овозингизни худди илоҳий овозни эшигишга муштоқ бўлиб турган пайтимда эшитяпман. Парвардигори оламнинг ўзи кўнглингизга солиб, сизни бу ёққа юборганга ўхшайди. Мен тарки дунё қилиб, узлатга чекинаман-да, фақат худога тоат-ибодат қилиш билан яшайман.

— Бўтам, бундай мудҳиш қарорга келишдан олдин пухта ўйлаб кўриш керак. Турмушга чиқиш— бу ҳаёт, аммо монахлик ридоси эса — ўлим демакдир.

— Жуда яхши, ўлим, тезроқ ўлим кела қолсин, жаноб кюре!— деди қиз кишини ҳайратда қолдириш даражасида руҳланиб.

— Ўлим? Аммо жамоатчилик олдида ўташингиз зарур бўлган жуда улкан вазифаларингиз бор ҳали, ойимпошша. Қишда ўтин, ёзда иш билан таъминлаб, ўз қўлингиз билан едириб-кийдирган қашшоқлар учун сиз она эмасмисиз? Сизнинг қўлингиздаги саноқсиз бойликлар— қайтарилиши зарур бўлган қарзи-хасанадир, сиз уни мана шундай художўйлик билан қабул этгансиз. Ўзингизни монастирға ҳавола қилиб, ўша ерда қазо қилишни ўйласангиз — бу худбинлик бўлади, қари қиз бўлиб умр кўриш эса, сизга муносиб эмас. Даставвал, айтайлик, ёлғиз ўзингиз шундай катта бойликни бошқара оласизми? Сиз уни, эҳтимол, қўлдан бой бериб қўйишингиз ҳам мумкин. Ҳали замон суд билан битадиган сон-саноқсиз ишлар пайдо бўлади, сиз чора топа олмай қийинчиликлар ичида чувалашиб қоласиз. Ҳаққингизга кеча-кундуз дуо қилувчи падари бузрукворингизга ишонинг: қайлиқдан сиз зарар кўрмайсиз, билъакс, худойи таоло инъом этган жамики мулкларни омоп сақлаб қолгайсиз. Мен сизни энг севимли қўзичогимдек биламан. Сизнинг худога илтифотингиз ғоят самимий, шу сабабдан сиз бу дунёда яшаб туриб, нажот топасиз; сиз бу дунёнинг энг муҳташам безакларидан бирисиз ва қай тарзда муқаддас ҳаёт кечиришда ҳаммага ибрат кўрсатасиз.

Шу пайт де Грассен хонимнинг келганини хабар қилишди. Хоним ўч олиш мақсадида қаттиқ алам билан келган эди.

— Мадемаузель...— деди у,— аҳ, жаноб кюре шу ерда эканлар... Унда мен сукут сақлайман. Мен сиз билан бир иш тўғрисида сўзлашгани келган эдим, қарасам, сиз қизгин суҳбат билан банд экансиз.

— Ойимпошша,— деди кюре,— мен сизларни холи қолдираман.

— О, жаноб кюре,— деди Евгения,— бир оздан кейин яна қайтиб киринг, сизнинг ёрдамингизга ҳозир жуда муҳтожман.

— Гапингиз тўғри, шўрлик қўзичоғим,— деди де Грассен хоним.

— Сизнинг нима гапингиз бор эди?— деб сўрашди ойимқиз Гранде де Грассен хоним билан.

— Амакиваччангиз қайтиб келганини ва мадемуазель д'Обрионга уйланаётганини наҳотки мен билмасам?.. Хотия кишининг назаридан ҳеч нарса қочиб қутулмайди.

Евгения қизариб кетди-ю, лекин индамади. Бундан буён у худди отасига ўхшаб ҳеч нарса кўрмаган-билмаган кишидай ўзини бепарво тутишга одатланишга онт ичди.

— Нима бўпти шунга, хоним,— деди Евгения, истеҳзо билан,— менинг кўзим унчалик ўткир эмас шекилли, имо-ишораларингизга тушунмаяпман. Жаноб кюре ҳузурида баҳузур гапира беринг, биласиз-ку, бу киши менинг ота-хоним бўладилар.

— Яхши, мадемуазель, мана, де Грассен ёзган мактуб, ўзингиз ўқиб кўринг.

Евгения қуйидаги мактубни ўқиди:

«Жоним хотиним, Шарль Гранде Ост-Индиядан қайтиб келди; бир ойдан бери Парижда...»

«Бир ойдан бери!»— деб такрорлади ичида Евгения, қўлини осилтириб.

Бир оз тўхтаб, яна хатни ўқишда давом этди:

«Бўлгуси граф д'Обрион билан гаплашишга муяссар бўлгунча, даҳлизда икки марта кутиб туришга тўғри келди. Унинг тўйи ҳақида бутун Парижда шов-шув гап тарқалган ва ҳатто бу тўғрида черковда ҳам овоза қилинган бўлса-да...»

«Демак, у менга хат ёзганида...»—деб ўйлади Евгения.

Евгения хатни ўқиб тамомламасдан, Париж қизлари сингари: «Аблаҳ!» деб қаргамади. Лекин унинг баён этилмаган нафрати «аблаҳ!» сўзидан ҳам қаттиқроқ эди.

«...Ҳали тўйга узоқ: маркиз д'Обрион қизини синган савдогарнинг ўглига бермайди. Биз, яъни амакиси билан мен, отасининг ишлари тўғрисида қандай ташвиш тортганимизни, қандай усталик билан ҳозиргача кредиторларни тинчигиб келишга муваффақ бўлганимизни унга

айтиб бердим. Бу сурбет боланинг виждонсизлигини қарагинки, менга беш йилдан бери кеча-ю кундуз зир югуриб унинг манфаати ва номусини ҳимоя қилиб келаётган одамга — «отамнинг ишлари менинг ишим эмас!» деб жавоб қайтарса бўладими? Ваколатлик қилган одам, қарзнинг бир проценти ҳисобида, ундан ўттиз-қирқ минг франк талаб этишга ҳақли. Лекин ҳали яна кўрамиз: қонунга мувофиқ, унинг чинакам қарзи бир миллион икки юз минг франкка етади, мен шундай қилайки, отасини сиingan деб эълон қилишсин. Мен, қари тимсоҳ Гранденинг гапига ишониб, бу ишга аралашувдим ва шу оила помидан ҳар кимга ваъдалар қилгандим, гарчи граф д'Обрион ўз номуси тўғрисида оз ташвиш тортса ҳам, аммо мен ўз номусимга бепарво қарай олмайман. Шунинг учун, мен қандай аҳволга тушиб қолганимни кредиторларга айтишга мажбурман. Шундай бўлишига қарамасдан, бир маҳалги яхши кунларимда қариндош бўлишни ўйлаганимиз мадемуазель Евгенияни мен жуда ҳурмат қиламан. Шунинг учун бу иш тўғрисида сен у билан гаплашмасдан олдин, мен иш бошламайман...»

Евгения хатни охиригача ўқимасдан, қайтариб берди.

— Миннатдорман сиздан,— деди қиз, де Грассен хонимга,— *биз ўйлаб кўрамиз...*

— Ҳозир овозингиз худди раҳматли отангизнинг овозига ўхшаб кетди,— деди де Грассен хоним.

— Хоним, биз сиздан саккиз минг бир юз франк тилла олишимиз керак,— деди Нанета.

— Мутлақо тўғри. Марҳамат қилиб, мен билан юринг Корнуайе хоним.

— Жаноб кюре,— деди Евгения айтмоқчи бўлган фикрига яраша ўзини олижаноб қиёфада тутиб,— турмушга чиқиб қиз қолиш гуноҳ бўладими?

— Бу масала ҳар кимнинг ўз виждонига боғлиқким, унинг жавоби менга номаълум. Башарти сиз бу тўғрида машҳур Санчеснинг¹ «De matrimonio» («Никоҳ масаласи») рисоласида ёзган фикрларини билишни истасангиз, эртага айтиб беришим мумкин.

Кюре кетди. Ойимқиз Гранде отасининг кабинетига чиқиб, кун бўйи ёлғиз ўтирди, Нанетанинг ёлворишларига қарамасдан, тушки овқатга ҳам тушмади. Кечқурун,

¹ Санчес (1550—1610) — испан иезуити, рухонийлар учун ёзилган рисола. «Никоҳ масаласи» китобининг авторидир.

одатдаги меҳмонлар тўпланишгандан кейин у залга тушди. Гранде оиласининг зали ҳеч қачон бу оқшомгидай гавжум бўлмаган эди. Шарлнинг қайтиб келгани ва аҳмоқона бевафолиги ҳақидаги янги хабар бутун шаҳарга ёйилган эди. Лекин меҳмонлар қанчалик синчков бўлишмасин, барибир ҳар қанча суриштиришгани билан қанот топишмади. Евгения бунга тайёрланган эди, шунинг учун ўзини ҳаяжонлантириб турган оғир кечинмалар тўлқинининг бир заррасини ҳам хотиржам кўринган чеҳрасида акс этишига йўл қўймади. Қайғули сўзлар ёки нигоҳлар билан унга ҳамдардлик изҳор қилмоқчи бўлганларга у табассум билан жавоб қилишга қодир эди. Қиз ўзининг бахтсизлигини ҳам хуш мулозамат ниқоби остига яшира олди. Соат тўққизга яқин ўйин тамом бўлди, ўйинчилар ҳисоб-китоб қилишиб ва сўнгги марта қарта ташлаш ҳақида баҳслашиб, стол атрофидан туришди ва суҳбатлашиб ўтирганлар даврасига бориб қўшилишди. Меҳмонларнинг ҳаммаси бирдан кўзғалишиб, тарқалишмоқчи бўлиб турган пайтда, кутилмаган бир воқеа юз бердики, бунинг овозаси шу оннинг ўзида бутун Сомюрга, унинг теварак-атрофига ва яна тўртта қўшни префектурага бориб етди.

Жаноб Бонфоннинг таёқчасини қўлга олганини кўрган Евгения унга:

— Сиз қолинг, жаноб раис,— деди.

Бу сўзни эшитган кўл сонли меҳмонлар орасида ҳаяжонланмаган бирорта ҳам киши қолмади. Раиснинг ранги оқариб, ўтириб қолишга мажбур бўлди.

— Миллион-миллион давлат раисга насиб қилди,— деди мадемуазель де Грибокур.

— Масала равшан, раис де Бонфон оймқиз Грандега уйланади,— деди д'Орсонваль хоним.

— Шунча замондан бери қарта ўйнаб, ҳеч қачон бунақа ақча тикилган эмас,— деди аббат.

— Энг зўр ютуқ,— деди нотариус.

Ҳар ким бирорта қочирик, бирорта сўз ўйини қилди. Ҳамманинг кўз ўнгида вориса қиз худди ўзининг миллионлари тепасида пьедесталда тургандай намоён бўлди. Тўққиз йил муқаддам бошланган драма пировардига яқинлашиб қолди. Бутун Сомюр олдида раисни уйда қолишга таклиф этиш — уни куёвликка танлаганини эълон қилиш эмасми? Кичик шаҳарларда одоб қоидаларига шу қадар қаттиқ риоя қилинадик, бу қоидаларнинг ҳозир-

гидай бузилиши энг таштанали ваъдага баравар ҳисобланади.

— Жаноб раис,— деди унга Евгения ҳаяжонли товуш билан, икковлари ёлғиз қолгач,— менинг нимами яхши кўришингизни биламан. Мени умр бўйи ўз ихтиёримга қўйишга, менга уйланган чоғингиздаги ҳуқуқларингиздан бирортасини талаб қилмасликка онт ичсангиз, мен — сизники. О,— деди қиз, унинг тиз чўкаётганини кўриб,— ҳали гапим тамом бўлгани йўқ. Мен сизга рост гапни айтишим керак, тақсир. Менинг юрагимда сўнмас бир туйғу бор. Эримга эҳсон эта олишим мумкин бўлган ягона туйғу фақат дўстликдан иборат бўлажак: мен уни таҳқир этишни, ўз юрагимнинг амрига терс иш қилишни истамайман. Лекин агар менга бир катта хизмат қилсангиз, мен сизга тегаман, давлатим ҳам сизники бўлади.

— Кўриб турибсиз, ҳар қандай хизматингизга тайёрман.

— Мана бир ярим миллион франк пул, жаноб раис,— деди Евгения ва давлат банкасидан юз акция олишга ёзилган ордерни кўксига яширган жойдан чиқарди.— Эртага эмас, бу кеча ҳам эмас, балки шу заҳотиёқ, Парижга жўнанг. Тўппа-тўғри жаноб де Грассен ёнига боринг, амакимнинг барча кредиторлари номини билиб, уларни бир ерга тўпланг, амакимдан қолган ҳамма қарзларни тўланг, қарздорлик кунидан тўлаш кунигача бериладиган беш процент ҳақлари ҳам қолмасин, ниҳоят, бу тун расмиятларга риюя қилган ҳолда умумий нотариал тилхат ёздириб олинг. Сиз суд маҳкамасида хизмат қиласиз, бу ишда фақат сизга ишонаман. Сиз тўғри ва инсофли одамсиз. Мен сизнинг сўзингизга ишониб, номингиз химояси остида ҳаётимдаги хавф-хатарли сўқмоқлардан ўтмоқчиман. Биз икковимиз ҳам бир-биримизга муруватли бўламиз. Биз кўпдан бери танишимиз, қариндошдаймиз, шунинг учун мени бахтсиз қилишни истамассиз.

Раис севиниб кетганидан интизорлик билан бойвучча ворсанинг оёғига йиқилди.

— Мен сизнинг қулингизман,— деди у.

— Тилхатни олганингиздан кейин, тақсир,— деди қиз рансга совуқ қараш ташлаган ҳолда.— уни бутун оқловчи ҳужжатлари билан қўшиб, амакиваччам Грандега элтиб берасиз ва унга мана бу хатни ҳам топширасиз. Қайтиб келганингиздан кейин, мен сўзимнинг устидан чиқаман.

Раис, таққирланган муҳаббат туйғуси туфайли оймиз Гранжега муяссар бўлаётганини тушунди; шунинг учун у ошиқ-маъшуқлар яна тўсатдан ярашиб қолишмасин деб, берилган буйруқни зудлик билан бажаришга киришди.

Жаноб де Бонфон чиқиб кетгач, Евгения ўзини креслога отиб, юм-юм йиглай бошлади. Қизнинг тақдири ҳал бўлган эди.

Раис дилижонга ўтириб, эртаси куни кечқурун Парижга етиб олди. Эрталаб де Грассен ҳузурига борди. Амалдор, барча кредиторларни битта қолдирмай, нотаиус маҳкамасига йиғиб келди, қарз мажбуриятлари ҳужжати ҳам шу ерда сақланарди. Гарчи тўпланганларнинг ҳаммаси кредиторлар бўлса-да, тан бериб айтиш керак: бирортаси ҳам ёлғончилик қилмади. Шу ерда раис де Бонфон мадемуазель Гранде номидан бутун қарзларни ва процентларни тўлади. Процент тўлаш — ўша пайтларда Париж тижорат дунёсида энг ҳайрон қоларлик воқеалардан бири ҳисобланарди. Тилхатлар нотаиус томонидан тасдиқланганидан кейин, раис де Грассеннинг қилган хизматлари учун Евгения томонидан белгиланган эллик минг франкни тўлади, сўнг тўппа-тўғри д'Обрионлар уйига борди. Худди шу пайтда Шарль, бўлажак қайнатаси олдидан таъби хира бўлиб чиқиб, ўз бўлмасига кириб кетаётган эди. Кекса маркиз ҳозиргина унга: «Гийом Гранденинг барча кредиторлари қанотлантирилган тақдирдагина, менинг қизим Шарль Гранжега тегади» деган эди.

Аввалига раис Шарлнинг қўлига қуйидаги хатни тутқазди:

«Ака, амакимнинг барча қарзлари тўлангани тўғрисидаги тилхатни сизга топширишни жаноб раис де Бонфон ўз зиммасига олди ва айни вақтда, шу пулларни сиздан олганлигимни тасдиқловчи тилхат ҳам илова қилинди. Амакимни синган деб эълон этиш эҳтимоли борлиги қулогимга чалиниб қолган эди. Синган одамнинг фарзанди мадемуазель д'Обронга уйлана олмаса керак, деб ўйладим. Тўғри, ака, сиз менинг ақл-идроким ва услуби одатларим ҳақида ҳаққоний фикр юритгансиз: менда аслзодалик аломатидан асар ҳам йўқ. Аслзодалар ўртасидаги гараз ва феъл-атворлар менга мутлақо ёт, шу сабабли сизга, улар даврасида муяссар бўлмоқчи бўлганингиз ҳузур-ҳаловатларни бера билмас эдим. Ик-

кимизнинг илк севгимизни қурбон этган ўша жамоатчилик муҳотида бахтингиз очилсин. Бахтингиз тўла-тўқис бўлсин учун қўлимдан келган, энг зўр совға — отангизнинг номусидир. Омон бўлиг! Умрбод сизга содиқ дўст бўлиб қолувчи синглингиз

Евгения».

Шухратпараст йигит ўз қўлига ҳақиқий ҳужжат текканини кўриб, ўзини тутиб туролмасдан қийқириб юборди, раис эса бундан кулиб қўйди:

— Биз бир биримизга ўз тўйимиз ҳақида эълон қилишимиз мумкин,— деди у.

— Ие, сиз Евгенияга уйланыпсизми? Нима ҳам дердим, жуда хурсандман, у яхши қиз. Бироқ,— деб давом этди у, ногаҳон хаёлига келган фикрдан ҳайратланиб,— демак, Евгения бой экан-да?

— Тўрт кун илгари,— деди раис истехзоли қиёфада,— Евгениянинг сал кам ўн тўққиз миллиони бор эди, бугун фақат ўн етти миллион колди.

Шарль раисга ҳанг-манг бўлиб қараб қолди.

— Ўн етти... милл...

— Ҳа, ўн етти миллион, тақсир. Мадемуазель Грандега уйланганимдан кейин икковимизнинг йиллик даромадимиз етти юз эллик минг ливрга етади.

— Азизим,— деди Шарль бирмунча ўзига келгач,— биз бир-биримизни қўллаб, юқорига тортишимиз мумкин.

— Розиман,— деди раис.— Мана бу қутичани фақат ўз қўлингизга топширишим керак эди,— деб қўшиб қўйди у, пардоз буюмлари солинган қутичани стол устига қўя туриб.

Шу пайт хонага кириб келган маркиза д'Обрион Крюшога эътибор бермасдан, Шарлга деди:

— Утинаман, азиз дўстим, телба д'Обрионнинг ҳозиргина сизга айтган гапларига аҳамият берманг, уни герцогиня де Шолье йўлдан оздирган. Такрор айтаманки, тўйингизга ҳеч нарса халақит қилолмайди...

— Ҳеч нарса, хоним,— деди Шарль.— Отамнинг уч миллион эски қарзлари кеча батамом тўланди.

— Пул биланми?— деб сўради хоним.

— Батамом, процентлари билан; энди отамнинг номини оқладим.

— Қандай бемаънилик!— деди қайнана ва Крюшони кўриб қолиб, куёвидан пичирлаб сўради:— Қим бу одам?

— Менинг ишончли вакилим,— деди Шарль секингина.

Маркиза жаноб де Бонфонга нафратомуз бош қимирлатиб чиқиб кетди.

— Биз аллақачон бир-биримизни қўллаб, юқорига торта бошладик,— деди раис, шляпасини ола туриб.— Хайр, қариндош.

«Бу сомюрлик маймун мени масхара қиляпти. Қорнига олти дюмли пўлатни тиқиб қўйгим келяпти-да...»

Раис кетди.

Уч кундан кейин жаноб де Бонфон Сомюрга қайтиб келди ва Евгенияга уйланаётганини овоза қилди. Ярим йилдан сўнг у Анжердаги қирол суд палатасига аъзо қилиб тайинланди. Сомюрдан жўнаб кетиш олдидан Евгения, кўп вақтлардан бери юрагига яқин олиб, кўз қорачигидай сақлаб юрган олтин буюмларни эритишга топширди ва амакиваччасидан келган саккиз минг франкни қўшиб туриб, маҳалла черковининг хазинасига инъом қилди. Евгения доим бу черковда *унинг* ҳақига дуо ўқирди! Шу вақтдан бери Евгения дам Анжерда, дам Сомюрда вақт ўтказадиган бўлиб қолди. Унинг эри, муҳим сиёсий вазиятларда садоқат кўрсатгани учун, палатага раис бўлиб олди, бир неча йилдан кейин эса бош раис бўлди. Энди у депутатлар палатасидан ўрин ишғол қилиш учун, умумий сайлов бўлишини чидамсизлик билан кутмоқда, пэр унвонига эга бўлишни хаёл қилмоқда эди, ана ўшанда...

— Ўшанда, қиролга қариндош бўлиб қоладими?— деди Нанета-давангир, Сомюр гражданкаси Корнуайе хоним; у фақат ўзига алоқадор бўлган «олий» мартабаларнинггина фарқига бора оларди.

Бироқ, жаноб раис де Бонфон (у, ниҳоят, ота мерос Крюшо лақабини йўқотди) ўзининг шуҳратпарастлик планларидан бирортасини ҳам амалга ошира олмади. Сомюрдан депутатликка сайлангандан кейин, орадан бир ҳафта ўтмай вафот этди. Ҳамма нарсадан воқиф бўлғучи ва ҳеч қачон бекорга жазоламайдиган парвардигор уни жазолади. Бу жазо, шубҳасиз, унинг ғаразли ниятлари ва ассиганте Cruchot¹ никоҳ шартномаси тузишдаги юридик найрангбозлиги учун бўлиши керак. Бу шартнома бўйича бўлажак эр-хотин олдига қуйидагича

¹ Крюшолар ёрдами билан (лотинча).

шарт қўйилган эди: улар бир-бирларига «ўртада бола бўлмаган тақдирда, молу мулкларнинг барисини хусусий мулк қилиб берадилар; ҳеч нарса камитилмайди ва ажратиб қолинмайди, ҳатто расмий рўйхатдан озод ҳам қилинади; лекин мазкур рўйхатдан озод қилиниши меросхўрларни ёки меросга алоқадор шахсларни четлатишга сабаб бўлолмайди, чунки юқорида зикр этилган хусусий мулк қилиб бериш...» ҳоказо ва ҳоказо.

Шартноманинг шу сўнгги сатрларидан очиқ-ойдин кўриниб турибдики, раиснинг де Бонфон хонимнинг эркинлиги ва ёлғизлигига нисбатан ҳурмати чуқур ва доимий бўлган экан.

Хотинлар, биринчи раис жанобларини энг одобли кишининг намунаси тарзида билишар, унга раҳмлари келар ва кўпинча, ҳатто, Евгениянинг қайғу ва эҳтиросини ёмонлашга қадар етишарди, лекин жуда эҳтиётлик билан ёмонлашарди.

— Раисимизнинг рафиқаси де Бонфон хоним огир касалга чалинган бўлса керакки, доим эрини ёлғиз ташлаб қўяди! Вой, боёқиш-э! Тезроқ соғайиб кетармикин? Қасали гастритмикин ёки ракмикин? Нимага докторларга қаратмаскин? Кейинги пайтларда хонимнинг ранги сомондек сарғайиб кетибди. Парижга бориб, у ердаги машҳур докторлар билан маслаҳатлашса бўларди. Нимага энди фарзанд кўришни хоҳламас экан? Эрини жуда ҳам яхши кўради, дейишади. Шундай бадавлат одамга меросхўр туғиб бермайдими? Ахир, бу ёмон-ку! Агар хоним инжиқлигидан шунақа қилаётган бўлса, уни ҳар қанча таъна қилса ҳам арзийди... Бечора раис!

Доимий ўй ўйлаш натижасида якка кишида ривож топадиган ўта кетган сезгирликка ва кўз остига тушган ҳар нарсани дарров пайқайдиган ҳаддан ташқари зийраклик туйғусига эга бўлган Евгения, сўнгги йиллардаги ўз тажрибаси ва бахтсизлиги туфайли ҳар нарсага зеҳни етиб қолгани учун, раис унинг ўлимини хоҳлашини билар эди; нотариус амакиси ва аббат амакисини худо ўз даргоҳига чақириб олгани учун, улардан теккан мерослар билан қаноатланмасдан, тезроқ хотинининг меросига ҳам эга бўлиб, жуда зўр бойлик эгаси бўлмоқчи эди. Боёқиш зоҳида аёл раиснинг бу аҳволига ачинарди. Умидсиз севги билан яшаган Евгенияга, ўзининг энг мустаҳкам таъминоти сифатида гараж билан ва шармандаларча бепарволик билан қараган эрга тақдири илоҳи-

нинг ўзи жазо берди. Агар ўртада бола бўлиб қолса, биринчи раис томонидан ардоқланган шуҳратпарастлик шодликлари, худбинлик умидлари ўлдирилди деган гап бўлмасмиди? Мана шунинг учун ҳам худойи таоло олтин ғарамларини ўзининг севган бандасига, олтинга бепарволик билан қараган қулига, доим ўз даргоҳига интилиб, художўйлик ва меҳрибонлик билан, муқаддас орзу-ниятлар билан кун кечирган, ҳеч кимга индамай-нетмай бахти қора қашшоқларга тинмай кўмаклашиб келган асирасига ато этди.

Де Бонфон хоним ўттиз олти ёшида тул қолди, унинг саккиз юз минг ливр йиллик даромади бор эди, ҳали чиройли эди, лекин бу чирой қирққа яқинлашиб қолган аёлнинг чиройи эди. Хонимнинг юзи сутдек оппоқ, тоза ва осойишта эди. Унинг овози юмшоқ ва босиқ, ҳаракатлари содда эди. Евгенияда изтироб чекувчи одамнинг бутун олижаноб хислатлари, ер юзидаги ифлосликларга қўл текизмаган одамнинг муқаддаслиги мавжуд эди, лекин шу билан бирга қари қизга хос совуқлик ва тор провинциал турмушга хос икир-чикир одатлар ҳам йўқ эмасди.

Ўзининг саккиз юз минг ливр даромадига қарамай, бечора Евгения Гранде илгариги отаси тирик вақтида қандай яшаган бўлса, ҳозир ҳам шундай гарибона кун кечира бошлади — у ўз бўлмасидаги печкани фақат отаси белгилаган кунлардагина ёқар, залдаги каминни эса, ёшлигидаги одат бўйича ёқиб, ўчириб юрар ва доим онасига ўхшаб содда кийинарди. Қуёш тушмайдиган, иссиқ кўрмайдиган, доим соя ва доим димхафа Сомюрдаги уй — Евгения ҳаётининг ифодаси эди. Евгения хўжаликдан тушадиган даромадларни жуда пухталиқ билан тўплар, агар ўз бойлигини олижаноб равишда сарф қилиб, фисқу фасодчиларнинг оғзига уриб турмаганда, эҳтимол уни хасис аёл деб аташлари ҳам мумкин эди. Евгения томонидан ташкил этилган гарибхоналар, жамиятхоналар, қари-қартанлар учун қўшхоналар, болалар учун очилган махсус христиан мактаблари ва бой оммавий кутубхона ҳар йил унинг сахийлигини исбот қилиб, баъзиларнинг уни бахилликда айблашларини рад этарди. Сомюрдаги черковларнинг жуда кўп безаклари ҳам Евгениянинг очиқ қўллилигидан юзага келган эди.

Ҳазиллашиб, *мадемуазель*, деб аталувчи де Бонфон хонимни кўплар сидки-дилдан ҳурмат қиларди. Бироқ

фақат меҳрибонона туйғулар учун яратилган бу олижаноб юрак, ҳар ҳолда, инсонлар ўртасидаги ғаразли одатларга ҳам итоат этишга мажбур эди. Пул деган нарса бу олижаноб ҳаётга ҳам ўзининг хунук доғини солмасдан қўймагани, шу сабабдан баъзилар, турган-битгани меҳрибон туйғулардан иборат бўлган бу аёлнинг туйғуларига ишончсизлик билан қарашарди.

— Фақат сен яхши кўрасан мени,— дер эди у Нанетага.

Бу аёлнинг қўли барча оилаларнинг яширин дардларига малҳамлик вазифасини ўтарди. Евгения у дунёга сафар қилганда, албатта, унга тўда-тўда савоб ишлар ҳамроҳ бўлади. Евгения руҳининг улуғворлиги унинг тарбиясидаги майда-чуйда ҳодисаларни ва ҳаётининг бошидаги бўлмағур одатларини босиб юборади. Шу дунёда яшаб туриб, ўзи бу дунёники бўлмаган, хотинлик ва оналик улуғворлиги учун яратилиб, на эр, на бола ва на оила кўрган бу аёлнинг тарихи ана шундай.

Бир неча кундан бери Евгениянинг янги эрга чиқиш эҳтимоли тўғрисида гапириб қолишди. Сомюрликлар Евгения билан маркиз де Фруафон жаноблари тўғрисида кўп гапирадиган бўлиб қолишди. Маркизнинг оила аъзолари Евгения атрофини, худди бир маҳал Крюшолар қуршагандай, қуршаб олишаётган эди. Миш-мишларга қараганда, Нанета билан Корнуайе маркизнинг томонида эмиш, лекин бунинг ҳақиқатдан жуда йироқлиги кундай равшан. Дунёнинг ахлоқсизлигини тушуниш учун на Нанета-давангирнинг ва на Корнуайенинг ақли етарди.

*Париж. 1833 йил,
сентябрь.*

На узбекском языке

Оноре Бальзак

ЕВГЕНИЯ ГРАНДЕ

Роман

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1964

Перевод с издания Гослитиздата, 1952 г.

Русчадан *Даврон* таржимаси

Редактор *Қ. Мирмуҳамедов*
(жамоатчилик асосида)

Расм О. С. Евсеев

Расмлар редактори *В. А. Порошков*

Техн. редактор *Л. Парпихужаев*

Корректор *М. Абдушукурова*

* * *

Босмахонага берилди 28/V—1964 йил. Босишга рухсат этилди 22/VIII-1964 й. Формати 84 × 108¹/₃₂. Босма л. 6,625. Шартли босма л. 10,87. Набр л. 11,53 Индекс б/а
Тиражи 10000. „Тошкент“ бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 24—61

• • •

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Матбуот Давлат Комитети Ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикасида тайёрланган матрицадан 2-босмахонада босилди.
Янгийўл, Чехов к. 3. Заказ № 150.
Баҳоси 78 т.